

ΒΑ.Ι.ΟΥ ΑΧ. ΛΑΖΟΥ
Αναπληρωτή Καθηγήτῃ Α.Β.Σ.Θ.

ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ
ΣΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΣΥΣΤΗΜΙΚΗΣ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ

ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗΣ
ΘΕΩΡΗΣΗΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗ
ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΗ ΤΟΥΣ ΕΞΕΛΙΞΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
1. Η παγκόσμια οικονομική τάξη	359
2. Συγκριτική αντιπαράθεση των δύο συστημάτων	360
α) Έννοια και κριτήρια σύγκρισης	360
β) Έννοια και ερωτήματα της συγκριτικής	362
γ) Οι δύο μύθοι των συστημικών κρίσεων	364
 B. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ	
3. Η γενεσιουργός αιτία τους	369
4. Η βιομηχανική επανάσταση	371
α) Η έννοια της βιομηχανικής επανάστασης	371
β) Οι ανατροπές της βιομηχανικής επανάστασης	373
γ) Η προβληματική της βιομηχανικής επανάστασης	376
5. Διάσπαση του οικονομικού γίγνεσθαι	378
α) Ο καπιταλισμός	378
i. Οι ρίζες της επιστημονικής σκέψης	738
ii. Ο μερκαντιλισμός	381
iii. Η μεταβατική περίοδος	383
iv. Η σχολή των φυσιοκρατών	384
v. Ιστορική διαδρομή του καπιταλισμού	386
β) Ο σοσιαλισμός	389
i. Η οικονομία και ο περίγυρός της	389
ii. Οι ουτοπιστές και το «Κοινωνικό πρόβλημα»	392
I. Διάκριση των ουτοπιστών	392
II. Το θεμελιακό υπόβαθρο των ουτοπιστών	394
III. Τα μοντέλα των ουτοπιστών	397
iii. Ο Μαρξ και οι επίγονοί του	403
I. Μαρξ - Ένγκελς και οι πρόδρομοί τους	403
II. Το ρήγμα του Μαρξ	405
III. Ο μαρξισμός στα βασικά του σημεία	407

IV. Οι ορθόδοξοι και οι ρεβιζιονιστές μεταμαρξιστές	410
V. Τα άλλα μεταμαρξικά ρεύματα	412
γ) Η θεμελιακή φιλοσοφία των δύο συστημάτων	415

Γ. ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ — ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

6. Η υπεραξία	419
α) Το φαινόμενο της υπεραξίας	419
β) Ο προσδιορισμός της υπεραξίας	421
7. Το κεφάλαιο	424
α) Απλή και καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή	424
β) Η κυκλική κίνηση του κεφαλαίου	426
i. Τα τρία στάδια	426
ii. Οι τρεις λειτουργίες του κεφαλαίου	427
γ) Το βιομηχανικό κεφάλαιο	428
δ) Το ετήσιο ποσοστό και μέγεθος της υπεραξίας	430

Δ. ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

8. Η Ελεύθερη Αγορά	433
α) Γενική ιστορική σύνθεση της «Αγοράς»	433
β) Γενική ιστορική σύνθεση της «Ελεύθερης Αγοράς»	436
γ) Τα πρακτικά χαρακτηριστικά της «Ελεύθερης Αγοράς»	438
9. Η «Διευθυνόμενη Οικονομία» του σοσιαλισμού	441
α) Η προβληματική των πρακτικών σχημάτων της «Διευθυνόμενης Οικονομίας»	441
β) Πρακτικά γνωρίσματα της «Διευθυνόμενης Οικονομίας»	444
γ) Τα διλήμματα των δύο συστημάτων	446
i. Εμφάνιση και πορεία των διλημάτων	446
ii. Αντιμετώπιση των διλημάτων	449
iii. Συνέπειες της αντιμετώπισης των διλημάτων	452
10. Το κράτος και ο ρόλος του	455
α) Ο κυρίαρχος ρόλος του κράτους	455
β) Έννοια - ορισμός κρατικής δραστηριοποίησης	457
γ) Ιστορική εξέλιξη - Πρώτες μορφές	461
δ) Το κράτος των κλασικών	463
ε) Το κράτος των σοσιαλιστών και των ιστορικών	465
11. Η οικονομική πράξη	468
α) Οι ταραχές της αγοράς	468

β) Το κράτος - ταραξίας	470
γ) Η σύγχρονη εποχή	471
12. Οι διευρύνσεις των δύο συστημάτων	472
α) Η ουσία των διευρύνσεων	472
β) Η κάθετη διεύρυνση	473
γ) Η οριζόντια διεύρυνση	475
δ) Η θεωρία της σύγκλισης	478
ε) Ο αρνητικός καπιταλισμός	482
13. Μεταβατική και σύγχρονη εποχή	485
α) Φασιστικό και ναζιστικό κράτος	485
β) Κένυς και νεοφιλελεύθεροι	486
γ) Ενεργητικός και παθητικός παρεμβατισμός	488
δ) Οργανική και λειτουργική επιθετικότητα του Κένυς	489
ε) Η «Κοινωνική Οικονομία της Αγοράς»	491
14. Η πράξη σήμερα	494
α) Το «Κοινωνικό κράτος»	494
β) Η εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική	497
γ) Ο υπέρμετρος παρεμβατισμός	498
15. Η σοσιαλιστική «Διευθυνόμενη Οικονομία»	500
α) Το κράτος στο σοσιαλισμό	500
i. Η προβληματική των διευρύνσεων για το σοσιαλιστικό κράτος	500
ii. Η φύση του ετατισμού	503
iii. Ιστορική καθυστέρηση και χάσματα	505
iv. Η φύση του συγκεντρωτισμού	508
β) Ο εργάτης στο σοσιαλισμό	510
i. Σοσιαλιστικό κράτος και εργάτης	510
ii. Το χασματικό υπόβαθρο και το πρακτικό του επιφανό- μενο	512
γ) Ο Ευρωκομμουνισμός	515

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΤΑΞΗ

Αν δούμε την παγκόσμια οικονομική τάξη από την οργανωτική της πλευρά —από την πλευρά δηλ. του πώς είναι οργανωμένη—, θα διαπιστώσουμε άνετα ότι δύο συστήματα κυριαρχούν στο σημείο αυτό. Δύο συστήματα που στέκονται «αντιμέτωπα» το ένα απέναντι στο άλλο. Αυτά τα συστήματα είναι στην ευρεία τους έννοια ο Σοσιαλισμός και ο Καπιταλισμός.

Το ειδικότερο (το συγκεκριμένο θα λέγαμε) οργανωτικό σχήμα του Καπιταλισμού είναι η λεγόμενη «Οικονομία της Ελεύθερης Αγοράς», ενώ του Σοσιαλισμού η «Διευθυνόμενη ή Προγραμματισμένη Οικονομία». Με τον όρο «Οικονομία της Ελεύθερης Αγοράς» εκφράζεται εκείνο το οργανωτικό σχήμα της οικονομίας, κατά το οποίο το οικονομικό γίνεσθαι εκτυλίσσεται «ελεύθερα» και άρα διέπεται από τους κανόνες της «αγοράς». Με τον όρο «Διευθυνόμενη ή Προγραμματισμένη Οικονομία», αντίθετα, εκφράζεται η κατάσταση κατά την οποία το οικονομικό γίνεσθαι δεν αφήνεται στους «τυχαίους» κανόνες της «ελεύθερης αγοράς», αλλά «διευθύνεται» και «προγραμματίζεται» ή, αλλιώς, «ελέγχεται» από κάποια κεντρική θέληση — συνήθως την κρατική. Η «αγορά» εδώ δεν ρυθμίζει με τους δικούς της κανόνες τίποτε.

Έτσι λοιπόν «ελεύθερη» και «προγραμματισμένη» Οικονομία είναι τα δύο οργανωτικά σχήματα της παγκόσμιας οικονομικής τάξης που στέκονται το ένα απέναντι στο άλλο, όχι βέβαια σαν δύο εχθρικοί «αντίπαλοι» (μολονότι και μια τέτοια συναισθηματική φόρτιση δεν λείπει συχνά από την πράξη), αλλά σαν δύο οργανωτικά σχήματα που είναι αντίθετα στις αρχές τους το ένα από το άλλο. Το καθένα τους προσφέρει ένα πλαίσιο ανάπτυξης του οικονομικού γίνεσθαι κατευθειάν αντίθετο (ή αντίστροφο) από το άλλο. Η ελεύθερη οικονομία π.χ. αναγνωρίζει το κέρδος, η προγραμματισμένη αντίθετα το καταργεί· η πρώτη δέχεται την ατομική ιδιοκτησία, η δεύτερη αντίθετα την κοινή, την κοινωνική ιδιοκτησία κ.ο.κ.

Ωστόσο μια συναισθηματική φόρτιση ιδεολογικοπολιτικής χροιάς δεν λείπει από αυτή την «αντιπαλότητα» των δύο συστημάτων, διότι, όπως είναι γνωστό, το κάθε σύστημα εφαρμόζεται στο αντίστοιχο τμήμα του κόσμου (ο καπιταλισμός στο δυτικό στρατόπεδο και ο σοσιαλισμός στο ανατολικό),

με τελικό αποτέλεσμα τα δύο στρατόπεδα να διακρίνονται, ιδίως στο ιδεολογικο-πολιτικό, αλλά συχνά και στο στρατιωτικό πεδίο, από έντονη αντιπαλότητα και αντιπαράθεση.

Αυτή η αντιπαράθεση στο οικονομικό πεδίο (δηλαδή σε σχέση με τα δύο οικονομικά συστήματα) παίρνει τη μορφή ενός «αγώνα δρόμου» ανάμεσά τους, με στόχο το ένα σύστημα ν' αποδειχθεί καλύτερο από το άλλο. Αυτό σημαίνει ότι ένα λάθος ή μια αδυναμία του ενός συστήματος πολύ συχνά δεν αντιμετωπίζεται με «τεχνοκρατικό» τρόπο — δηλαδή σαν ένα κάποιο (έστω σοβαρό) λάθος ή αδυναμία του συστήματος, που στο κάτω-κάτω πρέπει να διορθωθεί—, αλλά σαν μια αδυναμία πνιγμένη στη συναισθηματική φόρτιση ότι όλο το σύστημα είναι αδύναμο και άχρηστο. Αυτό όμως το ψευδοσυμπέρασμα είναι αποτέλεσμα της ιδεολογικοπολιτικής αντιπαράθεσης των δύο συστημάτων (και των δύο στρατοπέδων κατ' επέκταση, που τα εφαρμόζουν) και λιγότερο μια πραγματική κριτική θεώρηση των αδυναμιών του κάθε συστήματος, διότι, όπως είναι φυσικό, κάθε σύστημα έχει τις αδυναμίες του, όπως άλλωστε και τα προτερήματά του.

Είναι άλλο θέμα, βέβαια, αν μια μέρα αποδειχθεί ότι το ένα ή το άλλο σύστημα είναι τελικά ανίκανο να λειτουργήσει αποτελεσματικά και οδηγηθεί στην τελική του κατάρρευση. Στη «Θεωρία σύγκλισης» που θα εξετάσουμε αναλυτικά παρακάτω, θα δούμε ότι τόσο στο ένα όσο και στο άλλο στρατόπεδο πιστεύεται ότι «το δικό μας» σύστημα θ' αναδειχθεί τελικά ο νικητής και το αντίπαλο θα καταρρεύσει. Αυτή η κρίση όμως δεν είναι αποτέλεσμα συναισθηματικής φόρτισης, αλλά επιστημονικής ανάλυσης που σωστά ή λαθεμένα οδηγείται στο συμπέρασμα αυτό.

2. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

α) Έννοια και κριτήρια σύγκρισης

Αφήνοντας κατά μέρος την ιδεολογικοπολιτική συναισθηματική φόρτιση, που σκεπάζει συχνά την αντικειμενική κριτική θεώρηση των δύο οικονομικών συστημάτων (επειδή ακριβώς τα δύο στρατόπεδα, Ανατολή-Δύση, που τα εφαρμόζουν αντιπαρατίθενται κι αυτά στο ιδεολογικό και πολιτικό πεδίο), και επιχειρώντας μια αξιολόγηση των δύο συστημάτων από τη σκοπιά του παρατηρητή και των δύο μαζί συστημάτων (κι όχι μόνο του ενός από αυτά, όπως λαθεμένα κάνουν πολλοί αναλυτές), θα διαπιστώσουμε αμέσως και μάλιστα πολύ εύκολα ότι μια συγκριτική ανάλυση των δύο συστημάτων δεν οδηγεί μέσα από συγκρίσεις στο τελικό συμπέρασμα υπέρ του ενός ή του άλλου συστήματος. Κάτι τέτοιο θα ήταν μάταιο. Θα απέδιδε δηλαδή πολύ λίγο μια κατευθείαν

συγκριτική προσπάθεια που βασισμένη σε άμεσες συγκρίσεις θα κατέληγε —ή θα προσπαθούσε να καταλήξει— σε μονοσήμαντη απάντηση του τύπου: το Α σύστημα είναι καλύτερο από το Β.

Διότι το Α σύστημα είναι πράγματι καλύτερο από το Β, αλλά μόνο υπό προϋποθέσεις που όμως πολύ συχνά δεν έχουν καμιά σχέση με την ψυχρή επιστημονική ανάλυση των οικονομικών συνθετικών στοιχείων των δύο συστημάτων. Ακόμα και τον πιο απλό πολίτη του ενός ή του άλλου συστήματος κι αν ρωτήσεις, κι αν δούμε επίσης προσεκτικά τις επιστημονικές αναλύσεις των διανοητών των δύο στρατοπέδων, θα δούμε άνετα ότι η προτίμηση στο Α ή στο Β σύστημα στηρίζεται σε κριτήρια που συχνά δεν έχουν σχέση με καμπύλες παραγωγικότητας, με μοντέλα ανάπτυξης και με θεωρίες ελαστικότητας, επενδυτικής ροπής, οριακού κόστους και τα παρόμοια.

Αυτό με απλά λόγια σημαίνει ότι στο ερώτημα «Ποιο σύστημα είναι το καλύτερο, ο σοσιαλισμός ή ο καπιταλισμός;», η απάντηση εξαρτάται από διάφορα και διαφορετικά κριτήρια, που μπορούν συγκεντρωτικά να συνοψισθούν στις παρακάτω κατηγορίες:

1. Από την κλίμακα αξιών της εποχής, του έθνους, του λαού.
2. Από τις προσωπικές προτιμήσεις του ενδιαφερομένου.
3. Από υποκειμενικά κριτήρια που διαφέρουν στον καθένα.
4. Από την κατάταξη αναγκών που κάνουμε.
5. Από επιστημονικά κριτήρια, και ιδίως από την επιλογή τους, και
6. Από άλλα παρεπόμενα κριτήρια.

Οι παραπάνω κατηγορίες κριτηρίων που χρησιμοποιούνται συνήθως για την αξιολόγηση —συχνά τελείως υποκειμενική του καθενός— ενός συστήματος ισχύουν όχι μόνο για τα δύο σημερινά συστήματα, αλλά γενικά για κάθε σύστημα, κάθε εποχής.

Η κλίμακα αξιών περιλαμβάνει κυρίως ηθικοφιλοσοφικά κριτήρια καθώς επίσης κριτήρια περί δικαίου, κοσμοθεωρίας, γενικών αντιλήψεων, θρησκευτικά, ψυχολογικά και άλλα παρόμοια. Η αρχαιότητα π.χ. από την πλευρά της κλίμακας αξιών που είχε και ιδίως από ηθικοφιλοσοφικής και δικαιοακούς πλευράς δεχόταν άνετα την ύπαρξη των δούλων και η συγκρότηση της κοινωνίας ήταν δουλοκτητική. Σήμερα άλλαξε η κλίμακα αξιών και η ύπαρξη των δούλων είναι τελείως απαράδεκτη. Αντίθετα, σήμερα γίνονται δεκτά π.χ. η ατομική ιδιοκτησία και η εξ αυτής εκμετάλλευση της εργασίας του άλλου (καπιταλισμός) ή η κοινοκτημοσύνη (σοσιαλισμός), το κέρδος, η προσωπική ανεξαρτησία κλπ.

Οι προσωπικές προτιμήσεις του καθενός επίσης παίζουν σπουδαίο ρόλο στην αξιολόγηση του συστήματος. Αυτές μπορεί να εξαρτώνται από τη μόρφωσή του, τον χαρακτήρα, τη δουλειά του, την κοινωνική του θέση κλπ. κλπ.

Τον ίδιο ρόλο παίζουν και τα υποκειμενικά κριτήρια που χρησιμοποιεί ο καθένας: αυτά συχνά συγχέονται με τις προσωπικές προτιμήσεις και δύσκολα ξεχωρίζονται από αυτές. Ο ένας π.χ. βλέπει σαν καλύτερο σύστημα ιδιοκτησιακής οργάνωσης της κοινωνίας την κοινοκτημοσύνη, ο άλλος την ατομική ιδιοκτησία, ένας τρίτος θεωρεί το ατομικό κέρδος σαν ανήθικο, ο τέταρτος το δέχεται σαν θεμιτή ατομική επιδίωξη κ.ο.κ.

Η κατάταξη των αναγκών μας σε κάποια κλίμακα είναι ένας πολύ σημαντικός παράγοντας αξιολόγησης. Ιδίως όσον αφορά την αξιολόγηση των δύο σημερινών οικονομικών συστημάτων (του σοσιαλισμού και του καπιταλισμού), αυτή η κατάταξη είναι συχνά αναγκαία για να προχωρήσουμε στην αξιολόγηση, για τον λόγο ότι πολύ συχνά το ένα σύστημα προσφέρει ως εναλλακτική λύση το αντίθετο εκείνου που εξασφαλίζει το άλλο σύστημα. Ο σοσιαλισμός π.χ. προσφέρει την πλήρη απασχόληση (θεωρητικά τουλάχιστον στα ανατολικά κράτη κανένας δεν πρέπει να είναι άνεργος), ταυτόχρονα όμως και τη μη πλήρως ελεύθερη επιλογή του επαγγέλματος. Ο καπιταλισμός αντίθετα προσφέρει το αντίστροφο: ελεύθερη δηλαδή επιλογή του επαγγέλματος και άρα καλύτερες ευκαιρίες προσωπικής επιτυχίας, αλλά και ανεργία. Ο καθένας εδώ τώρα είναι φανερό ότι πρέπει να κάνει τη δική του κατάταξη αναγκών και να προτιμήσει το Α ή το Β σύστημα.

Τα επιστημονικά κριτήρια έχουν σχέση, όπως είναι φανερό, με την καθαρή επιστημονική κρίση, που βέβαια δεν μπορεί να την κάνει ο ανίδεος. Ωστόσο και δύο εξαιρετικοί και ικανότατοι επιστήμονες και διανοούμενοι (ο Ρικάρντο και ο Σμιθ π.χ. από τη μια πλευρά και οι Μαρξ - Ένγκελς από την άλλη) είναι δυνατό να βρεθούν στο αντίθετο στρατόπεδο. Σημασία εδώ παίζει η επιλογή που θα κάνουμε των επιστημονικών κριτηρίων. Ο ένας πιστεύει π.χ. στην καλή αποδοτικότητα της αγοράς, όταν αυτή λειτουργεί ελεύθερα, ενώ ο άλλος όταν την ελέγχουμε με οποιονδήποτε τρόπο· ο ένας προτιμά τον ιδιώτη επιχειρηματία ως βασικό κύτταρο του συστήματος, ο άλλος θεωρεί το κριτήριο αυτό αναποτελεσματικό κ.ο.κ.

Τέλος υπάρχει και μια σειρά από άλλα παρεπόμενα κριτήρια που μπορεί να παίζουν σημαντικό ρόλο στην αξιολόγηση του συστήματος. Αυτά είναι π.χ. ο φανατισμός, η άγνοια, η προσωπική ιδεολογία, θρησκευτικά και άλλα παρόμοια συναισθήματα, εθνικές και άλλες σκοπιμότητες, στρατιωτικά, φυλετικά, γεωγραφικά και διάφορα τέτοια κριτήρια.

β) Έννοια και ερωτήματα της συγκριτικής

Τελικά, αν χωρίς τη χρησιμοποίηση κάποιων από τα κριτήρια που προαναφέραμε (κλίμακα αξιών, υποκειμενικά, επιστημονικά κλπ.) δεν μπορούμε να κάνουμε μια κατευθείαν κρίση, σύγκριση και αξιολόγηση των δύο σημερι-

νών συστημάτων (και γενικότερα οποιωνδήποτε συστημάτων), ώστε να καταλήξουμε σε μια μονοσήμαντη απόφαση υπέρ του ενός από τα δύο, μπορούμε αντίθετα να κάνουμε μια κριτική ανάλυση και θεώρηση των κοινών σημείων και της κοινής πορείας τους. Αυτό θα μας διευκολύνει να κατανοήσουμε καλύτερα την αξία του καθενός από αυτά, την αποδοτικότητα του, την αποτελεσματικότητά του.

Βασικά τα δύο συστήματα απαντούν ή προσπαθούν ν' απαντήσουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο —δηλαδή προσπαθούν να προσφέρουν τις καλύτερες δυνατές λύσεις— στα ερωτήματα:

- τι θα παραχθεί
- πώς θα παραχθεί
- πώς θα μοιραστεί

μια και που σε τελευταία ανάλυση οικονομία σημαίνει προσπάθεια αντιμετώπισης της σπανιότητας των οικονομικών αγαθών. Ξέρουμε από την πολιτική οικονομία ότι τα αγαθά μόνον τότε είναι «οικονομικά» (δηλ. τότε μόνον μας απασχολούν είτε επιστημονικά είτε πρακτικά) όταν δεν βρίσκονται ελεύθερα και απερίοριστα στη φύση (αέρας, οξυγόνο, νερό κλπ.), αλλά όταν τα διακρίνει κάποια σπανιότητα και κατ' επέκταση συχνά κάποια κυριότητα.

Αυτά τ' αγαθά λοιπόν θα πρέπει να επιλεγούν προς παραγωγή, να παραχθούν με κάποιο τρόπο που βέβαια θα πρέπει να είναι ο «καλύτερος» (θα λέγαμε ο «οικονομικότερος») και επίσης να μοιραστούν με κάποιο τρόπο, που κι αυτός βέβαια θα πρέπει να είναι ο «καλύτερος» (θα λέγαμε ο «δικαιότερος»). Τα δύο συστήματα λοιπόν αυτό κάνουν· δίνουν απαντήσεις στα προβλήματα αυτά. Ο καπιταλισμός π.χ. αφήνει την επιλογή βασικά στην αυτονομία του καταναλωτή που εκδηλώνεται μέσα από τη ζήτησή του στην αγορά, ο σοσιαλισμός τα επιλέγει μέσα από κάποια διαδικασία (κεντρικού συχνά) προγραμματισμού. Ο καπιταλισμός επίσης τα μοιράζει μέσω των τιμών που διαμορφώνονται ελεύθερα (υποτίθεται) στην αγορά, ο σοσιαλισμός αντίθετα μέσω τιμών που συνήθως καθορίζονται (προκαθορίζονται) από κάποιο κεντρικό όργανο τιμών.

Η κάθε μια λύση από τις δύο αυτές έχει μια σειρά θετικά και αρνητικά σημεία, που γνωρίζοντάς τα (ή βλέποντάς τα συγκριτικά) βοηθούμαστε να κατανοήσουμε καλύτερα την αξία του ενός και του άλλου συστήματος. Για ν' αναφέρουμε εδώ ένα πρώτο παράδειγμα, το καπιταλιστικό μοντέλο των τιμών της αγοράς μπορεί να διαμορφώσει υψηλές τιμές, αλλά ταυτόχρονα να εξασφαλίσει και αφθονία αγαθών, ενώ το σοσιαλιστικό μοντέλο των προκαθορισμένων τιμών μπορεί να διαμορφώσει προσιτότερες ίσως τιμές, αλλά και έλλειψη αγαθών. Έτσι λοιπόν ο καθένας μπορεί να διαλέξει το σοσιαλιστικό σύστημα, όπου θ' αγοράζει ίσως φτηνότερα, αλλά που θα κινδυνεύει καμιά φορά να μη βρει τις ντομάτες που θέλει στο μανάβη, γιατί έχουν εξαντληθεί, ενώ ένας άλλος να

προτιμήσει τον καπιταλισμό με ενδεχόμενο να πληρώνει ίσως κάτι παραπάνω σε ορισμένες περιπτώσεις, αλλά να βρίσκει πάντα τη ντομάτα στο μανάβη της γειτονιάς του.

Πρέπει να πούμε εδώ ότι το παράδειγμα αυτό είναι βέβαια αρκετά απλοποιημένο, γιατί τα δύο συστήματα τιμών έχουν πολλές θετικές και αρνητικές (παρ-)ενέργειες στις δύο οικονομίες, μας δίνει όμως μια κατανοητή διαδικασία, από αυτές που χρησιμοποιεί η συστημική συγκριτική. Δηλαδή εδώ το ερώτημα δεν είναι «ποιο σύστημα είναι το καλύτερο;», γιατί αυτό, όπως ήδη είπαμε, σημαίνει συχνά μια μάταιη αναζήτηση μονοσήμαντης απάντησης —που πάντως χωρίς τα προαναφερθέντα κριτήρια, είναι αδύνατη—, αλλά πού βαδίζουν και πώς βαδίζουν τα δύο συστήματα, τι λύνουν και πώς το λύνουν, πώς και τι προσφέρουν, πώς και προς τα πού εξελίσσονται, πώς αντιμετωπίζουν τα κοινά «οικονομικά» ερωτηματικά.

Μπορούμε να συνοψίσουμε λοιπόν με τη διαπίστωση ότι η συγκριτική μας δίνει καλύτερα και πιο αξιόπιστα εργαλεία και μεθόδους για να κατανοήσουμε την αξία και τελικά να επιλέξουμε, αν θέλουμε, το ένα ή το άλλο σύστημα, παρά η κατευθείαν, άμεση σύγκριση, που μπορεί να μας παρασύρει στη χρήση άσχετων κριτηρίων και στη συναγωγή άσχετων συμπερασμάτων. Με άλλα λόγια, θα βρούμε καλύτερες απαντήσεις όχι αν κάνουμε την κατευθείαν σύγκριση με το ερώτημα «ποιο σύστημα είναι καλύτερο;», αλλά αν αντιπαραθέσουμε συγκριτικά τα δύο συστήματα με το ερώτημα «με ποιους («καλύτερους») τρόπους το ένα σύστημα, ανεξάρτητα από το άλλο, λύνει ετούτο ή εκείνο το πρόβλημα;».

γ) Οι δύο μύθοι των συστημικών κρίσεων

Ένα καίριο —ίσως το σπουδαιότερο— πρόβλημα που εντάσσεται στη συγκριτική των δύο συστημάτων είναι: Φθίνουν τα δύο συστήματα; Εξελίσσονται ικανοποιητικά; Αποδείχθηκε το ένα αποτελεσματικότερο ή αναποτελεσματικότερο από το άλλο; Οδηγείται κάποιο από τα δύο ίσως σε κατάρρευση;

Πολύ αναλυτικές και εξειδικευμένες απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά και σε άλλα συναφή δίνει η γνωστή «Θεωρία σύγκλισης» που θα αναλύσουμε διεξοδικά σε άλλο κεφάλαιο. Ωστόσο πρέπει να διαπιστώσουμε εδώ ότι η αφορμή για τα ερωτήματα αυτά είναι οι κρίσεις που περνάνε σποραδικά τα δύο συστήματα. Και πρέπει ν' αναφέρουμε επίσης εδώ και τους δύο μύθους που επικρατούν σχετικά με τη γέννηση και την τελική πορεία των δύο συστημάτων. Οι μύθοι αυτοί έχουν κυρίως την πηγή τους (κι αυτοί) στις κρίσεις των συστημάτων και ιδίως στις κρίσεις του ενός από αυτά, δηλ. του καπιταλισμού.

Ο πρώτος μύθος καλλιεργεί την εντύπωση ότι ο σοσιαλισμός δημιουργήθηκε δεύτερος, με πρώτο τον καπιταλισμό και μάλιστα σαν μια αναπόφευκτη

και «φυσική» διαδοχή του πρώτου, που καθώς συγκλονίζεται από τις εσωγενείς αυτονόητες και αναπόφευκτες κρίσεις του, θα καταρρεύσει τελικά και θα παραχωρήσει τη θέση του στον σοσιαλισμό. Αυτή η άποψη είναι η δυναμική θα λέγαμε πλευρά του μύθου.

Η παθητική, και θα τη χαρακτηρίζαμε επίσης πιο πετυχημένα «μοιρολατρική», πλευρά του μύθου είναι ότι ο σοσιαλισμός δημιουργήθηκε μετά τον καπιταλισμό, σαν το «νεώτερο» σύστημα που (όπως κάθε «νεώτερο» σύστημα στη φύση) θ' αντικαταστήσει το «παλιότερο» — δηλ. εδώ τον καπιταλισμό. Έτσι κι αν ακόμα δεν συνεργήσει τίποτε προς την κατάρρευση του καπιταλισμού, αυτός «μοιραία» και «φυσιολογικά» θα παραχωρήσει τη θέση του στον σοσιαλισμό.

Πέρα από το αν αυτή η «μοιρολατρικότητα» ή το αντίστροφό της (δηλ. η «δυναμικότητα») αποδειχθεί τελικά σωστή και οδηγηθεί πράγματι ο καπιταλισμός στην κατάρρευσή του, πράγμα που επιδέχεται πολλή συζήτηση, γεγονός είναι ότι τα δύο συστήματα γεννήθηκαν, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, ταυτόχρονα περίπου, κάπου στην εποχή της βιομηχανικής επανάστασης του 18ου και 19ου αιώνα. Κανένα δεν γεννήθηκε σαν διάδοχο του άλλου, αλλά σαν εναλλακτική λύση προς το άλλο και μάλιστα χρονικά και ιστορικά (ο σοσιαλισμός πάντως στη θεωρία μόνο) περίπου όπως είπαμε ταυτόχρονα. Η πλάνη για τον μύθο αυτό οφείλεται κυρίως και στο γεγονός ότι ο σοσιαλισμός εφαρμόστηκε στην πράξη πράγματι δεύτερος, μετά τον καπιταλισμό και συγκεκριμένα το 1917 στη Ρωσία — αν εξαιρέσουμε τα μεμονωμένα πρακτικά - πειραματικά σχήματα μερικών ουτοπιστών του 19ου αιώνα. Η «μοιρολατρική» αντίληψη του μύθου, που είδαμε πιο πάνω, βασίζεται κυρίως σ' αυτή την πρακτική εμφάνιση του σοσιαλισμού, που πράγματι έρχεται δεύτερη — όχι όμως σαν «διάδοχη» λύση, αλλά επειδή οι ιστορικές συνθήκες (κοινωνικές, πολιτικές, στρατιωτικές, οικονομικές κλπ.) επέτρεψαν την καθιέρωσή του στη Ρωσία το 1917. Το αν αποδειχθεί τελικά σαν το «διάδοχο» σχήμα, είναι άλλο πράγμα, ούτε πιθανό, ούτε απίθανο, αλλά πάντως άσχετο από μοιρολατρικές φυσικές εξελίξεις.

Ο δεύτερος μύθος είναι αυτός που έθρεψε κατά πολύ (όχι όμως αποκλειστικά) και τη γνώσή μας «Θεωρία σύγκλισης». Καλλιεργεί την εντύπωση ότι το κάθε σύστημα, καθώς κλυδωνίζεται από κρίσεις, φθίνει. Φυσικά αυτή τη φθίνουσα απόκλιση ο καθένας τη βλέπει για το αντίπαλο σύστημα και όχι για το δικό του. Γεγονός είναι εδώ ωστόσο ότι, πέρα από κάθε φθίνουσα πορεία που κι αυτή πιθανόν να οδηγήσει σε πτώση ή όχι, το κάθε σύστημα:

- α) γνωρίζει σποραδικά διάφορες κρίσεις, και
- β) προσπαθεί κι έχει πετύχει ως τώρα σημαντικά αποτελέσματα, προς την αυτοκαλύτερευση και την αυτοδιόρθωσή του.

Το δεύτερο σημείο θα το δούμε παρακάτω αναλυτικά όταν θα εξετάσουμε

τις οριζόντιες και κάθετες διευρύνσεις των δύο συστημάτων. Εδώ μπορούμε μόνο να πούμε συνοπτικά ότι σύμφωνα με τις διευρύνσεις αυτές το κάθε σύστημα πλησιάζει το αντίθετό του με σκοπό να «δανειστεί» στοιχεία του και ενσωματώνοντάς τα στον κορμό του να αυτοδιορθωθεί (οριζόντια διεύρυνση) ή επίσης προσπαθεί από μόνο του να βρει νέα θεσμικά σχήματα για να καλυτερεύσει τη λειτουργικότητά του (κάθετη διεύρυνση), αφήνοντας όμως και στις δύο περιπτώσεις (διευρύνσεις) άθικτη τη δομή του.

Το πρώτο σημείο αφορά τις κρίσεις που γνωρίζουν τα δύο συστήματα σποραδικά. Πέρα από το αν αυτές οι κρίσεις είναι «κυκλικές», «ενδογενείς», «αναπόφευκτες», «επαναλαμβανόμενες», «νομοτελειακές» ή ο,τι άλλο χρησιμοποιείται ως χαρακτηρισμός γι' αυτές, γεγονός είναι ότι συμβαίνουν. Στον καπιταλισμό η «εμπειρία» είναι φυσικά πλουσιότερη — οι κρίσεις δηλ. είναι περισσότερες — λόγω του ότι το σύστημα αυτό στην πράξη αριθμεί πάνω από οτ διπλάσιο χρόνο από αυτόν που αριθμεί ο σοσιαλισμός στη δική του πρακτική ζωή.

Για τις κρίσεις αυτές μπορούμε να πούμε γενικά ότι:

- είναι εμφανέστερες στον καπιταλισμό, με την έννοια ότι προκαλούν εντυπωσιαχότερες διεργασίες και αναταραχές στο οικονομικό γίγνεσθαι του καπιταλιστικού περίγυρου, λόγω της φύσης του συστήματος (παγκόσμιο κραχ, εκτεταμένη ανεργία κλπ.)·
- δεν είναι δυσμενέστερες από αυτές του σοσιαλισμού, είναι πάντως δυσμενείς και μερικές φορές καταστροφικές (οικονομικό κραχ, πετρελαιοκή κρίση, έντονος στασιμοπληθωρισμός κλπ.)·
- είναι το ίδιο δυσμενείς και καταστροφικές και στον σοσιαλισμό όση και στον καπιταλισμό (πληθωρισμός και ανεργία και μάλιστα σε υψηλό βαθμό — μολονότι θεωρητικά είναι αδιανόητο τόσο το ένα όσο και το άλλο για το σοσιαλιστικό σύστημα—, πτώση παραγωγής, καθυστερημένη ανάπτυξη κλπ.)·
- είναι συχνότατα αδιόρατες και αφανείς ή αφανέστερες πάντως στον σοσιαλισμό απ' ο,τι στον καπιταλισμό, λόγω της φύσης του συστήματος (π.χ. κεκαλυμμένη ανεργία, υπεραπασχόληση ή υποαπασχόληση, καθυστέρηση σε νόρμες και πλάνα, τομεακή έλλειψη αγαθών κλπ.). Αυτός είναι ο λόγος άλλωστε που παρασύρει πολλούς αναλυτές στο συμπέρασμα ότι ο καπιταλισμός κλονίζεται περισσότερο, ενώ αν αυτό συμβαίνει ή όχι στην πραγματικότητα θα πρέπει να αναζητηθεί στις αναλύσεις άλλων συστημικών σημείων και όχι των κρίσεων αυτών καθεαυτών.

Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι οι κρίσεις από μόνες τους δεν φαίνεται να

είναι ο καταλυτικός παράγοντας για μια φθίνουσα απόκλιση των δύο συστημάτων σε μια προς τα κάτω πορεία. Αυτές ενοχλούν — πολύ ή λίγο κάθε φορά — περισσότερο τη λειτουργικότητά τους και λιγότερο τη δομική τους υπόσταση. Οι δύο μύθοι γύρω από τις συστημικές κρίσεις δεν φαίνεται να έχουν απόλυτα αδιαμφισβήτητο υπόβαθρο.

Β. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

3. Η ΓΕΝΕΣΙΟΥΡΓΟΣ ΑΙΤΙΑ ΤΟΥΣ

Η γενεσιουργός αιτία των δύο συστημάτων τοποθετείται περίπου στην εποχή της βιομηχανικής επανάστασης ή κάπου λίγο πριν από αυτή, τον καιρό δηλ. που εμφανίστηκαν οι μεγάλες μανουφακτούρες και αμέσως μετά τα βιομηχανικά εργοστάσια.

Η «Μανουφακτούρα», που έχει λατινογενή ρίζα στην ονομασία της και σημαίνει κάτι περίπου σαν «χειροκίνητο εργοστάσιο», ήταν εκείνη η παραγωγική μονάδα που λειτουργούσε ακόμα με την ωστική δύναμη (κινητική ενέργεια) του ανθρώπου και δέσποζε στην αυγή της βιομηχανικής επανάστασης. Τα μεγάλα υφαντουργεία π.χ. της εποχής εκείνης είχαν τους αργαλειούς που τους κινούσε το χέρι της εργάτριας-υφάντρας. Με την εμφάνιση των μηχανών και κατ' επέκταση της μηχανικής ενέργειας, τον αργαλειό κινούσε τώρα πλέον η αυτοκινούμενη μηχανή και η μανουφακτούρα πήρε πλέον τη μορφή του γνωστού μας βιομηχανικού εργοστασίου που έχει και σήμερα. Η ανθρώπινη (κυρίως αυτή) ενέργεια δηλαδή αντικαταστάθηκε από τη μηχανική.

Όπως και να έχει το πράγμα, ωστόσο, έχουμε τώρα πλέον ως παραγωγικές μονάδες τα μεγάλα εργοστάσια, τα οποία αποτέλεσαν τον πυρήνα της γενεσιουργού αιτίας των δύο συστημάτων. Γιατί αυτά:

- έκαναν δυνατό στην πράξη τον λεγόμενο «καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής» στην κλασική και ολοκληρωμένη του μορφή·
- δημιούργησαν στην επίσης κλασική και ολοκληρωμένη της μορφή την τάξη των εργατών, την εργατική τάξη·
- το ίδιο συνέβη επίσης και με την τάξη των εργοδοτών, των κατόχων δηλ. των μέσων παραγωγής ή, αλλιώς, της τάξης των καπιταλιστών—του καπιταλιστή επιχειρηματία·
- εμφανίσανε στην παραγωγική τους δραστηριότητα όλες εκείνες τις αντινομίες και τα σύνθετα φαινόμενα (κέρδος, εργατική δύναμη, εργατικός μισθός, εκμεταλλευτικές σχέσεις κλπ.), που αποτέλεσαν τα σπουδαιότερα σημεία τομής των δύο συστημάτων και τελικά μ' αυτό τον τρόπο:

— δημιουργήσαν τον πυρήνα της συστημικής προβληματικής που έδωσε το έναυσμα για τη συγκρότηση σε ομοιογενή σύνολα των δύο συστημάτων.

Όπως είναι εύκολο να καταλάβουμε από τα παραπάνω στοιχεία, χωρίς τη βιομηχανική επανάσταση και ιδίως χωρίς τις πρακτικές εφαρμογές που πήρε (ή δημιούργησε) αυτή στο παραγωγικό πεδίο, με άλλα λόγια χωρίς το μεγάλο βιομηχανικό εργοστάσιο και τα επιφαινόμενά του, όπως τα έχουμε και σήμερα ακόμα στο παραγωγικό πεδίο, η δημιουργία των δύο συστημάτων (καπιταλισμού και σοσιαλισμού) θα είχε πάρει άλλη τροπή, γιατί θα βασιζόταν σε διαφορετική προβληματική, και σε διαφορετικά δεδομένα. Πιθανόν άλλωστε να μην είχαν εμφανιστεί και καθόλου, αν τα δεδομένα ήταν τελείως διαφορετικά.

Αυτό φαίνεται άλλωστε καθαρά αν δούμε την εξέλιξη των οργανωτικών μορφών του οικονομικού γίνεσθαι από την πλευρά των τριών βασικών συντελεστών παραγωγής: εργασία - έδαφος - κεφάλαιο. Μέχρι περίπου τη βιομηχανική επανάσταση ή λίγο πριν από αυτήν, τον καιρό της γνωστής μας μανουφакτούρας, το έδαφος και κατ' επέκταση η γεωργία ερχόταν πρώτη ανάμεσα στους συντελεστές παραγωγής. Οι οικονομίες είχαν ως τα χρόνια εκείνα (περίπου 1700-1750) έναν εκπεφρασμένο και έντονο γεωργικό χαρακτήρα, κι αυτό μάλιστα από χιλιάδες χρόνια, από την ακαθόριστη αρχαιότητα της εποχής των Αιγυπτίων Φαραώ και των Ασσυροβαβυλωνίων. Το εμπόριο που ήταν μια σημαντική δραστηριότητα και σποραδικά δέσποζε σε μεμονωμένες οικονομίες (π.χ. Φοίνικες, εμπορικές πόλεις της μεσαιωνικής Ιταλίας κλπ.) ήταν, θα λέγαμε, ένας παραπληρωματικός τομέας (τριτογενής με τη σημερινή έννοια), ενώ η τότε «βιομηχανία» ήταν για τα σημερινά μέτρα η (μικρή) βιοτεχνία που σιγά-σιγά εξελισσόταν σε μανουφакτούρα και βιομηχανικό εργοστάσιο.

Έτσι η οικονομική επιστημονική σκέψη, αλλά και η πρακτική ενασχόληση στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό σ' αυτό τον προσανατολισμό της οικονομίας και αντιμετώπιζε τον γεωργικό τομέα σαν ένα κύριο δεδομένο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ιδρυτής της σχολής των Φυσιοκρατών Γάλλος Φρανσουά Κεσναί (1694-1774), που θεωρείται και ο πατέρας της αγροτικής πολιτικής, στον περίφημο «Ταμπλώ Εκονομίκ», που καταστρώνει και χρησιμοποιεί ως υπόδειγμα-μοντέλο στις αναλύσεις του, δέχεται τρεις παραγωγικές τάξεις: τους καθαυτό γεωργούς, που τους θεωρεί σαν τη μοναδική από οικονομική άποψη παραγωγική τάξη, τους ιδιοκτήτες της γης, που κερδίζουν από την εκμετάλλευση των καθαυτό γεωργών, και σαν τρίτη τάξη δέχεται τους εμπόρους και βιοτέχνες (τότε δέσποζε, όπως είπαμε, η «μικρομεσαία» βιοτεχνία), που τους θεωρεί σαν «δραστηριοποιημένη», πλην όμως «άγονη» και «μη παραγωγική», τάξη. Η εργατική τάξη που συγκεντρώνει το κύριο βάρος της προβληματικής των δύο συστημάτων, και ιδίως του σοσιαλισμού, δεν εμφανίζεται εδώ πουθενά.

Δεν έχει εμφανιστεί άλλωστε ακόμα ούτε κοινωνικά. Αυτό θα γίνει στα αμέσως επόμενα χρόνια.

Τέλος πρέπει να πούμε επίσης ότι ο πυρήνας της γενεσιουργού αιτίας των δύο συστημάτων βρίσκεται ή ενυπάρχει μεν στη μεγάλη παραγωγική μονάδα που άλλαξε ριζικά τη μορφή εξέλιξης του οικονομικού γίγνεσθαι (του έδωσε καταρχήν βιομηχανικό από γεωργικό χαρακτήρα), ωστόσο όμως το κύριο έναυσμα για την προβληματική ιδίως του σοσιαλισμού το έδωσαν τα πρακτικά αρνητικά επιφανόμενα που δημιούργησε η βιομηχανία. Κι αυτά ήταν πρώτον η αυξανόμενη «προλεταριοποίηση» μεγάλων τμημάτων του (γεωργικού κυρίως) πληθυσμού, η αυξανόμενη επίσης «κοινωνική αθλιότητα» της προλεταριοποίησης αυτής και το «κοινωνικό πρόβλημα» που δημιουργήθηκε από αυτήν. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι και το σύστημα που καταπιείστηκε με τα τρία αυτά στοιχεία ονομάστηκε έτσι: «Σοσιαλισμός», από το λατινογενές «Σοσιάλ» που σημαίνει «κοινωνικός». Στην Ελλάδα εξάλλου στις αρχές του αιώνα μας οι σοσιαλιστές λέγονταν «Κοινωνιστές». Αργότερα επικράτησε ο όρος «Σοσιαλισμός - Σοσιαλιστές».

4. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

α) Η έννοια της βιομηχανικής επανάστασης

Αναλύοντας το ιστορικό υπόβαθρο των δύο συστημάτων (Σοσιαλισμού-Καπιταλισμού) πέφτουμε αμέσως επάνω στη βιομηχανική επανάσταση. Πράγματι, η βιομηχανική επανάσταση υπήρξε το ορόσημο για πολλά πράγματα, αλλά δεν πρέπει να φανταστούμε εδώ ότι έγινε κάποια επανάσταση με τα όπλα. Η βιομηχανική επανάσταση είναι δημιούργημα της (νέας) τεχνολογίας της τότε εποχής, που ανέτρεψε τα ως τότε παραγωγικοτεχνικά δεδομένα. Αυτό βέβαια στον τομέα της παραγωγής, γιατί σε άλλους τομείς επέφερε και άλλες ανατροπές, που δεν μας ενδιαφέρουν εδώ άμεσα.

Η ανατροπή στο παραγωγικό πεδίο και σε συνάρτηση με αυτό στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο έγινε κυρίως με τα εργαλεία και τα μηχανήματα. Διότι μέχρι τότε αυτά ήταν κατά κανόνα, και με τις τεχνολογικές αντιλήψεις που έχουμε σήμερα περί εργαλείων και μηχανημάτων, από απλά μέχρι πρωτόγονα. Ας σκεφτούμε π.χ. για μια πρόχειρη σύγκριση τον πρωτόγονο τρόπο με τον οποίο όργωνε το χωράφι του παλιότερα ο γεωργός χρησιμοποιώντας το ζώο του και το απλό αλέτρι του (άροτρο) και το μοντέρνο τρακτέρ που χρησιμοποιεί σήμερα. Ή τα παλιά γραφικά (και καθόλου εύχρηστα!) μαγγανοπήγαδα, από τα οποία αντλούσαν νερό για πότισμα των χωραφιών τους χρησιμοποιώντας το ζώο τους για να τα περιστρέφει και τις σημερινές υπερσύγχρονες υδραντλίες.

Αυτό το φαινόμενο αν το επικεντρώσουμε ειδικά στην παραγωγική μονάδα του εργοστασίου ή ευρύτερα στο παραγωγικό πεδίο, θα δούμε αμέσως ότι εκείνο που κυριαρχεί εδώ πριν από τη βιομηχανική επανάσταση είναι η πηγή ενέργειας. Η πηγή αυτή δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η ωστική δύναμη του ανθρώπου κατά κύριο λόγο (τριήρεις με κουπίά π.χ., αργαλειός με το χέρι της υφάντρας), των ζώων μετά (άμαξες, μαγγανοπήγαδο, όργωμα, μεταφορές), του ήλιου (αποξηήρανση καρπών κλπ.) ή από άλλη τέτοιου είδους ενέργεια.

Την ανατροπή λοιπόν των πηγών ενέργειας την έφερε τώρα η βιομηχανική επανάσταση με την εφεύρεση καταρχήν του ατμού που κίνησε τις μηχανές. Αυτό είχε ως συνέπεια να αχρηστευθούν αμέσως πολλά «χειροκίνητα» μηχανήματα και να γίνουν «ατμοκίνητα» (αυτοκινούμενα). Αυτό ήταν από μόνο του ήδη μια παραγωγική ανατροπή — μια βιομηχανική «επανάσταση» δηλαδή στην κυριολεξία και μεταφορικά. Τον ατμό άλλωστε ακολούθησαν ένα σωρό άλλες εφευρέσεις και καλυτερεύσεις των εφευρέσεων, όπως το τραίνο, το αυτοκίνητο, το ατμόπλοιο, το τηλέφωνο, το ηλεκτρικό, ο ασύρματος, η μηχανή εσωτερικής καύσης, για να πούμε μόνο τα πιο βασικά.

Όλα αυτά βέβαια δεν έγιναν από τη μια μέρα στην άλλη. Η βιομηχανική επανάσταση άρχισε περίπου το 1750 με τις πρώτες εφαρμογές ατμού και κράτησε και πέρα από το 1850. Διήρκεσε δηλαδή σχεδόν πάνω από εκατό χρόνια. Φυσικά όλα αυτά δεν γίνονταν με κάποιο προκαθορισμένο (ή «προγραμματισμένο») τεχνολογικό συνειρμό. Βιομηχανική επανάσταση εννοούμε όλο αυτό το ετερόκλητο σύμπλεγμα εφευρέσεων και καινοτομιών που στο παραγωγικό πεδίο (φυσικά όχι μόνο σ' αυτό, αλλά εδώ εμάς μας ενδιαφέρει μόνο αυτό) επέφερε μια ριζική ανατροπή. Η μία εφεύρεση δηλαδή διαδεχόταν ή καλυτέρευε την άλλη και το ένα μηχανήμα αντικαθιστούσε ή καλυτέρευε το άλλο. Συνέβη δηλαδή κάτι ανάλογο μ' αυτό που συμβαίνει σήμερα με την πληροφορική, τη μικροηλεκτρονική, τα κομπιούτερ και τα συναφή. Πολλοί πιστεύουν άλλωστε σήμερα ότι βρισκόμαστε στην αυγή μιας νέας τεχνολογικής επανάστασης — ίσως όχι άδικα.

Όλες οι εφευρέσεις λοιπόν της τότε βιομηχανικής επανάστασης δημιούργησαν νέα, τελείως καινούργια τεχνολογία, που άλλαξε τη μορφή της παραγωγής. Έγιναν εργοστάσια μεγάλα, μπήκαν μηχανές αυτοκινούμενες, η παραγωγή έγινε μαζική, οι αγορές διευρύνθηκαν, ο άνθρωπος ξεκουράστηκε ή διευκολύνθηκε σημαντικά. Μέχρι τώρα λ.χ. η υφάντρα, όσο και αν προσπαθούσε, δεν μπορούσε να υφάνει παραπάνω από 8-10 μέτρα ύφασμα, ας πούμε. Ήταν άνθρωπος με φυσιολογική αντοχή. Η μηχανή όμως με το απαραίτητο κάρβουνο αρχικά ή τη βενζίνη και το πετρέλαιο αργότερα δεν κουραζόταν τόσο εύκολα. Έτσι έφτιαχνε παραπάνω από 10-100 μέτρα ύφασμα. Αυτό εννοούμε όταν λέμε τεχνολογική ανατροπή και μαζική παραγωγή, που βέβαια αυτή η τελευταία έφερε μια άλλη ανατροπή: μείωσε το κόστος παραγωγής. Βλέπουμε λοι-

πόν ότι η μια τεχνολογική ανατροπή έφερε μια άλλη (παραγωγική ίσως), αυτή μια τρίτη, εκείνη μια τέταρτη κ.ο.κ. Είναι εύκολο επομένως τώρα να καταλάβουμε γιατί μιλάει κανείς για «βιομηχανική επανάσταση».

Προσδιορίζοντας την έννοια της βιομηχανικής επανάστασης μπορούμε να πούμε επομένως ότι αυτή στο παραγωγικό πεδίο ήταν μια ειρηνική διαδικασία μεταλλαγής και μετεξέλιξης του οικονομικού γίνεσθαι, που με ωθητικό παράγοντα τη νέα τεχνολογία (τις τεχνολογικές εφευρέσεις) της εποχής άλλαξε ριζικά την παλιά κλασική του μορφή και του έδωσε νέα. Αυτό σήμαινε διάφορες ανατροπές, τεχνικές και άλλες, που μερικές από αυτές τις είδαμε πιο πάνω.

β) Οι ανατροπές της βιομηχανικής επανάστασης

Αν θελήσουμε να δούμε τις ανατροπές που επέφερε η βιομηχανική επανάσταση από μια ευρύτερη (της τεχνικής) σκοπιά και σε συνδυασμό με το θέμα που μας ενδιαφέρει, δηλαδή σε σχέση με τα δύο συστήματα που εξετάζουμε (Καπιταλισμό - Σοσιαλισμό), θα πρέπει να πούμε ότι αυτές οι ανατροπές είχαν ποικίλο χαρακτήρα. Συγκεντρωτικά και σε σχέση πάντα με τα δύο αυτά συστήματα είναι:

- Τεχνικές
- Παραγωγικές
- Κοινωνικές
- Οικονομικές και
- Οργανωτικές ανατροπές.

Από αυτές, τις δύο πρώτες τις είδαμε πιο πάνω.

- Οι τεχνικές - τεχνολογικές ανατροπές σηματοδοτούνται κυρίως από τα νέα μηχανήματα και εργαλεία που δημιούργησε η βιομηχανική επανάσταση με τη νέα τεχνολογία της.
- Οι παραγωγικές προσδιορίζονται κυρίως από τη μαζική παραγωγή, το ρετουσάρισμα του κόστους προς τα κάτω, τη διευκόλυνση και άλλα παρόμοια.
- Οι οικονομικές ανατροπές συμποούνται τελικά στην αύξηση γενικά της κοινωνικής και οικονομικής ευημερίας με την αφθονία των προϊόντων, τις φθηνότερες τιμές, την καλύτερη ποιότητα, τη διάνοιξη και επέκταση των αγορών κ.ά.
- Οι παραγωγικές ανατροπές οδήγηθηκαν και οδήγησαν κατά κύριο λόγο στην «ορθολογική» πλέον οργάνωση της παραγωγής, σε καλύτερες μεθόδους επιχειρηματικής δράσης, σε αποδοτικότερα παραγωγικά σχήματα και σε άλλα παρόμοια.

Τέλος έχουμε τις κοινωνικές ανατροπές. Αυτές προκάλεσαν τη δημιουργία

δύο (κυρίως) νέων κοινωνικών τάξεων. Την τάξη των εργατών (την εργατική τάξη) και την τάξη των εργοδοτών (την εργοδοτική τάξη). Μέχρι τότε τα δύο αυτά σύνολα ήταν ακόμα κοινωνικά απροσδιόριστα και χωρίς συνειδητοποιημένη υπόσταση, μολονότι υπήρξαν δραστηριοποιημένες οικονομικές μονάδες και πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Αν διατρέξουμε την ιστορική τους εξέλιξη, θα δούμε ότι από αυτούς ο εργάτης εμφανίστηκε αρχικά ως δούλος (αρχαιότητα), έπεικος, κολλήγος, εργάτης βιοτεχνίας και τελικά (τώρα με τη βιομηχανική επανάσταση) ως βιομηχανικός εργάτης. Από τις μορφές αυτές ο δούλος — είτε ως εργάτης γης, είτε ως εργάτης βιοτεχνίας — μας είναι γνωστός. Ο έπεικος και ο κολλήγος είναι κυρίως εργάτης γης, αλλά δεν έχει την ανελευθερία του δούλου. Διατρέχει όλη την αρχαιότητα, τον Μεσαίωνα και φτάνει μέχρι τις αρχές του αιώνα. Ο βιοτεχνικός εργάτης διατρέχει τις ίδιες εποχές και διατηρείται και σήμερα, δίνοντας όμως την προτεραιότητα στον βιομηχανικό εργάτη.

Αυτός ο τελευταίος εμφανίζεται με το μεγάλο εργοστάσιο της βιομηχανικής επανάστασης και χαρακτηρίζεται από μια συνειδησιακή μεταστροφή. Συνειδητοποιεί δηλ. από μόνος του ότι αποτελεί μια ξεχωριστή επαγγελματική οντότητα στον παραγωγικό χώρο κι ακόμα περισσότερο ότι αποτελεί μια νέα κοινωνική τάξη. Με άλλα λόγια, ο βιομηχανικός εργάτης συνειδητοποιεί την ταξική του υπόσταση κι επιπλέον την τοποθετεί συγκριτικά και αντιπαραθετικά απέναντι στα εργαλεία και στις μηχανές που χειρίζεται κι απέναντι στον εργοδότη του, που είναι η άλλη επαγγελματική και κοινωνική τάξη, την οποία υπηρετεί, πουλώνοντας την εργατική δύναμή του.

Από την άλλη πλευρά έχουμε και την εργοδοτική τάξη που τώρα κι αυτή αναδεικνύεται σε ιδιαίτερο κοινωνικό σύνολο. Με τα σημερινά μέτρα ο άνθρωπος ως επιχειρηματίας υπήρξε βέβαια πάντοτε, σε όλη τη διαδρομή της ανθρωπότητας, αλλά όχι με την «εξωτερική» του μορφή που τον ξέρουμε σήμερα. Κυρίως η τεχνολογία ήταν εκείνη που διαμόρφωσε αποφασιστικά τη δεδομένη μορφή του επιχειρηματία σε κάθε χρονική περίοδο.

Έτσι αρχικά στις πρωτόγονες κοινωνίες ο επιχειρηματίας δεν μπορούσε να έχει παρά τη μορφή του μικροβιοτέχνη —όπως θα τον λέγαμε σήμερα. Είχε ένα μικρό εργαστήρι με πρωτόγονα εργαλεία, όπου πλην της γυναίκας του και ίσως των παιδιών του απασχολούσε επιπλέον λίγα —πολύ λίγα— άτομα του περιβάλλοντος, κυρίως του συγγενικού.

Με την πάροδο του χρόνου —περίπου στην ιστορική περίοδο, δηλαδή κάπου μετά τα χρόνια του Ομήρου— ο μικροβιοτέχνης καλυτέρεψε τα εργαλεία του (την τεχνολογία της εποχής του), αύξησε την παραγωγή του (μεγάλωσε άλλωστε και η μικρή κοινωνία από τις επαφές των γειτονικών φυλών και λαών) και έτσι εξελίχθηκε σε βιοτέχνη. Αναφέρονται βιοτέχνες —κυρίως αγγειοπλάστες— στην εποχή της Αθηναϊκής άνθισης, στο σημερινό Μαρούσι

των Αθηνών, που απασχολούσαν 80 και 100 εργάτες στα εργαστήριά τους και έστελναν αγγεία ακόμα και στη ρωσική Σκυθία. Ήταν περίπου οι «εργοστασιάρχες» της εποχής εκείνης.

Ο βιοτέχνης —με τα σημερινά μέτρα πάντοτε— διατηρήθηκε έτσι μέχρι περίπου τον 18ο αι., οπότε ξέσπασε η βιομηχανική επανάσταση. Διέτρεξε δηλαδή έτσι σαν ένας «μεγαλοβιοτέχνης» όλη την αρχαιότητα, τους ρωμαϊκούς χρόνους, τον Μεσαίωνα, την Αναγέννηση, και έφτασε στη νεώτερη εποχή. Δηλαδή αυτό σημαίνει ότι για δύο χιλιάδες περίπου και παραπάνω χρόνια ο άνθρωπος βασικά δεν είχε αλλάξει την «τεχνολογία» του. Χρησιμοποιούσε πάντοτε τα ίδια —πρωτόγονα με τα δικά μας μέτρα— εργαλεία επιφέροντας πάνω σ' αυτά ασήμαντες τεχνολογικές καλύτερευσες. Τα συνηθισμένα τεχνολογικά επιτεύγματα φαίνονται στα πιο χρήσιμα εργαλεία που ήταν π.χ. τα τόξα, ακόντια, άξονες, σπαθιά, ανεμόμυλοι, τριήρεις και γαλέρες (όλες με κουπιά ή με άνεμο κινούμενες) και άλλα τέτοια «εργαλεία». Είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλη αυτή την περίοδο ανθούν οι συντεχνίες των σιδηρουργών και γενικά όσων επεξεργάζονται τον σίδηρο και τα συναφή.

Τέλος, με τη βιομηχανική επανάσταση, που είδαμε παραπάνω, ο βιοτέχνης έγινε εργοστασιάρχης, διότι η τεχνολογία επέτρεψε τώρα την ίδρυση μεγάλων εργοστασίων με τη μορφή που τα ξέρουμε σήμερα. Περισσότερη ανάλυση της έννοιας του εργοστασιάρχη - βιομήχανου δεν χρειάζεται, γιατί την ξέρουμε όλοι μας. Μερικές πιο εκλεπτισμένες μορφές πρέπει να αναφέρουμε εδώ, δηλαδή ότι μέχρι σήμερα ο βιομήχανος έγινε ατομικός επιχειρηματίας, ανώνυμος εταίρος, εταίρος Ο.Ε., Ε.Π.Ε. και τα συναφή, όπως μέτοχος - ομόλογος κλπ.

Έχουμε λοιπόν τώρα δύο τάξεις που συνειδητοποιούν τόν ρόλο τους. Αντί για 5-10 ή για 20-80 εργάτες που είχε η προβιομηχανική βιοτεχνία, τώρα στο μεγάλο εργοστάσιο μαζεύονται 100-200, 500 ή 2.000 εργάτες. Έτσι ο παλιός βιοτεχνικός μη συνειδητοποιημένος εργάτης γίνεται τώρα βιομηχανικός εργάτης που με την αριθμητική του συσσώρευση στο μεγάλο εργοστάσιο συνειδητοποιεί την παραγωγική και κοινωνική του υπόσταση. Η εργατική τάξη γεννιέται και αυτοκαθορίζεται.

Το ίδιο συνέβη και με την εργοδοτική τάξη. Ο επιχειρηματίας παύει τώρα πια να είναι ο παλιός «βιοτέχνης». Γίνεται «μεγαλοβιοτέχνης», βιομήχανος. Έχει τώρα στην κατοχή του ένα μεγαθήριο με πολλές δεκάδες και εκατοντάδες εργάτες στη δούλεψή του, δίπλα έχει ένας άλλος το ίδιο, ένας τρίτος το ίδιο, ένας τέταρτος, ένας πέμπτος κ.ο.κ. Όλοι αυτοί αντιμετωπίζουν τα ίδια προβλήματα, τις ίδιες καταστάσεις, τους ίδιους κινδύνους και κάνουν βέβαια τους ίδιους υπολογισμούς. Γεννιέται λοιπόν κι εδώ η νέα μορφή επιχειρηματία —η εργοδοτική τάξη ή τάξη των καπιταλιστών. Ονομάστηκαν έτσι γιατί αυτοί είχαν τα κεφάλαια (Κάπιταλ) και γενικά τα μέσα παραγωγής.

γ) Η προβληματική της βιομηχανικής επανάστασης

Οι διεργασίες που προκλήθηκαν από τη βιομηχανική επανάσταση και γενικότερα η προβληματική ήταν ποικίλης μορφής και καταλάμβαναν το κοινωνικό, το οικονομικό, το στενά παραγωγικό και το συστημικό (αυτό κυρίως είναι που μας ενδιαφέρει εδώ) πεδίο.

Δημιούργησε καταρχήν νέες ανάγκες που άμεσα μεν αναφέρονται στο στενό παραγωγικό πεδίο, αλλά ωστόσο έμμεσα, πλην όμως με σημαντική ένταση, επιδρούν και πάνω στα άλλα πεδία που προαναφέραμε. Αυτές οι ανάγκες συγκεντρωτικά ήταν:

- Για διεύρυνση των αγορών
- Για νέες (εντελώς νέες) αγορές
- Για οργάνωση (εντελώς νέα) της παραγωγής
- Για αναδιάταξη των ρόλων των συντελεστών παραγωγής (Εργασίας - Κεφαλαίου - Εδάφους) και, τέλος,
- Άλλες παρεπόμενες ανάγκες (νέα οικονομική πολιτική, νέος ρόλος του κράτους, νέα κοινωνική-οικονομική συμπεριφορά, νέα δασμολογική αντίληψη κ.ο.κ.).

Αυτές οι ανάγκες που οδηγήθηκαν φυσικά στη λύση τους, γιατί δεν μπορούσε να γίνει αλλιώς, αύξησαν την ευημερία των λαών, διαπλάτυναν τη γνωριμία μεταξύ τους, συνέδεσαν τις εθνικές οικονομίες «στενότερα», άλλαξαν την εθνικιστική φιλοσοφία των κρατών και γενικά είχαν ένα σωρό άλλες τέτοιες διεργασίες ευρύτερου χαρακτήρα.

Όσον αφορά ειδικότερα τη συστημική θεώρηση που μας ενδιαφέρει εδώ, η προβληματική που προκάλεσε η βιομηχανική επανάσταση ήταν αποφασιστική και ποικίλη. Έτσι μπορούμε συνοπτικά να πούμε ότι:

1. Δημιούργησε:

- το εργατικό κίνημα
- το εργατικό ζήτημα
- τα κοινωνικά δικαιώματα
- την καπιταλιστική παραγωγή
- τις εκμεταλλευτικές σχέσεις
- τις εργασιακές σχέσεις.

2. Γέννησε:

- τα ερωτήματα α) της ιδιοκτησίας και επίσης
- β) της διαχείρισης των μέσων παραγωγής, καθώς επίσης
- γ) της κατανομής των αγαθών.

3. *Επέφερε:* α) τη ρήξη Κεφαλαίου - Εργασίας και επίσης
β) του οικονομικού γίγνεσθαι που «διασπάστηκε» τώρα
στα δύο συστήματα, τον Καπιταλισμό και τον Σοσια-
λισμό.

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι το εργατικό κίνημα ήταν απόρροια αλλά και αδήρητη ανάγκη της αριθμητικής συσσώρευσης πολλών ατόμων - εργατών στον ραγδαία αναπτυσσόμενο βιομηχανικό χώρο. Φυσικά με τις πρακτικές του μορφές, που ήταν τα διάφορα συνδικάτα, είχε να αναζητήσει λύσεις για τα προβλήματά του.

Το εργατικό ζήτημα ήταν ακριβώς το πρόβλημα που δημιουργήθηκε από τις κοινωνικές συγκρούσεις ανάμεσα στο Κεφάλαιο και την Εργασία (ανάμεσα δηλ. στις δύο νέες κοινωνικές τάξεις), από την ένταση μεταξύ τους κι από το γεγονός ότι η μία ήταν υποδεέστερη — συχνά τελείως ανυπεράσπιστη — απέναντι στην άλλη, και άρα αντικείμενο άγριας εκμετάλλευσης.

Τα κοινωνικά δικαιώματα ήταν ακριβώς αυτά που ζητούσε η μια τάξη (η εργατική) από την άλλη ή από το κράτος. Ήταν π.χ. το θωρο (αρχικά υπήρχε το 16ωρο, 14ωρο, 12ωρο κ.ο.κ.), η ιατρική και συνταξιοδοτική ασφάλιση, οι καλύτερες συνθήκες εργασίας, η προφύλαξη από ανεργία, απολύσεις, αυθαιρεσίες και άλλα παρόμοια «αιτήματα», που μ' αυτά η εργατική τάξη έβλεπε ότι καλυτέρευε την κοινωνική της υπόσταση. Συναφείς προς αυτά ήταν οι εργασιακές σχέσεις που δημιουργήθηκαν μέσα στο εργοστάσιο μεταξύ εργοδοτών - εργατών και που προσπαθούσαν να δώσουν λύσεις σε όλα αυτά και σε άλλα παρόμοια προβλήματα. Σήμερα οι εργασιακές σχέσεις έχουν διευρυνθεί σημαντικά.

Η καπιταλιστική παραγωγή και οι εκμεταλλευτικές σχέσεις ήταν, θα λέγαμε, η πέτρα του σκανδάλου, γιατί έκρυβε πολλές αντινομίες που ζητούσαν τη λύση τους. Στηρίζονταν και οι δύο στο γεγονός ότι ο ένας (ο επιχειρηματίας) «αγοράζει» ή «εκμεταλλεύεται» την εργασία του άλλου (του εργάτη). Έτσι μέσα από το απρόσμενο χάος των πολυποίκιλων αντινομιών που δημιουργήθηκαν την εποχή εκείνη και μάλιστα σε οξύτατο βαθμό, γεννήθηκαν τα ερωτήματα της ιδιοκτησίας και της διαχείρισης των μέσων παραγωγής (δηλαδή ποιος θα τα κατέχει, γιατί θα τα κατέχει, πώς θα τα διαχειρίζεται κ.ο.κ.), καθώς επίσης και της κατανομής των αγαθών που παράγονταν, που είναι σύμφυτη με το κέρδος, την εκμετάλλευση, τον εργατικό μισθό και ευρύτερα την κοινωνική «δικαιοσύνη» και «ισότητα».

Το επιστέγασμα όλων αυτών των διεργασιών ήταν να επέλθει «ρήξη» μεταξύ Κεφαλαίου και Εργασίας, όχι μόνο με την έννοια των πραγματικών συγκρούσεων, που στην τότε εποχή ήταν συχνά πάρα πολύ βίαιες, αλλά και με την έννοια ότι οι δύο «εταίροι» (Εργασία - Κεφάλαιο) έπρεπε να προσδιορίσουν τον ρόλο τους ο ένας σε σχέση με τον άλλον, με βασικά στοιχεία του προσδιο-

ρισμού αυτού δύο αλληλοαναιρούμενα δεδομένα: την «αντιπαλότητα», αλλά και την «εταιρικήτητα» που διακρίνει τις σχέσεις τους στο πλακόστρωτο του εργοστασίου.

Με άλλα λόγια, διαπιστώθηκε εδώ ως ουσιαστικό στοιχείο της ρήξης Εργασίας - Κεφαλαίου μια «αντιπαλότητα», που σημαίνει ότι οι δύο παράγοντες έχουν *αντιθετικό* χαρακτήρα ο ένας για τον άλλον, καθώς επίσης και μια «εταιρικήτητα», με την έννοια ότι οι δύο παράγοντες έχουν έναν *συνεργατικό* χαρακτήρα ο ένας για τον άλλο (ταυτόχρονα με την «αντιπαλότητα») όταν συναντώνται στον εργοστασιακό χώρο που είναι ο χώρος δουλειάς και των δύο.

Από την προβληματική των δύο αυτών αλληλοαναιρούμενων δεδομένων προήλθαν τα δύο συστήματα, καπιταλισμός και σοσιαλισμός, και ειδικότερα από το βάρος ή τη σημασία που απέδωσε το κάθε σύστημα στο ένα ή στο άλλο δεδομένο. Ο σοσιαλισμός είδε την «αντιπαλότητα» σαν το στοιχείο που κυριαρχεί στη ρήξη Κεφαλαίου-Εργασίας και θεώρησε ότι η ρήξη αυτή είναι απόλυτη και ουσιαστική. Ο καπιταλισμός, αντίθετα, είδε την «εταιρικήτητα» σαν το κυρίαρχο στοιχείο και θεώρησε ότι η ρήξη είναι σχετική και επιφανειακή.

Έτσι το κάθε σύστημα δημιούργησε τον δικό του κορμό, «διασπάζοντας» και υποτάσσοντας το οικονομικό γίνεσθαι στους δικούς του λειτουργικούς κανόνες. Η αντιπαράθεσή τους (του σοσιαλισμού αρχικά μόνο στο θεωρητικό πεδίο) ήταν γεγονός. Βρισκόμαστε κάπου στα μέσα του περασμένου αιώνα.

5. ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ

Με την εμφάνιση, δημιουργία και καθιέρωση των δύο συστημάτων, Σοσιαλισμού - Καπιταλισμού, το οικονομικό γίνεσθαι, όσον αφορά το λειτουργικό του οργανωτικό σχήμα, «διασπάται» προς τις δύο κατευθύνσεις που υποδεικνύουν τα δύο συστήματα. Η «Ελεύθερη Αγορά» του Καπιταλισμού το οργανώνει με τον δικό της τρόπο, ενώ η «Διευθυνόμενη» του Σοσιαλισμού με τον ακριβώς αντίθετο. Ας δούμε καταρχήν την ιστορική εξέλιξη και διαδρομή των δύο συστημάτων.

α) Ο καπιταλισμός

i. Οι ρίζες της επιστημονικής σκέψης

Αν ανατρέξουμε την ιστορική διαδρομή της επιστημονικής οικονομικής σκέψης, θα διαπιστώσουμε άνετα ότι δεν είναι και τόσο παλιά, όσο πιθανό να νομίζει κανείς. Συγκροτημένα επιστημονικά σύνολα οικονομικών θεωρήσεων, όπως τα εννοούμε σήμερα, μπορούμε να πούμε ότι συναντώνται μάλλον στους

φυσιοκράτες ή το πολύ-πολύ σε μια χαλαρή μορφή στους Μερκαντλιστές (γνωστοί και ως Σχολή των Εμποροκρατών) που είναι χρονολογικά οι αμέσως προηγούμενοι των Φυσιοκρατών.

Οι ρίζες ωστόσο μπορούν ν' αναζητηθούν στην ελληνική αρχαιότητα. Όμως πρέπει να πούμε ότι μέχρι τους Μερκαντλιστές που τοποθετούνται ιστορικά ανάμεσα περίπου στην εποχή των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων (Λούθηρος, 1500 μ.Χ. περίπου) και στον 18ο αιώνα, η θεώρηση οικονομικών φαινομένων και η ανάλυσή τους γινόταν υπό το πρίσμα πολιτικών και φιλοσοφικών (αρχαιότητα) ή θρησκευτικών (Μεσαίωνας) ενοράσεων.

Ο Αριστοτέλης ήταν ένας από τους φιλοσόφους της ελληνικής αρχαιότητας που στα πλαίσια των γενικότερων πολιτικών και κοινωνικών του αναζητήσεων ενδιαφέρθηκε έντονα και για οικονομικά θέματα. Με το να κάνει τον διαχωρισμό π.χ. της αξίας χρήσης και αξίας ανταλλαγής πάνω στα αγαθά και να τον στηρίζει στις ανθρώπινες ανάγκες έδωσε τις βάσεις για τη γνωστή θεωρία της υποκειμενικής αξίας των αγαθών, που αναπτύχθηκε πολύ αργότερα (από το 1500-1600 μ.Χ. και μετά) σε συγκροτημένο επιστημονικό σύνολο. Από την άλλη πλευρά επίσης, οι ιδέες του ότι ο τόκος είναι απορριπτέος επειδή το χρήμα (πρέπει να) είναι ένα απλό μέσο ανταλλαγής και όχι προσπόρισης κέρδους στάθηκαν αποφασιστικές για τη διαμόρφωση της «θεωρίας» σχετικά με το χρήμα των Σχολαστικών του Μεσαίωνα. Ο Ξενοφών και ο Πλάτων μπορούν επίσης ν' αναφερθούν εδώ σαν δύο άλλοι στοχαστές της ελληνικής αρχαιότητας που ανέλυσαν —πάντα μέσα στα γενικότερα πλαίσια των ηθικοφιλοσοφικών και πολιτικών τους αναζητήσεων— οικονομικά θέματα.

Οι Ρωμαίοι ανέπτυξαν κυρίως τη νομική σκέψη, στην οποία και διακρίθηκαν, και μόνο στοιχεία οικονομικής σκέψης μπορούμε να βρούμε σ' αυτούς. Φυσικά το νομικό τους οικοδόμημα αφήνει να διακριθούν και οι οικονομικές τους αντιλήψεις για πάρα πολλά θέματα (η οικονομική τους «φιλοσοφία», ας πούμε), ωστόσο δεν υπάρχουν κι εδώ ενιαίες και συγκροτημένες οικονομικές αναλύσεις που να δίνουν τη βάση για μια ξεχωριστή επιστημονική οικονομική διδασκαλία. Περισσότερο σε σχέση με το γενικό οικονομικό πεδίο, οι Ρωμαίοι ασχολήθηκαν με την αγροτική οικονομία σαν συνέχεια —θα λέγαμε— της ελληνικής σκέψης —ιδίως αυτής του Ξενοφώντα με τον «Οικονομικό» του—, αλλά κι εδώ όμως ενιαία επιστημονική σκέψη δεν μπορεί να βρεθεί.

Μπορούμε ίσως να υποθέσουμε τους λόγους για τους οποίους η επιστημονική οικονομική σκέψη δεν λειτούργησε κατά την ελληνική και ρωμαϊκή εποχή αυτοφύως. Ήταν ίσως (και) κατά κύριο λόγο το γεγονός ότι οι τότε οικονομίες (και οι μετέπειτα άλλωστε μέχρι τη βιομηχανική επανάσταση) είχαν χαρακτήρα έντονα γεωργικό. Δέσποζε δηλαδή η γεωργία, που με την απλοποιημένη της και, θα λέγαμε, πρωτόγονη με τα σημερινά μέτρα παραγωγική της μορφή δεν έδινε έντονη ώθηση για επίμονες επιστημονικές αναζητήσεις,

σε αντίθεση π.χ. με άλλα πεδία του κοινωνικού γίνεσθαι, όπως π.χ. την πολιτική, τη φιλοσοφία, τις τέχνες, τα γράμματα, την κρατική οργάνωση, την ηθική, το δίκαιο κλπ., που γνώρισαν τρομερή άνθιση στη θεωρία και στην πράξη.

Εξάλλου και η οργάνωση της αγοράς με τη θεωρητική της έννοια, αλλά και των αγορών με την πρακτική τους μορφή ήταν απλή. Το ίδιο και οι κοινωνίες, οι πόλεις, οι πληθυσμοί τους, οι συγκοινωνίες, ακόμα και οι θρησκευτικές και άλλες πεποιθήσεις των εποχών αυτών. Όλα αυτά τα στοιχεία δεν είχαν τη «συνθετότητα» που έχουν σήμερα τόσο αυτά καθεαυτά, όσο και σε σχέση με το οικονομικό γίνεσθαι. Αυτό θα το δούμε καλύτερα αν προχωρήσουμε στην οικονομική σκέψη του Μεσαίωνα, που έπεται της ρωμαϊκής εποχής.

Ο Μεσαίωνας διακρίνεται για την έντονη θρησκευτικότητά του στο γενικότερο κοινωνικό του πεδίο, που εγγίζει τα όρια της θρησκοληψίας. Το αποτέλεσμα στο οικονομικό πεδίο ήταν να αντιμετωπίζεται καθετί το οικονομικό μέσα από το πρίσμα μιας αυστηρής και γι' αυτό διαστρεβλωμένης χριστιανικής ηθικής. Αναπτύχθηκε εδώ η γνωστή Σχολή των Σχολαστικών, που στην οικονομική της σκέψη δεν ενδιαφερόταν ούτε για την ουσία του οικονομικού γίνεσθαι, ούτε για τους κανόνες που το διέπουν, αλλά φρόντιζε απλώς να διαπιστώνει αν αυτό συμβαδίζει ή όχι με τη χριστιανική ηθική.

Έτσι —σε συνέχεια των ιδεών του Αριστοτέλη— απέρριπτε τον τόκο σαν ανήθικο και θεωρούσε μάλιστα και το ίδιο το χρήμα σαν κάτι το «βρώμικο», αν αυτό (το χρήμα) ξεπερνούσε τα όρια του απλού μέσου ανταλλαγής των αγαθών. Το εμπορικό κέρδος (το κέρδος των εμπόρων δηλαδή) γινόταν δεκτό, ωστόσο η τιμή ενός αγαθού (η «δίκαια τιμή») δεν πρέπει παρά να είναι «ίση» (ή αλλιώς: το ίδιο δίκαια) τόσο για τον πωλητή όσο και για τον αγοραστή, πράγμα που σήμαινε ότι από μια πώληση είναι ανήθικο να βγάζεις κέρδος. Σωστό είναι αντίθετα να «παίρνεις» με την τιμή όσα «δίνεις» (σε κόστος παραγωγής και σε δικές σου ανάγκες) με το αγαθό που πουλάς.

Με άλλα λόγια, η βασική σκέψη ήταν ότι σε μια ανταλλαγή (αγοραπωλησία) ενός αγαθού ανταλλάσσονται ίσες αξίες και άρα το κέρδος είναι ανήθικο. Κατ' αυτό τον τρόπο είναι και ο τόκος ένα «άδικο κέρδος», αφού ο δανειστής πρέπει να πάρει πίσω μόνο όσα έδωσε.

Ο Μεσαίωνας προχώρησε και σε άλλες αναλύσεις παρόμοιου χαρακτήρα. Γενικά μπορούμε να πούμε ωστόσο ότι αν δεν ξεχώρισε την οικονομική σκέψη από τη χριστιανική ηθική (και άρα δεν την ανέπτυξε αυτοφύως), εντούτοις με τις αναλύσεις του αυτές έθεσε τις βάσεις για τη γένεση της θεωρίας του χρήματος που εμφανίστηκε αργότερα.

Τέλος πρέπει να πούμε ότι η Αναγέννηση που ακολούθησε και η εποχή των χριστιανικών μεταρρυθμίσεων διαμόρφωσαν ένα ευρύτερο σύστημα ηθικο-φιλοσοφικών αναζητήσεων (γνωστό ως «Φιλοσοφία της ηθικής») που χρησι-

μπορεί σαν πυρήνα των αναλύσεων τον γνωστότατο κανόνα-σχέση «Αιτίου και Αιτιατού» (αίτιο και αποτέλεσμα) και που δεν καταπιανόταν μόνο με θεολογικά και ηθικά ζητήματα, αλλά σε προχωρημένο βαθμό και με οικονομικά, νομικά κ.ά. Έτσι η αρχή της «συμπαθείας», του «ατομικού εγωισμού» - «ωφέλους», του «κοινωνικού συμβολαίου», του «φυσικού δικαίου», οι αναλύσεις για την έννοια της αξίας, της τιμής κλπ., όλα αυτά τα δανείστηκαν αργότερα οι κλασικοί της πολιτικής οικονομίας και επέδρασαν σημαντικά στην επισημονική τους σκέψη.

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι η ελληνική αρχαιότητα, η ρωμαϊκή εποχή, ο Μεσαίωνας και η εποχή της Αναγέννησης και των μεταρρυθμίσεων προσφέρουν τις ρίζες μιας επιστημονικής οικονομικής σκέψης, όχι όμως αυτόνομες και ξεχωριστές, αλλά μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο πολιτικοκοινωνικών, ηθικοθρησκευτικών και άλλων παρόμοιων θεωρητικών αναζητήσεων.

ii. Ο μερκαντισμός

Ο μερκαντισμός, σε αντίθεση με τις εποχές που προηγήθηκαν από αυτόν (αρχαιότητα, ρωμαίοι, μεσαίωνας, αναγέννηση, μεταρρυθμιστές), μετατόπισε τις αναζητήσεις του πάνω στο καθαρά πρακτικό οικονομικό πεδίο. Δεν πρόσφερε ένα ομοιογενές οικονομικό σύστημα —όπως οι μετέπειτα φυσιοκράτες και κλασικοί— αλλά ένα πιο συγκροτημένο, απ' ό,τι οι προηγούμενες εποχές, και μάλιστα σχεδόν ξεχωριστό από άλλες (ηθικοφιλοσοφικές κλπ.) αναζητήσεις. Με άλλα λόγια, ο μερκαντισμός δεν είναι ένα θεωρητικό σύστημα επιστημονικοοικονομικών ιδεών, συγκροτημένο σε ενιαίο σύνολο.

Δεν υπάρχουν «θεωρητικοί» του μερκαντισμού, όπως π.χ. οι μετέπειτα φυσιοκράτες, κλασικοί, σοσιαλιστές κλπ., μολοντί υπάρχουν γραπτά κείμενα, πραγματείες και πρόσωπα που καταπιάστηκαν με θέματα, που εντάσσονται στο μερκαντιστικό οικοδόμημα. «Μερκαντισμό» ονομάζουμε όλο εκείνο το ετερόκλητο και απροσδιόριστο σε έκταση, πλήθος των οικονομικοπολιτικών ρυθμίσεων που έπαιρναν τα διάφορα κράτη, κρατίδια και πριγκιπικές αυλές της Ευρώπης για να αυξήσουν την ευημερία των χωρών τους. Χρονικά ξαπλώνονται περίπου από την εποχή των μεταρρυθμίσεων (1500 περίπου) μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα.

Αυτές οι ρυθμίσεις όμως (αντιφατικές συχνά η μία προς την άλλη, αφού αποφασίζονταν από άσχετους μεταξύ τους και ξεχωριστά για το δικό τους κράτος, ηγεμόνες και άρχοντες) παρουσιάζουν μια χαλαρή μεν αλλά συγκεκριμένη εσωτερική συνοχή και ομοιογένεια που τις κάνει να δίνουν την εικόνα ενός οικονομικού «συστήματος». Το κύριο χαρακτηριστικό αυτού του «συστήματος» είναι ότι διαγράφει τα πλαίσια (κάθε φορά και για κάθε κράτος διαφορετικά και συχνά αντιφατικά) μιας κρατικής πολιτικής επηρεασμού του οικονομικού

γίγνεσθαι, με στόχο φυσικά την αύξηση της ευημερίας, μέσα όμως από την ανακαμπτική ώθηση των παραγωγικών δυνάμεων ορισμένης χώρας. Αυτές οι δυνάμεις ήταν κατά κύριο λόγο το εμπόριο, η βιοτεχνία (η βιομηχανία μην ξεχνάμε ότι δεν είχε ακόμα εμφανιστεί) και πρωταρχικά (ιδίως στον κεντρο-δυτικό ευρωπαϊκό χώρο) η γεωργία.

Οι συνθήκες της εποχής δεν είχαν επιτρέψει ακόμα τη δημιουργία (και λειτουργία) μιας «Ελεύθερης Αγοράς» όπως την αντιλαμβάνονταν αργότερα οι φυσιοκράτες και πιο συστηματικά μετά οι κλασικοί. Εδώ η κρατική παρέμβαση (η παρεμβατική πολιτική του κράτους δηλαδή) ήταν ο κύριος μοχλός ώθησης των «παραγωγικών δυνάμεων» (γεωργία, εμπόριο, βιοτεχνία) προς την ανάπτυξή τους.

Στο εμπόριο —εξωτερικό βέβαια— το ζητούμενο ήταν πώς θ' αναπτυχθεί αυτό προς όφελος της «δικής» μας οικονομίας, αν πρέπει να μπουν προστατευτικοί δασμοί, αν θα γίνεται ελεύθερα, πώς θα προωθηθούν οι εξαγωγές και θα ελεγχθούν οι εισαγωγές κ.ο.κ. Η Ιταλία στηριζόταν στις εμπορικές της πόλεις και μιλούσε κάπως περισσότερο για προστατευτισμό (με δασμούς τελωνειακούς) παρά για φιλελευθερισμό. Αντίθετα, στην Ολλανδία ταίριαζαν τα ελεύθερα σύνορα για τα —τότε μονοπωλιακά της— προϊόντα.

Με δεσπόζουσα μορφή το εμπόριο —γι' αυτό και η ονομασία «Εμποροκράτες»— η βιοτεχνία και η γεωργία παρουσίαζαν αντίστοιχη προβληματική, αφού τα δικά τους προϊόντα έπρεπε να αυξηθούν, να εξαχθούν με το εμπόριο ή να προφυλαχθούν από ανεπιθύμητες εισαγωγές. Στο εσωτερικό της χώρας παίρνονταν μέτρα αύξησης της παραγωγής, κατανάλωσης των προϊόντων κ.ο.κ. Αναφέρονται ρυθμίσεις π.χ. κατά τις οποίες σε ορισμένες μέρες της εβδομάδας θα πρέπει να παρασκευάζονται (στα εστιατόρια) φαγητά (κρέατα π.χ.) εσωτερικής μόνο παραγωγής. Άλλοτε πάλι απαγορευόταν η εξαγωγή προϊόντων (π.χ. μαλλιών στην Αγγλία του 16ου αιώνα) για την προώθηση της εθνικής «βιομηχανίας» —εδώ της υφαντουργίας. Για να διασφαλισθεί το μονοπώλιο στη ναυσιπλοΐα το 1651 η Αγγλία (Κρόμγουελ) πήρε την περίφημη απόφαση, γνωστή σαν «Νόμος περί ναυσιπλοΐας» που στρεφόταν κατευθείαν εναντίον των ολλανδικών πλοίων. Τέτοιες και άλλες ρυθμίσεις μπορούν εδώ ν' αναφερθούν σε μεγάλο βαθμό.

Στη Γαλλία ο περίφημος υπουργός οικονομικών Κολμπέρ (1661) κατόρθωσε με τα μέτρα, τις ρυθμίσεις, τους δασμούς, τις επιδοτήσεις και άλλα παρόμοια να προκαλέσει μια τρομερή άνθιση στη βιοτεχνία και στο εμπόριο της χώρας του. Τέλος στη Γερμανία το βάρος ρίχθηκε στη γεωργία, καθώς και στη δημιουργία και προώθηση εθνικής βιοτεχνίας-βιομηχανίας. Ένας άλλος στόχος ήταν επίσης και η αύξηση του πληθυσμού που είχε αποδεκατισθεί από τον γνωστό «τριακονταετή πόλεμο». Όλα αυτά όμως οδήγησαν στην ιδέα του «μοναρχικού κράτους» (της «απόλυτης μοναρχίας») που κατέληξε μετά στο

εθνικοσοσιαλιστικό «ιδεώδες» και στο ιδεώδες του «αστυνομικού κράτους».

Γενικά για τον μερκαντιλισμό μπορούμε να πούμε, όσον αφορά την επιστημονική-οικονομική σκέψη, ότι αυτή στρέφεται τώρα άμεσα προς τα πρακτικά οικονομικά φαινόμενα και τα μελετάει σχετικά με το τι δέον γενέσθαι. Έτσι όμως ερευνάει συχνά και την ουσία τους, χωρίς να είναι αυτό ο άμεσος στόχος. Περνάει έτσι σιγά-σιγά η επιστημονική σκέψη σε πιο συγκροτημένους τρόπους ανάλυσης, ώστε να μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι κάπου εδώ βρίσκονται οι πρώτες —έστω και χαλαρά συγκροτημένες— μορφές οικονομικής θεωρίας.

iii. Η μεταβατική περίοδος

Ανάμεσα στους μερκαντιλιστές και στους φυσιοκράτες (που τους διαδέχθηκαν) μεσολαβεί μια ενδιάμεση περίοδος που μπορεί να χαρακτηριστεί μεταβατική. Εδώ η επιστημονική οικονομική σκέψη γνωρίζει μια ουσιαστική μετεξέλιξη προς ο,τι αργότερα οι φυσιοκράτες και οι κλασικοί διαμόρφωσαν σαν σύστημά τους. Το έδαφος γι' αυτή τη μετεξέλιξη πρόσφερε η διδασκαλία των δύο φημισμένων στην εποχή τους φιλοσόφων της πολιτικής (κυρίως) επιστήμης Μοντεσκιέ και Τζων Λουκ, που είχε ως πυρήνα τους το φυσικό δίκαιο.

Στη μεταβατική περίοδο η οικονομική επιστημονική σκέψη γνωρίζει βασικά δύο τάσεις. Η μία από αυτές είναι η «παραδοσιακή» που προσπαθεί να «δικαιώσει» τις μερκαντιλιστικές αντιλήψεις και η άλλη η «αναθεωρητική» που τις αντιστρατεύεται, τείνοντας προς το αντίθετό τους. Τελικά επικρατεί η δεύτερη και η μεταλλαγή της σκέψης είναι γεγονός που σημαδεύει την παραπέρα πορεία της.

Υιοθετείται τώρα —με βάση τη φιλοσοφία περί του «φυσικού» δικαίου και της «υποκειμενικότητας»— η «εγωιστική αρχή» και θεωρείται έτσι ότι στις οικονομικές ενέργειες των ανθρώπων ο κινητήριοις μοχλός είναι η ατομική του («υποκειμενική» - «εγωιστική») ωφέλεια. Μ' αυτό τον τρόπο διαμορφώνεται και μια δεύτερη βασική αρχή της μετέπειτα οικονομικής σκέψης, δηλαδή η αρχή της «αρμονίας», σύμφωνα με τη οποία τη στιγμή που ο καθένας επιδιώκει και επιτυγχάνει το ατομικό του όφελος, πραγματοποιείται ταυτόχρονα και το γενικό καλό, αφού όλα μαζί τα «άριστα» ατομικά ωφέλη πραγματώνουν σε τελευταία ανάλυση το γενικό κοινωνικό «άριστο» όφελος.

Σαν μια «φυσιολογική» συνέπεια των δύο αυτών αρχών διαγράφεται τώρα και μια τρίτη, το ίδιο αξιόλογη: η αρχή της ελεύθερης οικονομικής δράσης των οικονομούντων ατόμων. Το ζητούμενο τώρα αντιστρέφεται. Αντί του ασφυκτικού κρατικού παρεμβατισμού των μερκαντιλιστών, διαλαλείται η απόρριψή του και η αντικατάστασή του από την ελεύθερη οικονομική δράση. Από τους «αναθεωρητές» της ενδιάμεσης αυτής περιόδου και συγκεκριμένα από τον Γάλλο

μαρκήσιο Ντ' Αργκενσόν (1694-1757) διατυπώθηκε άλλωστε το γνωστό σλόγκαν «Laisser-faire» της Ελεύθερης Αγοράς.

Μια τέταρτη αρχή — η αρχή της ατομικής ιδιοκτησίας που είναι στενά δεμένη με τις προηγούμενες — διαμορφώνεται κι αυτή επίσης στη μεταβατική περίοδο. Ταυτόχρονα σε πολλές πραγματείες της περιόδου αυτής ανευρίσκονται αξιόλογα στοιχεία γύρω από τη θεωρία περί της αξίας, της τιμής, της κατανομής της εργασίας κ.ά.

Τέλος, πρέπει ν' αναφέρουμε εδώ και δύο αξιόλογους στοχαστές της οικονομικής σκέψης που τοποθετούνται στη μεταβατική περίοδο. Ο ένας είναι ο Γερμανός Λούντβιχ Καρλ (1682-1743) και ο άλλος ο Ιρλανδός τραπεζίτης Ρίτσαρντ Καντιγιόν (1680-1734). Και οι δύο παρουσίασαν στα γραπτά τους ένα λίγο-πολύ συγκροτημένο σύνολο ιδεών πολιτικής οικονομίας, χωρίς βέβαια αυτό να παρουσιάζει την ευρύτητα και ενδελεχή ομοιογένεια των άλλων που διαμορφώθηκαν αργότερα.

Ο Καρλ καταπιείστηκε βασικά με τη διαμόρφωση της τιμής των αγαθών. Γύρω από το σημείο αυτό αναλύονται πολλά δεδομένα του οικονομικού γίγνεσθαι, όπως π.χ. η κατανομή των αγαθών, το κόστος, η αξία, η σπανιότητα κ.ά. Μολονότι στις ιδέες του διαφαίνεται η «φυσική τάξη» που αργότερα έγινε η βάση της διδασκαλίας των φυσιοκρατών, εντούτοις ο Καρλ έχει περισσότερο μερκαντιστική χροιά, αφού πιστεύει ότι η γενική αρμονία δεν επιτυγχάνεται από μόνη της και άρα πρέπει να επιδιωχθεί μέσω κρατικής παρέμβασης.

Με παρόμοια θέματα, ευρύτερα όμως στον αριθμό τους, καταπιάνεται και ο Καντιγιόν. Δίνει αξιόλογα στοιχεία γύρω από τις θεωρίες περί τιμής, αξίας, ισορροπίας, κόστους και ιδιαίτερα γύρω από το οικονομικό κύκλωμα, που αποτέλεσαν τις βασικές ιδέες των φυσιοκρατών σε πολλά σημεία. Τέλος, αξιόλογες ιδέες είχε και για τη θεωρία περί χρήματος, συμπληρώνοντας τις γνώσεις γύρω από την κυκλοφορία, τον όγκο, τις επιδράσεις του κλπ. Όλες αυτές οι ιδέες εντάσσονται στα ευρύτερα πλαίσια της γνωστής «ποσοτικής θεωρίας» του χρήματος.

iv. Η σχολή των φυσιοκρατών

Έστω και αν θεωρήσουμε ότι αρκετές βασικές ιδέες και ορισμένα χαλαρά σύνολα ιδεών εμφανίστηκαν στη μεταβατική περίοδο που τοποθετείται χρονικά ανάμεσα στους μερκαντιστές και τους φυσιοκράτες, εντούτοις ενιαία συγκροτημένα και ομοιογενή σύνολα ιδεών πάνω στην επιστημονική οικονομική σκέψη δημιούργησαν οι φυσιοκράτες. Πατέρας τους θεωρείται ο Γάλλος Κεσναί (1694-1774) και βασικό του έργο το «Ταμπλώ εκονομική» (1758), χωρίς αυτό να είναι βέβαια και το μοναδικό αξιόλογο κείμενό του.

Βασικές για το σύστημά του είναι οι ιδέες περί του «φυσικού δικαίου», κατ'

επέκταση των οποίων ο Κεσναί στην οικονομική του φιλοσοφία διαμορφώνει τη «φυσική τάξη» των πραγμάτων, που σ' όλα τα πεδία λειτουργεί με αναλλοίωτους και άριστους νόμους, τοποθετημένους από τον Θεό κατά τη δημιουργία του σύμπαντος. Δίπλα στη «φυσική» υπάρχει και η «θετή τάξη» που διαμορφώνεται από τους νόμους που θέτει ο ίδιος ο άνθρωπος. Η «θετή τάξη» (πρέπει να) έχει ως στόχο την ανεύρεση και υποβοήθηση των νόμων της «φυσικής τάξης» για την επίτευξη (επομένως) του γενικού καλού.

Όσον αφορά τώρα το ειδικότερο παραγωγικό πεδίο, γίνεται δεκτό (κι αυτό είναι μάλιστα ο πυρήνας της φιλοσοφίας των φυσιοκρατών) ότι κάθε παραγόμενο αγαθό προκαλεί κόστος (φθορά). Η διαφορά λοιπόν μεταξύ αγαθού που παράγεται και της φθοράς που προκαλείται είναι το καθαρό κέρδος. Τέτοιο κέρδος μόνο η γεωργία προκαλεί. Οι άλλες δραστηριότητες (εμπόριο, βιοτεχνία, χειροτεχνία, μεταφορές) είναι αντιπαραγωγικές (μη παραγωγικές) επειδή παρεμβάλλονται απλώς μεταποιητικά, χρονικά, γεωγραφικά κλπ. στη γνήσια παραγωγή των αγαθών.

Σε αρμονία με τις ιδέες τους περί «φυσικής» και «θετής τάξης» οι φυσιοκράτες πιστεύουν ότι το οικονομικό κύκλωμα δουλεύει τόσο πιο καλύτερα, όσο λιγότερο «ενοχλείται» από την ανθρώπινη παρεμβατικότητα και ιδιαίτερα από αυτή του κράτους. Το κράτος εδώ λοιπόν δεν πρέπει να παρεμβαίνει, παρά σε ειδικές περιπτώσεις που η «φυσική τάξη» δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί πλήρως. Το γενικό σλόγκαν είναι περίπου: «Αφήστε ελεύθερη την οικονομική δράση, ο κόσμος εξελίσσεται από μόνος του καλύτερα».

Η αρχή της ατομικής ιδιοκτησίας είναι ο κινητήριος μοχλός για το οικονομικό γίγνεσθαι. Κι αυτή δεν πραγματοποιείται σε γνήσιο βαθμό, παρά μόνο όταν επιτρέπεται στο άτομο όχι μόνο να την κατέχει (να κατέχει δηλ. ατομική ιδιοκτησία), αλλά και να την ορίζει ο ίδιος («ελεύθερα»), όπως νομίζει καλύτερα. Έτσι προκύπτει και η αρχή της ελεύθερης οικονομικής δράσης του ατόμου ανεπηρέαστη από κρατικές «ενοχλήσεις».

Στο πεδίο της ανταλλαγής των αγαθών οι φυσιοκράτες διέκριναν μεταξύ «φυσικής» και «τρέχουσας» τιμής. Η «φυσική» αντιστοιχούσε προς το κόστος παραγωγής του δεδομένου αγαθού, η δε «τρέχουσα» ήταν αυτή που προέκυπτε από τη συνάντηση στην αγορά της προσφοράς και της ζήτησης. Κυμαινόταν δε φυσιολογικά γύρω από τη «φυσική» τιμή. Σχετικά εξάλλου με τον μισθό, η αντίληψη ήταν περίπου ότι αυτός ισούται με το σύνολο των τιμών των αγαθών που χρειάζεται ο μισθωτός για να ζήσει. Μεγαλύτερος δεν μπορεί να είναι αφού ο εργαζόμενος δεν παράγει νέα αξία (νέα αξία παράγει η φύση, δηλ. η γεωργία μέσα από το έδαφός της), παρά μόνο προσθέτει στο παραγόμενο αγαθό την αξία των άλλων αγαθών που καταναλώνει ο ίδιος. Εδώ έχουμε επομένως την προβολή από τους φυσιοκράτες ιδεών για μια θεωρία τιμών, αξίας, κόστους, κατανομής αγαθών και μισθού.

Ανεξάρτητα από τις επιμέρους ιδέες των φυσιοκρατών καθώς και από την ορθότητά τους ή μη, εκείνο που πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα σχετικά με τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της επιστημονικής οικονομικής σκέψης είναι ότι πρόσφεραν μια γενική «συνολική» εξήγηση για το οικονομικό γίνεσθαι, για πρώτη φορά στην οικονομική σκέψη, στηρίζοντας μάλιστα αυτή τη γενική εξήγηση στην ουσία και στους κανόνες λειτουργίας που διέπουν το οικονομικό γίνεσθαι.

Σαν ουσία του οικονομικού γίνεσθαι είδαν —όπως προαναφέραμε ήδη— τη «φυσική τάξη» και σαν κανόνες λειτουργίας του όλα τ' άλλα επιφαινόμενα της ουσίας αυτής. Δηλαδή την ατομική ιδιοκτησία, την ελεύθερη οικονομική δράση, τη συμπληρωματική δράση της «θετής τάξης», τον περιορισμό της κρατικής παρέμβασης κ.ο.κ. Κατέληξαν έτσι οι φυσιοκράτες στην ιδέα των «νόμων» που καθορίζουν την οικονομία. Βέβαια οι αντιλήψεις τους ήταν καθαρά «φυσιοκρατικές», λίγο ίσως μυστικιστικές και θα λέγαμε αρκετά εξιδανικευμένες. Αυτό όμως δεν μειώνει την αξία της συμβολής τους κι ούτε δείχνει ότι ήταν μόνο λάθος ή μόνο σωστές οι ιδέες τους. Με δύο λόγια, οι φυσιοκράτες κατέληξαν πρώτοι σε μια συνολική θεώρηση, έδωσαν μια «τέλεια» (αδιάφορο σωστή ή λαθεμένη) νομοτελειακή-τελεολογική εξήγηση και περιέγραψαν βασικούς κανόνες του οικονομικού γίνεσθαι. Οι κλασικοί που ήρθαν αμέσως μετά βρήκαν έτοιμο πολύ υλικό για τη δική τους δουλειά.

Τέλος, πρέπει να πούμε εδώ ότι η σχολή των φυσιοκρατών είχε επιγόνους μεν, αλλά δεν είχε εξέλιξη. Βασικά το όλο οικοδόμημα το έχτισε ο Κεσναί. Οι μαθητές και οι άλλοι επίγονοί του δεν πρόσφεραν αξιόλογα πράγματα στην «επέκταση» του οικοδομήματος. Περισσότερο αναλώθηκαν στην υπεράσπιση, επεξήγηση και περισσότερη ανάλυση και παρουσίαση του συστήματος. Οι σπουδαιότεροι πάντως από αυτούς ήταν ο Μιραμπώ (1715-1789), ο Ριβιέρ (1720-1793), ο Νεμούρ (1739-1817), ο κληρικός Μπαντώ (1730-1792) κ.ά. Ιδιαίτερη θέση όμως ανάμεσά τους κατέχει ο Τουργκώ (1721-1781). Αυτός ήταν που διατύπωσε πρώτος το γνωστό νόμο περί της φθινούσης απόδοσης του εδάφους καθώς επίσης και αξιόλογες ιδέες για τη θεωρία περί τόκου που αναπτύχθηκε αργότερα.

ν. Ιστορική διαδρομή του καπιταλισμού

Χρονικά η εποχή των φυσιοκρατών συγχέεται κάπως μ' αυτή των κλασικών που τους ακολούθησαν στην επιστημονική σκέψη. Όμως ο θεωρητικός διαχωρισμός μπορεί να τεθεί σαφώς αμέσως μετά τον θάνατο του Κεσναί (1774) και ιδίως στην εμφάνιση δύο χρόνια αργότερα (1776) του βιβλίου περί της «Ευημερίας των εθνών», του πρώτου από τη λαμπρή τριάδα των κλασικών, δηλαδή του Άνταμ Σμιθ (1723-1790). Θεωρείται πράγματι ότι η χρονολογία

αυτή (1776) εμφάνισης του συγγράμματος του Σμιθ σημειώνει την απαρχή του συστήματος της πολιτικής οικονομίας των κλασικών, που έχει ως βάση του την καπιταλιστική οικονομία της «Ελευθέρης αγοράς».

Πρέπει να πούμε επίσης για τα «συγκεχυμένα» αυτά χρονικά όρια των δύο σχολών και ιδίως για τις τελευταίες αναλαμπές της φυσιοκρατικής περιόδου, ότι αυτές σημαδεύονται από τη —δειλή στην αρχή και έντονη κατόπιν— εμφάνιση της «μεγαλοβιοτεχνίας» και της «μανουφακτούρας». Αμέσως κατόπιν σ' αυτές προστίθεται και η βιομηχανία. Έτσι λοιπόν οι ειδικότερες οικονομικές, αλλά και οι γενικότερες κοινωνικές, φιλοσοφικές, πολιτικές και άλλες συνθήκες ωθούν την οικονομική σκέψη τώρα στη διαμόρφωση περισσότερο συγκροτημένων και ομοιογενών συνόλων ιδεών, απ' ο,τι οι προηγούμενες εποχές. Η συνθετότητα μάλιστα του όλου περιγύρου που προσδιορίζει αναπόφευκτα και το οικονομικό γίνεσθαι (κοινωνικού, τεχνικού, φιλοσοφικού κλπ.) επιτάσσει τη διαμόρφωση αυτή και όχι μόνον την προκαλεί. Με άλλα λόγια, τώρα οι στοχαστές της οικονομικής σκέψης έχουν ν' απαντήσουν σε συνθετότερα και επιτακτικότερα προβλήματα απ' ο,τι οι προηγούμενοι τους.

Στο στρατόπεδο της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς η λαμπρότερη (και θεμελιωτική θα λέγαμε) τριάδα αυτών των στοχαστών είναι χρονολογικά ο Άνταμ Σμιθ που προαναφέραμε, ο Νταίηβιντ Ρικάρντο (1772-1823) και ο Τζων Στιούαρτ Μίλλ (1806-1873). Από αυτούς, ο πρώτος ήταν σύγχρονος περίπου του Κεσναι και των άλλων φυσιοκρατών, ο δεύτερος των λεγομένων «Ουτοπιστών» του σοσιαλισμού και ο τρίτος του Μαρξ.

Η συνεισφορά του πρώτου (του Άνταμ Σμιθ) είναι καθοριστική. Περικλείει σχεδόν όλες τις βασικές αρχές και ολόκληρη την ουσιαδή προβληματική της κλασικής σχολής, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι οι άλλοι δύο της τριάδας, αλλά και οι επίγονοί τους, ήταν απλοί παραπληρωματικοί στοχαστές του Σμιθ. Οστόσο ο Σμιθ παίρνει από την άλλη πλευρά πολλές βασικές ιδέες και αρχές που διατύπωσαν τόσο οι φυσιοκράτες, όσο και οι προηγούμενοι στοχαστές της λεγόμενης «μεταβατικής περιόδου» (που είδαμε πιο πάνω) και δίνει έτσι στο θεωρητικό του οικοδόμημα έναν καθαρά εκλεκτικό - επιλεκτικό χαρακτήρα.

Αντίθετα ο Ρικάρντο δίνει στη διδασκαλία του Σμιθ έναν καθαρά θεωρητικό προσανατολισμό. Ενώ ο πρώτος βάζει ως αντικείμενο εξέτασης την ουσία του πλούτου, ο Ρικάρντο αφήνει το θέμα αυτό και καταπιάνεται βασικά με την κατανομή του. Με βάση ο καθένας το δικό του κεντρικό αντικείμενο προχωρεί στην ανάλυση πολλών στοιχείων του οικονομικού γίνεσθαι (τιμή, αξία, μισθός, κέρδος, κεφάλαιο κλπ.). Οι μαθητές και οι επίγονοί τους δεν κάνουν τίποτε άλλο συνήθως παρά να αναλύουν περισσότερο, να εξειδικεύουν και να παρυσιάζουν καλύτερα τις ιδέες των δασκάλων τους.

Ο Τζων Στιούαρτ Μίλλ ενσαρκώνει το τρίτο μέλος της τριάδας των κλα-

σικών και την τρίτη φάση της βασικῆς θεμελίωσης του συστήματος. Η βασιική του συνεισφορά συνίσταται στο γεγονός ὅτι πήρε ὅλο το θεωρητικό οικοδόμημα των προηγουμένων και επανεξετάζοντάς το, το συστηματοποίησε σε ἓνα συνεκτικό σύνολο. Φυσικά τόσο αὐτός, ὅσο και οἱ δύο ἄλλοι ἀντιμετώπισαν τις ἀντιρρήσεις πολλῶν «αντιπάλων» στοχαστῶν τόσο ἀπό το ἴδιο στρατόπεδο (Μάλλθους, Τζῶουνς, Σενιόρ, Μάρσαλ κ.ά.), ὅσο και ἀπό το ἀντίθετο — δηλαδή ἀπό τους σοσιαλιστές. Ἀπό αὐτούς οἱ πῶτοι ἄσκησαν βασικά κριτική πάνω στα λεγόμενα των τριῶν κλασικῶν, που τελικά ἐκτιμᾶται ὡς συμπλήρωση του συστήματος. Οἱ δεῦτεροι ὁμως (δηλ. οἱ σοσιαλιστές) πρόβαλλαν ἄρνηση που κατέληξε στην ἀπόρριψη του συστήματος και στη θεμελίωση ἐνός ἀντίθετου οικοδομήματος — του δικῶ τους σοσιαλιστικῶ συστήματος.

Τους τρεις κλασικούς της «Ελευθέρης Ἀγοράς» ἀκολούθησαν, σχολίασαν και συμπλήρωσαν πολλοὶ ἄλλοι ἀξιόλογοι στοχαστές. Ὅλοοι αὐτοὶ ἐδρασαν εἴτε μεμονωμένα, εἴτε στα πλαίσια γενικότερων «ρευμάτων» και «σχολῶν». Οἱ διεργασίες αὐτές διαρκοῦν φυσικά μέχρι σήμερα. Ἐτσι ἀναφέρουμε πρόχειρα ἐδώ τη γερμανική «ιστορική σχολή», τους «Μαρτζίναλιστές», τη «Σχολή της Λωζάνης» («μαθηματική σχολή»), τους νεοκλασικούς, τους κεῦσινανιστές, τους μονεταριστές κ.λπ.

Η μορφή οργάνωσης που δόθηκε στο σύστημα ἀπό ὅλους αὐτούς τους στοχαστές ἦταν βέβαια ἡ οἰκονομία της Ελευθέρης Ἀγοράς. Ἀκόμα περισσότερο: ἡ μορφή ἀνάλυσης που ἀκολούθησαν ὅλοοι αὐτοὶ οἱ στοχαστές ἦταν στα πλαίσια της οἰκονομίας της Ελευθέρης Ἀγοράς. Ἐκεῖνο δηλαδή που ἐπιδιώχθηκε ἦταν πῶς λειτουργεῖ ἢ πῶς θα λειτουργήσει αὐτή καλύτερα. Το βασικό γνώρισμα ἦταν διπλῆς μορφῆς: ἐλευθέρη δράση του ἀτόμου (οἰκονομική ἐννοεῖται) - «αδράνεια» ὅσο το δυνατόν μεγαλύτερη του κράτους. Κάποιος μάλιστα ἀπό τους ἀντιπάλους το ονόμασε σκαπτικά «κράτος-νυχτοφύλακας», ονομασία ὡστόσο που υιοθετήθηκε τελικά ἀπ' ὅλους, ἐπεὶδῃ περιγράφει ἴσως καλύτερα την ἀδρανῆ στάση του κράτους.

Το σύστημα δούλεψε ἔτσι με το «κράτος-νυχτοφύλακα» ὡς τις ἀρχές περὶπου του αἰῶνα μας ἀρκετά θα λέγαμε «ικανοποιητικά». Η «ἀνατροπή» ἐγινε με τις ιδέες του Κέυνς ἀφενός που πρότεινε την ἐνεργοποίηση του κράτους, με σκοπό να «διορθωθοῦν» οἱ ἀντινομίες της «Ελευθέρης Ἀγοράς» και ἀφετέρου τόσο με την παρουσία των διαφόρων «ταραξιῶν» που ἐθρεψε το ἴδιο το σύστημα στους κόλπους του (μονοπῶλια, συνδικάτα, τεχνολογία, κρίσεις κλπ.), ὅσο και με την ἐνσωμάτωση στον κορμό της «Ελευθέρης Ἀγοράς» λειτουργικῶν στοιχείων του ἄλλου συστήματος, του σοσιαλισμοῦ (προγραμματισμός, κρατική δραστηριότητα, συμμετοχικά μοντέλα κλπ.). Ἐτσι ἡ ἀγορά ἀπὸ «ἐλευθέρη» ἐγινε «περιορισμένη» και σήμερα γίνεται λόγος πια ὄχι για «ἀμιγές», ἀλλά για ἓνα «μικτό» σύστημα «ἐλευθεροπεριορισμένης» ἀγοράς.

Σε ἄλλο σημείο των ἀναλύσεῶν μας θα παρουσιαστοῦν ἀναλυτικότερα οἱ

διεργασίες αυτές. Εδώ πρέπει να πούμε ότι το καπιταλιστικό σύστημα της ελεύθερης αγοράς πέρασε στην ιστορική του διαδρομή ορισμένες διακυμάνσεις που το επηρέασαν σημαντικά. Όλες αυτές όμως οι διεργασίες επέφεραν μόνο θεσμικές και όχι δομικές διαφοροποιήσεις. Δεν άλλαξαν δηλ. τη βασική του δομή που εξακολουθεί να είναι η ίδια. Έγιναν όμως πολλές «θεσμικές» ή θα λέγαμε αλλαγές «στα σημεία» (όπως π.χ. η εγκατάλειψη του ρόλου του νυχτοφύλακα από το κράτος, το «κοινωνικό κράτος», το «κράτος ευημερίας», ο «ενδεικτικός προγραμματισμός» κ.ά.) που έδωσαν ποικίλες κατευθύνσεις στις επιμέρους ροές του οικονομικού γίγνεσθαι. Είναι ακριβώς αυτές που δικαιολογούν τον όρο «ελευθεροπεριορισμένη αγορά».

β) Ο σοσιαλισμός

ι. Η οικονομία και ο περίγυρός της

Αναλύοντας προσεκτικότερα το ιστορικό υπόβαθρο των δύο συστημάτων και προσέχοντας καλύτερα την ιστορική τους διαδρομή, διαπιστώνουμε άνετα ότι οι μορφές οργάνωσης του οικονομικού γίγνεσθαι και γενικότερα της οικονομίας δεν έμειναν ανεπηρέαστες από τον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο και τις διεργασίες του. Ηθική, φιλοσοφία, πολιτική, θρησκεία, κοινωνιολογία —όλες αυτές οι πνευματικές ενασχολήσεις επηρέασαν σημαντικά και την οικονομία.

Είδαμε π.χ. ότι οι σχολαστικοί στον Μεσαίωνα εξέταζαν ή έβλεπαν τα οικονομικά φαινόμενα κάτω από το πρίσμα της χριστιανικής ηθικής. Με βάση αυτή την ηθική διαμόρφωναν τις όποιες οικονομικές τους αντιλήψεις. Οι μερκαντιλιστές που τους διαδέχθηκαν αμέσως μετά είχαν σαν βασικό πρίσμα την πολιτειολογική αρχή του ηγεμονισμού, του απολυταρχισμού, της «ελέω Θεού» βασιλείας που έπρεπε να προστατευθεί αυτή και ο ηγεμόνας της. Τα κράτη τότε ήταν οργανωμένα σε βασιλεία, μοναρχίες, πριγκιπάτα που είχαν επικεφαλής τον απόλυτο άρχοντα, τον ανεξέλεγκτο μονάρχη. «Το κράτος είμαι εγώ» ήταν η γνωστή ρήση κάποιου Γάλλου βασιλιά.

Όμως ο μερκαντιλισμός ανέθρεψε μια νέα τάξη, την τάξη των εμπόρων και των «μεγαλοπαραγωγών». Αυτοί σιγά-σιγά αποκτούσαν δίπλα στην οικονομική και πολιτική δύναμη. Κι ενώ ο μερκαντιλισμός στηριζόταν στην κρατική παρεμβατικότητα που σε πρακτική μορφή σήμαινε αυθαίρετα ενπολλοίς διατάγματα του ηγεμόνα σχετικά με το αν πρέπει π.χ. να καταναλώνονται πατάτες εσωτερικής παραγωγής ή όχι, η ανερχόμενη αστική τάξη αντέταξε τον δικό της παρεμβατισμό που σήμαινε ορθολογισμό στην παραγωγή και στη διακίνηση των προϊόντων. Στο οικονομικό πεδίο αυτό σήμαινε, με απλά λόγια, ότι δεν αρκούσαν τα αυθαίρετα διατάγματα του ηγεμόνα για να φτιάξουν μια

υγὴ οἰκονομία ἀλλὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς ὀρθολογισμὸς. Στὸ πολιτικὸ πεδίο σήμαινε κατάργηση τοῦ ηγεμόνα.

Αὐτὰ τὰ δύο στοιχεῖα τὰ προκάλεσαν ἡ βιομηχανικὴ στὸ οἰκονομικὸ καὶ λίγο ἀργότερα ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση (1789) στὸ πολιτικὸ πεδίο. Ἡ μία ἔφερε τὸν συγχροτημένο ἐπιστημονικὸ ὀρθολογισμό καὶ ἡ ἄλλη κατάργησε τὸν ηγεμόνα. Οἱ δύο ἐπαναστάσεις ὁμῶς δὲν ἦταν ἀσχετες ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κοπέρνικου, τοῦ Κέπλερ, τοῦ Καρτέσιου, τοῦ Νεύτωνα, τοῦ Γαλιλαίου εἶχε διαφανεῖ ἡ ἀναγκαιότητά τους. Οἱ συνθήκες ὁμῶς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης (μερκαντιλιστικῆς) δὲν εἶχαν ἀκόμα ωριμάσει. Αὐτὸ ἐγένεε λίγο ἀργότερα, στὴν ἐποχὴ τῶν «μεταβατικῶν» πού εἶδαμε καὶ μετὰ τῶν φυσιοκρατῶν καὶ τῶν κλασικῶν.

Στὸ πολιτικὸ πεδίο με τοὺς περίφημους «Διαφωτιστές» (ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, παράλληλη περίπου τῶν «μεταβατικῶν» καὶ «φυσιοκρατῶν») ἡ ἰδέα γιὰ τὸ κράτος δικαίου, γιὰ τὴν ατομικὴ δημοκρατία, γιὰ τὴν ἀπέχθεια πρὸς τὴν αυθαιρέσία τοῦ ηγεμόνα, γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἀτόμου, γιὰ τὸ κοινοβούλιο, γιὰ τὸ «φυσικὸ δίκαιο», εἶχε ριζωθεῖ βαθειά καὶ τελικὰ ἐπέφερε τὴν ἀνατροπὴ τῆς φεουδαρχίας, τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ, τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τοῦ ηγεμονισμοῦ.

Στὸ οἰκονομικὸ πεδίο συνέβη τὸ ἴδιο. Οἱ συνθήκες γιὰ ἓνα νέο τρόπο παραγωγῆς καὶ οἰκονομικῆς δράσης (ὁ τεχνοκρατικὸς καὶ ὁ ατομικιστικὸς) ἦταν ἐπίσης ὥριμες. Κρίθηκε γενικὰ ὅτι τὸ άτομο ἦταν ικανότερο ἀπὸ τὸν ηγεμόνα νὰ δράσει οἰκονομικά. Ἐτσι ἡ «Ελεύθερη Αγορά» ἦταν τὸ ἀντίδοτο τοῦ ἐμποροκρατισμοῦ πού ἀντέταζαν οἱ νέες ἀνερχόμενες ἀστικές ομάδες στὴν αυθαιρέσία τῶν μερκαντιλιστῶν.

Καντ, Κλεμανσώ, Ρουσσώ, Βολταίρος, Χέγκελ, Φίχτε, Ντιντερό, Μοντεσκιέ καὶ ἄλλες τέτοιες φωτισμένες διάνοιες στάθηκαν οἱ πρωτεργάτες στὸ πολιτικὸ πεδίο. Στὸ οἰκονομικὸ εἶδαμε ὅτι οἱ διεργασίες ἄρχισαν με τοὺς «μεταβατικούς», συστηματοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς φυσιοκράτες καὶ ολοκληρώθηκαν με τοὺς κλασικοὺς. Κεσναί, Σμιθ, Ρικάρτο, Μίλλ ἦσαν οἱ ἐπιφανέστεροι τῶν οἰκονομικῶν στοχαστῶν. Ἡ τελικὴ κατάληξη τῆς πολιτικῆς διεργασίας ἦταν ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση. Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση δημιούργησε τὰ δεδομένα γιὰ τὴ «νέα» οἰκονομικὴ σκέψη πού ολοκληρώθηκε με τοὺς κλασικοὺς. Τὸ σύστημα πού στήθηκε ἦταν ἡ «Ελεύθερη Αγορά».

Ὅπως βλέπουμε λοιπόν, μολονότι καθαρὰ οἰκονομικὸ σύστημα ἡ Ελεύθερη Αγορά δὲν ἦταν ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὶς γενικότερες φιλοσοφικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰδέες τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ μερκαντιλισμὸς. Τὸ σύστημα στηριζόταν στὸν φιλελευθερισμὸ καὶ αὐτὸς στὸν διεθνισμό καὶ στα «χωρὶς σύνορα ἔθνη» τουλάχιστον στὸ οἰκονομικὸ πεδίο καὶ σὲ ἀντίθεση με τὸν μερκαντιλισμὸ, πού εἶδαμε ὅτι στηριζόταν ἐν πολλοῖς στα «κλειστά» (δασμολογικῶς) σύνορα.

Γενικότερα ὁ διεθνισμὸς εἶχε βαθειὰς ρίζες στους φιλελευθεροὺς στοχαστές. Ὁ Say μιλοῦσε γιὰ μιὰ «παγκόσμια δημοκρατία», ὁ Σισμοντί γιὰ τὴν «ευτυχία

του ανθρωπίνου γένους», ο Κεσναί για την «καλύτερη διακυβέρνηση του ανθρωπίνου γένους», ο ίδιος ο Σμιθ για «τον πλούτο των εθνών». Το πρακτικό καταστάλαγμα όλων αυτών των διεθνιστικών ιδεών στο οικονομικό πεδίο ήταν ο φιλελευθερισμός στις διεθνείς συναλλαγές, που στηριζόμενος στον γνωστό νόμο των συγκριτικών δαπανών οδηγούσε στον διεθνή καταμερισμό των έργων και άρα στη «διεθνή ευτυχία».

Από την άλλη μεριά, αναπτύχθηκε σαν αντίδοτο στον διεθνισμό, ο εθνικισμός —κυρίως στον γερμανικό χώρο— περίπου την ίδια εποχή ή λίγο αργότερα. Χαρακτηριστική είναι μάλιστα η στροφή στις φιλοσοφικοκοινωνικές και πολιτικές ιδέες που έκανε ο μεγάλος Γερμανός φιλόσοφος Φίχτε. Ενώ το 1804 ήταν ένθερμος οπαδός του «διεθνισμού», βλέποντας με περιφρόνηση την ιδέα του εθνικού κράτους και υποστηρίζοντας το παγκόσμιο εκπολιτιστικό κράτος, τρία μόλις χρόνια αργότερα (1807) έκανε μια στροφή 180 μοιρών: από «διεθνιστής» έγινε τώρα φανατικός «εθνικιστής», προπαγανδίζοντας την ιδέα του «εθνικού κράτους» ως το υπέρτατο καταστάλαγμα της πολιτικότητας των ατόμων του αυτού χώρου.

Έτσι με τον «Εθνικισμό» του Φίχτε, του Χέγκελ, του Σέλιγκ και των επιγόνων εισάγεται στην πολιτική-κοινωνική σκέψη το «εθνικό ιδεώδες», το «εθνικό συμφέρον», η υπεροχή του κράτους έναντι του ατόμου (σε αντίθεση με τους κλασικούς που θεωρούν το άτομο σαν την κεντρική αξία που πρέπει να προστατεύει το «κράτος δικαίου»), η υποχώρηση του «ατομικού» έναντι του «εθνικού» συμφέροντος και άλλες παρόμοιες έννοιες του εθνικισμού. Πρέπει να πούμε εδώ ότι η «εθνικιστική» αυτή στροφή των Γερμανών στοχαστών είχε σαν βάση και την οικονομική διαπίστωση ότι η Γερμανία τότε ήταν αδύνατη σε εξαγωγές και τα «ανοιχτά σύνορα» των «διεθνιστών» υπήρχε φόβος ότι θα έβλαπταν ανεπανόρθωτα τα εθνικά της συμφέροντα με τη σωρεία των εισαγωγών και την απομύζηση των εθνικών πόρων. Έτσι έγινε η μεταστροφή. Και μολονότι από τότε τα δεδομένα άλλαξαν, το «εθνικό ιδεώδες» ριζώθηκε στη γερμανική σκέψη με πολλές μορφές. Απότηχός του ο μετέπειτα χιτλερικός «εθνικοσοσιαλισμός».

Είναι χαρακτηριστικό να πούμε ότι δίπλα στον «Εθνικισμό» που αναφερόταν σαν όρος στο ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πεδίο, δεν άργησε να εμφανιστεί τότε και στην οικονομική επιστήμη η ιδέα της εθνικής οικονομίας. Καθιερώθηκε έτσι ο όρος «εθνική οικονομία» τόσο σαν το συνολικό («εθνικό») οικονομικό γίγνεσθαι, που πρέπει να εξετάζεται στη λειτουργικότητά του, όσο και σαν επιστημονικός όρος.

ii. Οι ουτοπιστές και το «Κοινωνικό πρόβλημα»

I. Διάκριση των ουτοπιστών

Οι ουτοπιστές (ουτοπισμός ή ουτοπικός ή προεπιστημονικός σοσιαλισμός όπως λέγονται κι αλλιώς), αλλά και όλα γενικά τα σοσιαλιστικά ρεύματα έχουν τις ρίζες τους στις ευρύτερες πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές διεργασίες που προκάλεσε η εποχή της βιομηχανικής επανάστασης και η αμέσως προηγούμενη εποχή της μεγάλης μανουφακτούρας. Στο κέντρο των διεργασιών αυτών ήταν η εργατική τάξη και ειδικότερα η «σύγκρουσή» της με την τάξη των εργοδοτών-επιχειρηματιών.

Ο πυρήνας της «σύγκρουσης» αυτής ήταν αφενός μεν το πρόβλημα των «μέσων παραγωγής» και του κεφαλαίου (εργοστάσια, μηχανές, κτίρια, οικόπεδα, χρηματικό κεφάλαιο κλπ.) και ειδικότερα της κατοχής τους, του ποιος δηλαδή θα τα κατέχει, και αφετέρου η διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στις δύο τάξεις (των εργατών και των εργοδοτών), σχέσεων που ήταν τότε άκρως «ανταγωνιστικές» και «εχθρικές». Ήταν επίσης και οι γενικότερες συνθήκες που έκαναν το πρόβλημα οξύτερο. Ο κόσμος συνέρρεε από την ύπαιθρο στις πόλεις (στα αστικά κέντρα όπου αναπτυσσόταν με γοργό ρυθμό η βιομηχανία) για να βρει δουλειά, το δωρο ήταν τότε 16ωρο, η εκμετάλλευση των φτωχών προλετάρων «άγρια», η περίθαλψη και η κοινωνική ασφάλιση ανύπαρκτη και γενικότερα η αθλιότητα μάστιζε το εργατικό προλεταριάτο, τον εργατικό πληθυσμό, που δεν είχε τίποτε άλλο στα χέρια του σαν «ιδιοκτησία» παρά μόνο την εργατική του δύναμη.

Έτσι ένα οξύτατο κοινωνικό πρόβλημα άρχισε να αναταράζει τις τότε κεντροδουτικοευρωπαϊκές κοινωνίες που είχε σαν βάση τη «σύγκρουση» των δύο παραγωγικών τάξεων. Είναι φανερό ότι η σύγκρουση αυτή έκλεινε αποφασιστικά υπέρ της εργοδοτικής τάξης, γιατί αυτή, εκτός του ότι ήταν η ισχυρότερη οικονομικά, ήταν ισχυρότερη επίσης και πολιτικά, παίρνοντας σχεδόν πάντα με το μέρος της και το κράτος. Γεννήθηκε έτσι τότε το λεγόμενο «Κοινωνικό πρόβλημα», που δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η απαίτηση των εργατών να τους παραχωρηθούν διάφορα «κοινωνικά» (όπως τα ονόμασαν τότε) δικαιώματα από τους εργοδότες ή το κράτος, όπως π.χ. δωρο, περίθαλψη, άδεια, αργίες, ασφάλιση κλπ.

Ίσως το «Κοινωνικό πρόβλημα» να μην έπαιρνε τις διαστάσεις που πήρε τότε και τελικά να μην οδηγούσε στις όποιες λύσεις οδήγησε, αν δεν τασσόταν αποφασιστικά υπέρ των εργατών και άλλες τάξεις, άτομα ή θεσμοί, όπως π.χ. βουλή, διάφορα κόμματα, εφημερίδες, διανοούμενοι, στοχαστές, φιλόσοφοι, πολιτικοί ηγέτες κλπ. Προ παντός η συμβολή των σοσιαλιστών εδώ —μολονότι των ουτοπιστών ειδικότερα αποτυχημένη— ήταν αρκετά αποφασιστική.

Γενικά διαμορφώθηκαν τότε δύο σχολές που συνοδεύονταν ή υποδείκνυαν δύο αντίστοιχες πρακτικές για τη λύση του προβλήματος. Η μία σχολή υποστήριζε ότι τα μέσα παραγωγής πρέπει να μείνουν στον ιδιώτη επιχειρηματία και συμπληρωματικά (πολύ αργότερα όμως και όχι αρχικά) να παραχωρήσει αυτός τα αιτούμενα «κοινωνικά δικαιώματα» στους εργάτες και η άλλη ότι αυτά (τα μέσα παραγωγής) θα έπρεπε να περιέλθουν σε όλους τους πολίτες και ο ιδιώτης επιχειρηματίας να εξαφανιστεί. Όπως είναι φανερό, η πρώτη σχολή είναι αυτή των κλασικών της ελευθέρας (καπιταλιστικής) αγοράς και η άλλη των σοσιαλιστών. Πρώτοι μεταξύ των σοσιαλιστών εμφανίστηκαν ιστορικά οι ουτοπιστές.

Αυτοί χωρίζονται σε τρεις ομάδες. Στους προουτοπιστές που είναι ο Σισμοντί (1773-1842), ο Σαιντ-Σιμόν (1760-1825) και μερικοί μαθητές τους, στους κυρίως ουτοπιστές, που είναι ο Φουριέ (1772-1837), ο Μπλανκ (1811-1882), ο Όουεν (1771-1858) και οι μαθητές τους, και τέλος στους αναρχικούς με κύριο θεμελιωτή τον Προυντόν (1809-1865). Όλοι αυτοί πρότειναν ξεχωριστά ο καθένας το δικό του μοντέλο, χαρακτηρίστηκαν όμως έτσι (ουτοπιστές) ακόμα κι από τον ίδιο τον Μαρξ που περίπου τους διαδέχθηκε, διότι κρίθηκε ότι τα μοντέλα τους χαρακτηρίζονταν από έναν έντονο, ανεδαφικό και εξωπραγματικό ουτοπισμό. Δίπλα σ' αυτούς ωστόσο υπήρξαν και μερικοί άλλοι προμαρξικοί στοχαστές, που όμως δεν διακρίθηκαν ιδιαίτερα κι ούτε δημιούργησαν ξεχωριστή σχολή, όπως οι παραπάνω.

Από τις τρεις αυτές ομάδες των ουτοπιστών, η πρώτη με τον Σισμοντί και τον Σαιντ-Σιμόν δύσκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί καθαρά σοσιαλιστική. Και τούτο διότι οι στοχαστές αυτοί δεν καταργούσαν στα μοντέλα τους ολότελα τα ιδιωτικά μέσα παραγωγής. Μίλησαν όμως για πολλά στοιχεία κρατικής δράσης που αργότερα τα βρίσκουμε ενσωματωμένα στον σοσιαλισμό ή τον προοιωνίζουν με σαφή τρόπο. Φυσικά δεν ήταν και με κανένα τρόπο βέβαια υπέρ της καπιταλιστικής οικονομίας.

Αντίθετα μ' αυτούς, οι κυριότεροι μαθητές τους και ιδίως αυτοί του Σαιντ-Σιμόν (Μπαζάρ, Ενφαντίν, Πεκιέ και Μπουσιέ), ενώ στην αρχή ήταν θιασώτες του συστήματος που πρότειναν ή εν πάση περιπτώσει δέχονταν τις βασικές αρχές τους, αργότερα άλλαξαν ή επεξέτειναν το αρχικό μοντέλο των δασκάλων τους στην καθαρά ουτοπική σφαίρα. Έτσι μπορούν άνετα να τοποθετηθούν κι αυτοί στην ομάδα των κυρίως ουτοπιστών —μολονότι όχι με δική τους ξεχωριστή σχολή.

Τη δεύτερη ομάδα των κυρίως ουτοπιστών την αποτελεί η λαμπρότερη τριάδα από αυτούς: Φουριέ, Όουεν και Μπλανκ. Αν οι Σαιντ-σιμονιστές μίλησαν σε μια υποτυπώδη μορφή για μια κολλεκτιβιστική οργάνωση της οικονομίας, οι κυρίως ουτοπιστές διαμόρφωσαν, ο καθένας με τον τρόπο τους (διαφέρουν μεταξύ τους στις λεπτομέρειες), ένα μοντέλο καθαρά συνεταιριστικού σο-

σιαλισμού, όπου ακριβώς η οικονομία θα ήταν οργανωμένη και διάσπαρτη από συνεταιριστικές μορφές παραγωγής. Αυτές τις μορφές ο Φουριέ τις διαμορφώνει σε «Φάλαγγες», ο Μπλανκ σε «Παραγωγικούς συνεταιρισμούς» και ο Όουεν σε «Συνεργασίες». Όλες έχουν το κοινό χαρακτηριστικό ότι «ανήκουν» στους εργάτες, όπως άλλωστε και τα αγαθά.

Η τρίτη ομάδα είναι αυτή των αναρχικών με κύριο εκπρόσωπο τον Προυντών. Αυτή προτείνει ένα μοντέλο «άναρχου», «αναρχικού» σοσιαλισμού, όπου τελικά όλοι θα ζουν ευτυχισμένοι, τ' αγαθά θα κατανέμονται αυτόματα και δίκαια στον καθένα μέσω «δελτίων» και σ' αυτή τη συνάφεια μάλιστα θα (αυτο-)καταργηθεί το χρήμα, ο τόκος, κι ακόμα το κράτος και κάθε αρχή γενικά —γι' αυτό και η ονομασία «αναρχικός» σοσιαλισμός. Άλλοι εκπρόσωποι με παραπλήσιες ιδέες του αναρχισμού είναι ο Μπακούνιν, ο Κρυπτόκιν κλπ. Όπως παραδόξως μάλιστα ο Προυντών δεν στρέφεται σαφώς εναντίον της ιδιοκτησίας, αλλά εναντίον της «κακής» διανομής των αγαθών, γι' αυτό και το σύστημα των «δελτίων» που προτείνει μόνο έμμεσα καταργεί την ιδιοκτησία.

Τέλος, μια ξεχωριστή ομάδα στοχαστών που ούτε ακριβώς στον ουτοπικό σοσιαλισμό μπορεί να ενταχθεί, αλλά ούτε και να μην ενταχθεί, είναι ο λεγόμενος γαλλικός «Σολινταρισμός» (από τη λέξη «Σολινταριτέ» που σημαίνει αλληλεγγύη). Αυτή η σχολή προσπαθεί να διαμορφώσει μια σύνθεση σοσιαλισμού και καπιταλισμού με βάση μια «φυσική αλληλεγγύη» που υποτίθεται ότι υπάρχει στην ανθρώπινη κοινωνία και σύμφωνα με την οποία μερικοί άνθρωποι ευνοούνται περισσότερο από τους άλλους εξαιτίας πολλών δεδομένων (κληρονομιά, ιδιοκτησία κλπ.). Άρα η «φυσική αλληλεγγύη» είναι άδικη και για να γίνει «δίκαιη» πρέπει οι «έχοντες» (οι ευνοηθέντες δηλ. από τη «φυσική αλληλεγγύη») να δώσουν στους «μη έχοντες» (στους μη ευνοηθέντες δηλαδή), ώστε να επέλθει ισορροπία στην κοινωνία.

Παρότι η βασική ιδέα του Σολινταρισμού φαίνεται να είναι τελείως ουτοπική και εξωπραγματική, εντούτοις θεμελιώνει τα εργατικά δικαιώματα, όπως κοινωνική ασφάλεια, σύνταξη, περίθαλψη κλπ. και γενικά την παροχή βοήθειας των δυνατών προς τους αδύνατους.

II. Το θεμελιακό υπόβαθρο των ουτοπιστών

Είναι γεγονός ότι το κύριο μέλημα των σοσιαλιστών γενικά κι όχι μόνο των ουτοπιστών καθώς κι ο κινητήριος μοχλός της σκέψης τους δεν ήταν αυτή καθαυτή η παραγωγή των αγαθών, αλλά η «σωστή» διανομή τους. Μερικοί από αυτούς δεν ενδιαφέρονταν ως εκ τούτου για μια άμεση ανατροπή του τρόπου παραγωγής των (δηλ. του καπιταλιστικού τρόπου), ωστόσο όμως η μεγάλη τους πλειοψηφία κατέληγε σ' αυτήν (στην ανατροπή του δηλαδή) και στην αντικατάστασή του με τον «σοσιαλιστικό» τρόπο, γιατί μόνον έτσι έβλεπαν τη

διανομή ν' ακολουθεί κατόπιν «σωστά». Πολύ περισσότερο ενισχύονταν οι σοσιαλιστές σ' αυτή τη φιλοσοφία τους, καθώς έβλεπαν τις οξύτητες που δημιουργούσε το «κοινωνικό πρόβλημα» σε βάρος της μεγαλύτερης κοινωνικής τάξης —των εργατών— που δεινοπαθούσε από την υπάρχουσα παραγωγική και κυρίως διανεμητική τάξη του καπιταλιστικού συστήματος.

Το μοντέλο ή μάλλον τα μοντέλα που πρότεινε ο καθένας ή η κάθε μια σχολή ξεχωριστά δεν ήταν καθαρά οικονομικά. Ήταν, θα λέγαμε —αυτό ιδίως συμβαίνει με τους ουτοπιστές— ευρύτερες ηθικοκοινωνικές και φιλοσοφικές - οικονομικές κοσμοθεωρίες, όπως —καθώς είδαμε— συνέβαινε άλλωστε με όλες τις κοσμοθεωρίες της εποχής εκείνης (φυσιοκράτες, διαφωτιστές, μεταβατικοί, κλασικοί κλπ.). Η κεντρική τους ιδέα ήταν η ίδια που δέχονταν και οι αστοί στοχαστές της καπιταλιστικής οικονομίας, ότι δηλαδή υπάρχει στον κόσμο —και άρα και στις ανθρώπινες κοινωνίες— μια δεδομένη φυσική τάξη, που εγγυάται την ισότητα και την ελευθερία του ατόμου και την αρμονία του με τα άλλα άτομα στην κοινωνία που ζει.

Ωστόσο, κατά τους σοσιαλιστές στοχαστές, η τάξη αυτή έχει διασαλευθεί εξαιτίας ανθρωπίνων λαθών και ατελειών που ενυπάρχουν στα ως τώρα συσταθέντα κοινωνικά συστήματα (δημοκρατία, φεουδαρχία, δουλοκτησία, μοναρχία κλπ.). Έτσι με τη διασαλευθείσα φυσική τάξη χάθηκε και η ισότητα και ελευθερία, καθώς επίσης και η αρμονία των ατόμων. Για ν' αποκατασταθεί πρέπει να διορθωθούν αυτά τα λάθη και να εξοστρακισθούν οι ατέλειες. Κι επειδή λάθη και ατέλειες ενσαρκώνονταν στο σύστημα της ατομικής ιδιοκτησίας, αυτή η τελευταία έπρεπε να καταργηθεί.

Βλέπουμε λοιπόν τώρα ως πού συμφωνούσαν και από ποιο σημείο και πέρα διαφωνούσαν κλασικοί και σοσιαλιστές διανοούμενοι. Οι πρώτοι, δηλ. οι κλασικοί, με μια πολύ συνοπτική διατύπωση, έβλεπαν τη διατήρηση ή αποκατάσταση (όπου αυτή διασαλεύτηκε) της φυσικής τάξης στην ελεύθερη διαχείριση της ατομικής ιδιοκτησίας (γι' αυτό ονομάστηκαν αλλιώς και φιλελεύθεροι και το σύστημά τους φιλελευθερισμός), ενώ οι δεύτεροι, δηλ. οι σοσιαλιστές, διακήρυξαν την κατάργηση της ελεύθερης ιδιοκτησίας, και τη μετατροπή της σε «κοινή», σε «κοινοκτημοσύνη» — διακήρυξαν δηλ. τη σοσιαλιστικοποίησή της, γι' αυτό και ονομάστηκαν σοσιαλιστές. Το κύριο πρακτικό αίτιο γι' αυτή τη διακήρυξη ήταν, όπως είπαμε, η «τραυματική» εμπειρία της εποχής εκείνης, κατά την οποία η άναρχη ακόμα διαμόρφωση της βιομηχανικής παραγωγής οδηγούσε σε κοινωνικές οξύτητες. Σήμερα οι περισσότερες από τις οξύτητες αυτές (π.χ. το 16ωρο, η ανυπαρξία ασφάλισης, σύνταξης, κοινωνικής πολιτικής κλπ.) φαίνονται ίσως γελοίες ή ακατανόητες για τα χρόνια εκείνα όμως ήταν έντονες και προκάλεσαν το πιο καυτό κοινωνικό πρόβλημα.

Το επόμενο θεμελιακό σημείο για τους σοσιαλιστές μετά την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας ήταν το ερώτημα, ποιος θα πάρει αυτή την «ατομική

ιδιοκτησία» όταν γίνει «κοινή»; Το κράτος, οι εργάτες, οι γεωργοί, όλοι μαζί, μικρές-μικρές ομάδες, όλοι οι κάτοικοι μιας περιοχής, οι εργάτες μιας επιχείρησης ή ενός τσιφλικιού ή ποιος άλλος; Πρακτικά, κάποιος έπρεπε να την πάρει, να τη διαχειρίζεται.

Εδώ οι προμαρξικοί ουτοπιστές δεν συμφώνησαν μεταξύ τους. Ο καθένας πρότεινε τη δική του «κοινοκτημοσύνη» που άγγιζε τα όρια της ουτοπίας. «Φάλαγγες», «Συνεργασίες», «Παραγωγικοί συνεταιρισμοί», «Αναρχίες» και άλλα τέτοια σχήματα ήταν τα προτεινόμενα μοντέλα. Είχαν σαν στόχο βέβαια την ευτυχία του ατόμου, αλλά μέσα από ένα ιδιόρρυθμο και γι' αυτό ουτοπικό «σύνολο».

Πρόέβλεπαν ή απέβλεπαν επίσης συχνά τυπικά κι άλλοτε ουσιαστικά και πάντως σαν «αναπόφευκτο αποτέλεσμα» στην κατάργηση του κράτους. Αυτό αποδείχθηκε τελείως ανιστόρητο και επιστημονικά διαβλητό, αλλά το υιοθέτησαν (μαζί και ο Μαρξ με τους διαδόχους του) επειδή το κράτος τότε, αν και δεν ήταν ακόμα τελείως «εθνικό», έπαιρνε πάντως συχνότατα, όπως προαναφέραμε, το μέρος των εργοδοτών. Έτσι μια πρόσκαιρη ανωμαλία ενός θεσμού (του κράτους) του κοινωνικού συστήματος έγινε στόχος και όραμα που ως τώρα δεν πραγματοποιήθηκε ακόμα. Και είναι εύκολο ν' αντιληφθεί κανείς γιατί το κράτος —ιδίως σήμερα— δεν μπορεί να καταργηθεί. Λόγοι πολιτικοί, στρατιωτικοί, ιδεολογικοί, κοινωνικοί, δηλαδή λόγοι καθαρά εξωοικονομικοί και μόνον αυτοί από μόνον τους θα εμπόδιζαν κάτι τέτοιο.

Ωστόσο οι ουτοπιστές δεν ήταν βέβαια εκτός τόπου και χρόνου. Αντίθετα μάλιστα. Διδάσκοντας και ευαγγελιζόμενοι την «κοινή κτήση» των πάντων, στηρίζονταν σ' έναν ιδιόρρυθμο θεοκρατικό μυστικισμό, που είναι ένα άλλο θεμελιακό γνώρισμά τους. Αυτός ο θεοκρατικός μυστικισμός ήταν τότε της μόδας. Ούτε οι φυσιοκράτες, ούτε οι διαφωτιστές, ούτε οι μεταβατικοί, ούτε οι κλασικοί (με το «αόρατο χέρι» που εναρμονίζει τα πάντα) τον απέφυγαν.

Οι πιο ακραίοι πάντως από τους ουτοπιστές πίστευαν ή προϋπέθεταν για την εφαρμογή του μοντέλου τους ότι οι άνθρωποι, όταν θα έφταναν σ' ένα τέλειο επίπεδο σοσιαλισμού, θα γίνονταν αναμάρτητοι και άγιοι, χωρίς προσωπικά πάθη, αφού όλες οι ανάγκες τους θα είχαν ικανοποιηθεί. Ο Σαιντ-Σιμόν π.χ. πίστευε σ' έναν «νέο Χριστιανισμό», μιας βολουνταριστικής κοινωνίας, όπου οι άνθρωποι θα ένοιωθαν σαν αδέρφια. Ο Φουριέ προϋπέθετε παρομοίως μια εξαγνισμένη ατομική ύπαρξη, όταν έβαζε στο μοντέλο του το άτομο να μπαίνει με ελεύθερη βούληση σ' όποιο γκρουπ εργασίας ήθελε και να κάνει έτσι την εργασία του ένα ευχάριστο σπορ.

Άλλοι λιγότερο ευφάνταστοι στοχαστές, όπως π.χ. ο Σισμοντί, καταπιάστηκαν με χειροπιαστά οικονομικά θέματα ή μεγέθη (παραγωγή, κατανάλωση, κρίση, κρατική παρέμβαση κλπ.) και προσπάθησαν να δώσουν «λογικές» εξηγήσεις και λύσεις. Θάλεγε κανείς ότι ιδίως τον Σισμοντί δύσκολα τον χαρα-

κτηρίζει κανείς όχι μόνο σοσιαλιστή, αλλά και ουτοπιστή. Τοποθετείται πάντως στην προμαρξική σοσιαλιστική διάνοηση.

Ένα άλλο θεμελιακό γνώρισμα των ουτοπιστών —ιδίως των κυρίως ουτοπιστών— ήταν η συνεταιριστική ιδέα που διαπνέει λίγο ή πολύ όλα τα μοντέλα τους. Αυτό όμως ήταν και το πιο ουτοπικό, έτσι όπως το έστησαν. Θα λέγαμε ότι το σύστημα που πρότειναν ήταν ένας «συνεταιριστικός σοσιαλισμός» κι έτσι ονομάζεται συχνά στη διεθνή βιβλιογραφία. Ιδιώτης επιχειρηματίας, κέρδος ή ιδιωτική πρωτοβουλία δεν υπάρχει και συχνά μάλιστα μια υποτυπώδης μορφή «αυτοδιαχείρισης» είναι διάχυτη στα μοντέλα αυτά. Ο σημερινός «αυτοδιαχειριστικός σοσιαλισμός» της Γιουγκοσλαβίας εκεί έχει τις ρίζες του. Το κράτος τέλος, κατά τους ουτοπιστές, θάνατι αυτό που πριν αυτοκαταργηθεί, θα βοηθήσει τους εργάτες ή θα αναλάβει αυτό και μέσον αυτού οι εργάτες τη δημιουργία των προτεινομένων «Φαλαγγών», «Συνεργασιών» και των άλλων οργανωτικών σχημάτων.

Βλέπουμε λοιπόν στον ουτοπισμό την οικονομική οργάνωση της κοινωνίας να έχει σαν κύτταρό της μια ιδόρρυθμη «συνεταιριστική» παραγωγική μονάδα, που δεν είναι ακριβώς ούτε κολχόζ, ούτε κολλεκτίβα, ούτε συνεταιριστική εκμετάλλευση δυτικού τύπου, αλλά ένα μίγμα απ' όλα αυτά, έντονα διαποτισμένο από έναν ουτοπικό χαρακτήρα. Μέσα σ' αυτή την παραγωγική μονάδα κάθε άτομο θα είναι «ελεύθερο» να κάνει τη δουλειά που αυτό κρίνει ότι του ταιριάζει. Ευτυχησμένο καθώς θα είναι λοιπόν τότε, δεν θα έχει ανάγκη ούτε από χρήμα ούτε από κέρδος, από ιδιοκτησία, τόκο, δάνεια κι άλλα τέτοια «καπιταλιστικά» φαινόμενα.

Θάνατι ένας «άγιος» και η κοινωνία «τέλεια». Ο Προυντών μάλιστα είπε ότι θα είναι (η κοινωνία) τόσο τέλεια, που θα καταργούσε κάθε αρχή. Θάνατι «άναρχη» — χωρίς καν έναν χωροφύλακα για τους κλέφτες. Δεν θα υπάρχουν κλέφτες, γιατί δεν θα υπάρχει ανάγκη να κλέψει κάτι κάποιος. Όταν τα είδε όλα αυτά ο Μαρξ (που γεννιόταν όταν αυτοί βρίσκονταν στο απόγειο της δόξας τους ή περίπου πέθαιναν) τα απέρριψε σαν ουτοπικά θεμελιώνοντας ο ίδιος τον «επιστημονικό» σοσιαλισμό. Και η ίδια η πράξη απέδειξε τον ουτοπικό τους χαρακτήρα. Γιατί μερικοί από αυτούς (Όουεν, Φουριέ), που δοκίμασαν να εφαρμόσουν στις δικές τους επιχειρήσεις τα μοντέλα τους, απέτυχαν παταγωδώς...

III. Τα μοντέλα των ουτοπιστών

Είδαμε παραπάνω τον προμαρξικό «ουτοπικό» ή «προεπιστημονικό» σοσιαλισμό σε αδρές γραμμές, όσον αφορά τα θεμελιακά του σημεία. Οι εκπρόσωποι του πρότειναν, όπως είπαμε, ο καθένας το δικό του μοντέλο. Όλα όμως

τα μοντέλα που πρότειναν έχουν το κοινό γνώρισμα ότι τείνουν προς το σοσιαλιστικό ιδεώδες. Ας δούμε τα κυριότερα από αυτά με σύντομες αναφορές.

Σισμοντί (1773-1824)

Ο πρώτος από αυτούς, ο Γαλλοελβετός Σισμοντί που έζησε μεταξύ 1773-1824, δεν είναι καθαρόαιμος σοσιαλιστής και δύσκολα μπορείς να τον χαρακτηρίσεις και σαν ουτοπιστή. Προσγειωμένος καθώς ήταν πήρε ορισμένα οικονομικά μεγέθη και προσπάθησε μ' αυτά και κυρίως με την επεξεργασία τους να θεμελιώσει τη σοσιαλιστική παρέμβαση του κράτους υπέρ των αδυνάτων τάξεων.

Θα λέγαμε ότι είναι ο πατέρας της σημερινής —τόσο συνηθισμένης στη Δύση— κοινωνικής πολιτικής του κράτους και κατά έναν τρόπο ο σκαπανέας της δυτικής σοσιαλδημοκρατίας. Η κεντρική του φιλοδοξία είναι ότι η ελεύθερη οικονομία κυρίως με τον ανταγωνισμό της που εμπεριέχει, αυξάνει μεν την παραγωγή και άρα το εισόδημα και τη συνολική ευημερία. Ωστόσο όμως αποτυγχάνει στο να μοιράσει αυτή την ευημερία ισομερώς στα οικονομούντα άτομα. Οι μηχανισμοί κατανομής του εισοδήματος είναι ατελείς και οδηγούν σε αδικίες. Κάνουν τους πλούσιους πλουσιότερους και τους φτωχούς φτωχότερους.

Με άλλα λόγια, ο Σισμοντί αναγνωρίζει στην ελεύθερη οικονομία την παραγωγική της, αρνείται όμως (κάτι που δεν είναι τελείως λανθασμένο) την κατανομητική της ικανότητα. Κι αυτήν ακριβώς την κατανομητική της ανικανότητα ζητάει ο Σισμοντί από το κράτος να την αποκαταστήσει με τις δικές του παρεμβάσεις υπέρ των αδυνάτων τάξεων. Αυτή την παρέμβαση σήμερα το δυτικό καπιταλιστικό κράτος την κάνει σε μεγάλη κλίμακα (άδειες, δωρο, επιδόματα, σύνταξη, περίθαλψη κλπ.)· μη ξεχνάμε όμως ότι τότε οι κλασικοί της ελευθέρας αγοράς δεν αναγνώριζαν μια τέτοια παρέμβαση στο κράτος. Το ήθελαν αμέτοχο «νυχτοφύλακα».

Από την άποψη αυτή λοιπόν ο Σισμοντί ήταν για τον καιρό του ένας αντικλασικός «σοσιαλιστής», με τα σημερινά μέτρα όμως ήταν μάλλον ένας προοδευτικός σοσιαλδημοκράτης δυτικού τύπου σαν αυτόν που ενσαρκώνουν σήμερα τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της δυτικής Ευρώπης. Στη θεωρία του δεν καταργεί την ατομική ιδιοκτησία, ούτε τον ανταγωνισμό ή το κληρονομικό δικαίωμα (το να κληρονομήσεις δηλαδή την περιουσία του πατέρα σου «χωρίς κόπο»), αλλά ούτε επίσης δέχεται τον κεντρικό προγραμματισμό ή την κατευθυνόμενη οικονομία. Ήταν λοιπόν ένας τέλειος σοσιαλδημοκράτης.

Σαιντ-Σιμόν (1760-1825)

Ένας τέλειος σοσιαλδημοκράτης ήταν επίσης και ο Σαιντ-Σιμόν αλλά από την ανάποδη. Ξεκινούσε δηλαδή από το σοσιαλιστικό επίπεδο κι έφτανε μέχρι την καπιταλιστική αγορά. Στην πορεία του αυτή είπε όμως πολλές ουτοπίες. Έβλεπε την κοινωνία οργανωμένη όπως ένα εργοστάσιο, όπου ο καθένας απολαμβάνει τη «βιομηχανική ισότητα», αμείβεται ανάλογα με την ικανότητα, τη γνώση και τη χρησιμότητά του και έχει κάθε ελευθερία να συναγωνιστεί τους άλλους και να ανέλθει. Η ιδιοκτησία επομένως θα περάσει στα χέρια των ικανών, κατάχρησή της άρα αποκλείεται και οι ανίκανοι ιδιοκτήτες και όσοι δεν δουλεύουν οι ίδιοι σ' αυτή χάνουν την περιουσία τους. Κατά συνέπεια στη μελλοντική «ιδεώδη» κοινωνία μπορείς βέβαια να κληρονομήσεις από τον πατέρα σου την περιουσία (αφού έτσι κι αλλιώς θα την χάσεις αν δεν δουλεύεις ο ίδιος), ωστόσο ο σχηματισμός της περιουσίας θα προέρχεται από τη δουλειά και την προσωπική οικονομικότητα. Ταυτόχρονα ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι χρήσιμος, ενώ μια κεντρικά προγραμματισμένη οικονομία αποκλείεται. Σχηματιζόμενη όμως έτσι η κοινωνία εξαλείφει αφενός την εκμετάλλευση και εξασφαλίζει αφετέρου την ισότητα. Όλα αυτά όμως υπό μία προϋπόθεση: Ότι θα επικρατήσει μια νέα ηθική με τη μορφή ενός νέου χριστιανικού ιδεώδους, αυτό του «αγαπάτε αλλήλους». Μόνο αν οι άνθρωποι νιώθουν μεταξύ τους σαν αδελφια θα πραγματοποιηθεί αυτή η κοινωνία της οικονομικής ισότητας.

Οι Σαιντ-Σιμονιστές: Μπαζάρ (1791-1832), Πεκιέ (1801-1887), Ενφαντίν (1798-1864), Μπονσέ (1796-1865)

Καθαροί σοσιαλιστές - ουτοπιστές (ούτε καν σοσιαλδημοκράτες) ήταν αντίθετα οι μαθητές του Σαιντ-Σιμόν.

Από αυτούς ο Μπαζάρ κατάργησε την κληρονομιά, τον ελεύθερο ανταγωνισμό και την ελευθερία στην αγορά και ζήτησε στο μοντέλο του μια κεντρικά διευθυνόμενη οικονομία, προγραμματισμένη και με κοινή ιδιοκτησία-κοινοκτημοσύνη. Διατήρησε εντούτοις μια ιδιόρρυθμη ατομική ιδιοκτησία με τη μορφή κολλεκτίβας. Όποιος δηλαδή έχει περιουσία, τη διατηρεί αλλά συνασπισμένη σε κολλεκτίβα με άλλους. Θεώρησε επίσης σε μια κάπως αφηρημένη έννοια το κράτος σαν τον «γενικό κληρονόμο» όλων των παραγωγικών μέσων.

Κεντρικός πυρήνας του μοντέλου είναι το τραπεζικό σύστημα που διακλαδωμένο σ' όλη τη χώρα και συμπυκνωμένο σ' ένα κεντρικό ινστιτούτο (σαν διευθύνουσα ανώτερη αρχή) προγραμματίζει την οικονομία κεντρικά και με ομοιογένεια. Επομένως τόκος, ενοίκια ή άλλες παρόμοιες αμοιβές «χωρίς κόπο» αποκλείονται. Τέλος και ο Μπαζάρ υιοθετεί τον θεοκρατικό μυστικισμό

του δασκάλου του περί νέας ηθικής, όπου οι άνθρωποι θα ενεργούν με ανιδιοτέλεια και αγάπη προς τον πλησίον τους.

Ο επίσης μαθητής του Σαιντ-Σιμόν Ενφαντίν υιοθετεί κι αυτός κάτι παρόμοιο, σαν τραπεζίτης όμως που ήταν πρόσφερε πολλά στη θεωρία περί τόκου, ενοικίων και άλλων «ακόπων εσόδων». Αυτός μάλιστα προέβλεψε ότι σε μια κοινωνία τα δάνεια θα δίνονταν στο τέλος τελείως δωρεάν. Προπομπός πάντως της νέας αυτής ηθικής θα είναι ένας νέος μοντέρνος, σοσιαλιστικός κληρικός. Η εκκλησία λοιπόν παίζει στον σαιντ-σιμονικό σοσιαλισμό έναν αποφασιστικό ρόλο.

Ο άλλος μαθητής του Σαιντ-Σιμόν, ο Πεκιέ ακολούθησε αρχικά τον δάσκαλό του στη θεωρία περί διανεμητικής ανικανότητας της αγοράς και ζήτησε κι αυτός την κοινωνική παρέμβαση του κράτους. Φαίνεται όμως αργότερα το ξανασκέφτηκε το πράγμα και άλλαξε τελείως. Ζήτησε από το κράτος να γίνει ο μοναδικός κάτοχος όλων των παραγωγικών μέσων, με πλήρη εξάρτηση των πολιτών από αυτό. Έτσι η παραγωγή και η οικονομία θα κατευθύνεται κεντρικά. Παρακάτω όμως ο Πεκιέ έπεσε σε ουτοπικές αντιφάσεις. Οι τιμές δεν θα καθορίζονται κεντρικά αλλά από την (κεντρικά προγραμματισμένη) προσφορά και από την (ελεύθερα διαμορφούμενη) ζήτηση. Τον μισθό του επομένως ο καθένας τον ξοδεύει όπως θέλει, αλλά το κράτος μπορεί σε ώρα ανάγκης να επέμβει κι εδώ. Το ύψος του μισθού καθορίζεται από το κράτος αλλά «με δικαιοσύνη». Τέλος κι ο Πεκιέ προϋποθέτει τη «νέα ηθική», αλλιώς η κατάκτηση της νέας κοινωνίας είναι αδύνατη.

Ο τέταρτος τέλος μαθητής του Σαιντ-Σιμόν, ο Μπουσέ, μίλησε για το «άκοπο χρήμα» και ζήτησε την αλλαγή του κληρονομικού δικαιώματος. Έριξε επίσης και μια πρώτη ιδέα για τους παραγωγικούς συνεταιρισμούς. Τους συνεταιρισμούς όμως τους πρότειναν έντονα — μολοντί με διαφορετική μορφή ο καθένας — οι τρεις κατεξοχήν ουτοπιστές, Φουριέ, Όουεν και Μπλανκ, που θα δούμε αμέσως τώρα.

Φουριέ (1772-1837)

Ο πρώτος από τους κυρίως ουτοπιστές, ο Γάλλος Φουριέ (1772-1837), έφτιαξε ένα βασικό κύτταρο στο μοντέλο του, τις «Φάλαγγες», που είναι παραγωγικοί και καταναλωτικοί συνεταιρισμοί, ιδιόρρυθμα φτιαγμένοι. Τα μόρια της φάλαγγας είναι τα «γκρουπ εργασίας», ένα για κάθε δουλειά (γκρουπ λογιστηρίου, αποθήκης, καθαριότητας, συναρμολόγησης κ.ο.κ.). Για νάναι ευχάριστη η εργασία για τον καθένα, έχει δικαίωμα να ενταχθεί σε όποιο γκρουπ θέλει, το δε γκρουπ μπορεί να εναλλάσσει κάθε φορά το πόστο του έτσι ώστε εναλλαγή και ελεύθερη ένταξη να κάνουν τη δουλειά ένα «ευχάριστο σπορ», ένα «αθλητικό παιχνίδι». Έτσι ο εργάτης γλυτώνει από κάθε καταναγκασμό για

δουλειά, αλλά και εξασφαλίζει τα προς το ζην του. Οι φάλαγγες θα είναι σε ωραία εξοχικά τοπία εγκαταστημένες, έτσι ώστε να γλυτώνουμε και από την ... αστυφιλία. Θα είναι δε στο μέγιστο μέρος τους γεωργικές και πολύ λίγες βιομηχανικές, γιατί ο Φουριέ πίστευε πολύ στη γεωργία. Μετά απ' όλα αυτά, εξασφαλίζεται δουλειά για όλους, εξαφανίζονται οι μεσάζοντες και το εμπόριο γενικά, αλλά επίσης και οι κακές συνέπειες του ανταγωνισμού — δεν εξαφανίζεται όμως ο ίδιος ο ανταγωνισμός με τις καλές του συνέπειες αφού υπάρχει ανάμεσα στις φάλαγγες και στα γκρουπ μια «αμοιβαία ανταγωνιστική συμπάθεια» (πάλι το «αγαπάτε αλλήλους» και στον Φουριέ) κι ένα συναίσθημα ποιος θα πετύχει τα περισσότερα. Επομένως για τον Φουριέ η ιδιοκτησία δεν καταργείται, αλλά μπαίνει σε μια κολλεκτιβιστική υπηρεσία. Τα κέρδη μοιράζονται σ' όλους «ανάλογα με τη συνεισφορά» τους.

Μπλανκ (1811-1882)

Ο δεύτερος κυρίως ουτοπιστής, ο Μπλανκ, ήταν λιγότερο ευφάνταστος. Στηριζόμενος στην ιδέα του Μπουσέ πήρε τους συνεταιρισμούς και τους έστησε στο μέσον του μοντέλου του, και μάλιστα μόνο τους παραγωγικούς. Δεν διέκρινε σ' αυτούς «γκρουπ εργασίας» και τέτοια, ζήτησε όμως να υποστηρίζονται με δάνεια από το κράτος. Κάτι τέτοιο όμως μόνο από ένα κυβερνώνενο από τους εργάτες κράτος είναι δυνατόν, γι' αυτό ζήτησε το δικαίωμα ψήφου γι' αυτούς, ώστε να αποκτήσουν πολιτική δύναμη. Αυτό λοιπόν το εργατικό κράτος πρέπει να πάρει στα χέρια του αυτούς τους συνεταιρισμούς με την έννοια ότι «κρατικοποιεί» τα μέσα παραγωγής, τ' αφήνει όμως στους εργάτες να τα δουλεύουν βοηθώντας τους με δάνεια. Με άλλα λόγια, ο Μπλανκ προτείνει εδώ μια γενική «κοινωνικοποίηση» σε αντίθεση με τη μερική που εφαρμόζεται σήμερα στην Ελλάδα. Τέλος ο Μπλανκ προβλέπει την ουτοπική «μισθολογική εξίσωση» — όλοι τον ίδιο μισθό ανεξάρτητα από χρόνια σπουδών, ειδίκευσης, από γνώσεις, πόστο κλπ. Παρ' όλα αυτά, ενώ οι άλλοι ουτοπιστές απέτυχαν παταγωδώς στα πρακτικά πειράματά τους, ο Μπλανκ είχε στους δικούς του συνεταιρισμούς μια κάποια επιτυχία. Η θεωρία του πάντως δίνει μια μορφή «κρατικού σοσιαλισμού» από αυτόν που περίπου όχι συνειδητά περιέγραψε ο Μαρξ, αλλά που εμφανίστηκε έντονα στην πράξη του σημερινού «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Όουεν (1771-1858)

Ο τρίτος κυρίως ουτοπιστής, ο Άγγλος Όουεν (1771-1858), στηρίχτηκε στη δική του συνεταιριστική μορφή. Δέχτηκε τη «μισθολογική εξίσωση», αλλά είδε το χρήμα σαν περιττό.

Στη θέση του έφτιαξε ένα «νόμισμα εργασίας» που αντιπροσώπευε ποσό-

τητα εργασίας (μία ώρα, δύο ώρες κ.ο.κ.) και όχι ποσότητα χρυσού ή άλλου νομισματικού μετάλλου. Μ' αυτό τον τρόπο το κέρδος (που είναι η διαφορά κόστους παραγωγής, άρα ωρών παραγωγής και τιμής πώλησης) εξαφανίζεται, έτσι ώστε ο εργάτης με το «νόμισμα εργασίας» αγοράζει τόσα αγαθά όσα στην πραγματικότητα παρήγαγε. Πρακτικός όπως ήταν ο Όουεν εισήγαγε το σύστημά του στις 2-3 δικές του επιχειρήσεις. Φυσικά απέτυχε παταγωδώς, αφού δεν έβγαζε κανένα κέρδος! Στον συνεταιρισμό ο Όουεν είδε τον άνθρωπο να εξαγνίζεται μέσα στη σοσιαλιστική ιδέα (πάλι κι εδώ η «νέα ηθική»), όπου κέρδος, εκμετάλλευση, ανισότητα και άλλα παρόμοια εξαφανίζονται. Οπωσδήποτε ο Όουεν με τα περί «νομίσματος εργασίας» λεγόμενα είναι ο πρόπομπός της «θεωρίας της υπεραξίας» που συγκεκριμενοποίησε κάπως ο μαθητής του Τόμσον και ολοκλήρωσε με τελειότητα ο Μαρξ αργότερα.

Προυντών (1809-1885)

Τη σειρά των ουτοπιστών κλείνει ο αναρχικός Προυντών (1809-1885), Γάλλος στην καταγωγή· ο Προυντών δεν ήταν ούτε κλασικιστής ούτε σοσιαλιστής. Στράφηκε δηλαδή τόσο εναντίον του καπιταλιστικού όσο και εναντίον του σοσιαλιστικού συστήματος. Άλλωστε αυτό το τελευταίο ήταν αδιαμόρφωτο ακόμα. Έτσι δεν έκανε τίποτε άλλο παρά να προσθέσει κι αυτός στην πραγματικότητα άλλο ένα σοσιαλιστικό μοντέλο οξύτατα ουτοπικό κι αυτό! Σ' αυτό αρνείται την ελεύθερη αγορά, όπως και οι άλλοι ουτοπιστές, αλλά αρνείται και τα δικά τους πρότυπα, δηλαδή τους συνεταιρισμούς, τις κολλεκτίβες, τις φάλαγγες κλπ. Αντ' αυτών προτείνει τη δημιουργία μιας «Τράπεζας ανταλλαγών» όπου ο καθένας θα παραδίδει τα παραχθέντα από αυτόν αγαθά και θα παίρνει αντίστοιχα «αξιόγραφα» που θα αντιστοιχούν στην ποσότητα των παραδοθέντων αγαθών. Αυτά τα «αξιόγραφα» μπορεί να τα ανταλλάσσει με τ' αγαθά που του λείπουν, όχι όμως με χρήμα. Έτσι καταργείται αυτόματα το χρήμα, ο τόκος, τα δάνεια, τα ενοίκια και γενικά κάθε «έσοδο χωρίς κόπο». Το χρήμα «κοινωνικοποιείται» και άρα χάνεται και κάθε δυνατότητα εκμετάλλευσης. Το κάθε άτομο υπακούει μόνο σ' ένα νόμο: Σ' αυτόν που του επιβάλλει να παράγει το αγαθό που το ίδιο διάλεξε από μόνο του. Έτσι καταργείται κάθε άλλος νόμος, κάθε άλλη αρχή και εντέλει και το κράτος. Φτάνουμε στην πλήρη έλλειψη (στην αχρήστευση δηλαδή) κάθε αρχής, άρα στην αναρχία. Η ιδεώδης άναρχη κοινωνία θα έχει σαν κύριο γνώρισμα τον Μουτουαλισμό, δηλαδή την αμοιβαιότητα των ατόμων ο ένας να είναι αγνός προς τον άλλον (πάλι κι εδώ το «αγαπάτε αλλήλους»!). Εξαγνισμένοι καθώς θα είναι οι άνθρωποι, χωρίς βία, χωρίς καταναγκασμό, χωρίς ανάγκη για οποιαδήποτε παρανομία, χωρίς νόμους και αρχές, θα ζουν ευτυχισμένοι!

iii. Ο Μαρξ και οι επίγονοί του

I. Μαρξ - Ένγκελς και οι πρόδρομοί τους

Αν οι κλασικοί της (καπιταλιστικής) πολιτικής οικονομίας θεωρούνται στο πεδίο της επιστημονικής οικονομικής σκέψης σαν ο «επόμενος» κρίκος της αλυσίδας που αποτελούν οι προηγηθέντες στοχαστές (διαφωτιστές, μεταβατικοί, φυσιοκράτες), ο Μαρξ δεν αποτελεί «συνέχεια» κανενός. Το «μεγάλο ρήγμα» στην επιστημονική οικονομική σκέψη το προκάλεσε ο ίδιος, από μόνος του. Ήδη αυτό και μόνο το γεγονός θα ήταν ικανό να τον κατατάξει στη χορεία των μεγάλων στοχαστών της ανθρωπότητας. Το πολύ-πολύ που μπορεί να θεωρήσουμε σαν «προηγούμενο» κρίκο για τον Μαρξ είναι ως ένα —ασήμαντο σχετικά— βαθμό οι ουτοπιστές. Ο ίδιος ο Μαρξ, παρότι έβρισκε ουτοπικά τα μοντέλα τους, τους θεωρούσε σαν «πατριάρχες» του σοσιαλισμού, γιατί αυτοί πρώτοι μίλησαν για το σοσιαλιστικό ιδεώδες.

Αυτό ακριβώς το σοσιαλιστικό ιδεώδες ο Μαρξ το ανέλυσε επιστημονικά και με πρωτοφανή οξυδέρκεια. Δεν πρότεινε βέβαια τόσο συγκεκριμένα πρακτικά σχήματα εφαρμογής αυτού του σοσιαλιστικού ιδεώδους, όσο οι ουτοπιστές, παρά μόνον ίσως υποσυνείδητα και έμμεσα, που στην πράξη τώρα, όπως εφαρμόστηκαν στ' ανατολικά κράτη, διαμορφώνουν ένα σχήμα «κρατικού σοσιαλισμού». Όμως η ασύγκριτη αξία της επιστημονικής σκέψης του Μαρξ, σε σχέση μ' αυτή των ουτοπιστών, είναι η βαθύτατη τομή που έκανε στο αντικείμενό του και μάλιστα με τρόπο συνεκτικό και ολοκληρωμένο. Πρόσφερε έτσι ένα ομοιογενές σύστημα που πήρε το όνομά του και που ξεπερνάει τα όρια της οικονομικής κοσμοθεωρίας. Είναι μια ευρύτερη θεώρηση του κοινωνικού γίγνεσθαι. Δίπλα στον όρο «Μαρξισμός» χρησιμοποιείται ο όρος «επιστημονικός σοσιαλισμός», για να υποδηλώσει τον διαχωρισμό από τον «προεπιστημονικό» ή «ουτοπικό σοσιαλισμό» των ουτοπικών, που είδαμε παραπάνω.

Στενός συνεργάτης του Μαρξ ήταν ο Ένγκελς. Μολονότι αυτός ο δεύτερος θεωρούσε τον εαυτό του σαν το «δεύτερο βιολί» δίπλα στον Μαρξ, εντούτοις θα ήταν αντιεπιστημονικό να διαχωριστεί η συμβολή τους σε δύο άσχετα σύνολα. Μαρξ και Ένγκελς συμβαδίζουν στο δρόμο της επιστημονικής σκέψης και στην ευρύτερη έννοιά του ο «Μαρξισμός» θεωρείται σαν κοσμοθεωρία των Μαρξ-Ένγκελς.

Και οι δύο ήταν Γερμανοί και συνομήλικοι, γεννημένοι στην περιοχή της Πρωσίας. Ο Μαρξ γεννήθηκε το 1818 και ο Ένγκελς δύο χρόνια αργότερα, το 1820. Πέθαναν δε στο Λονδίνο ο Μαρξ (εξόριστος) το 1883 και ο Ένγκελς το 1895. Κύριο κοινό έργο τους, και σημαντικό για το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα, είναι το περίφημο «Κομμουνιστικό μανιφέστο» που γράφτηκε το 1848 στο Λονδίνο για την παγκόσμια «Διεθνή» των κομμουνιστών. Κύριο έργο

του Μαρξ θεωρείται το «Κεφάλαιο» που αποτέλεσε τον πυρήνα της μαρξιστικής φιλοσοφίας. Αποτελείται από τρεις τόμους, από τους οποίους μόνο τον πρώτο πρόφτασε να εκδώσει ο ίδιος ο Μαρξ. Οι άλλοι δύο εκδόθηκαν μετά τον θάνατό του από τον Ένγκελς. Ένας τέταρτος τόμος δεν μπόρεσε να ολοκληρωθεί ούτε από τον Ένγκελς. Τα συνολικά έργα των δύο μαζί τέλος (δηλαδή τα άπαντά τους) ανέρχονται σε περισσότερους από 50 τόμους.

Μιλώντας για τον «επιστημονικό σοσιαλισμό» πρέπει εντούτοις ν' αναφέρουμε και δύο άλλους κάπως αξιόλογους στοχαστές —Γερμανοί κι αυτοί—, που μολονότι είναι περίπου συνομήλικοι του Μαρξ, εντούτοις θεωρούνται περίπου σαν δύο «πρόδρομοι» του «επιστημονικού σοσιαλισμού» ή εν πάση περιπτώσει εντάσσονται σ' αυτόν. Είναι ο Ροντμπέρτους-Γιάγκετσωφ (1805-1875) και ο Φέρντιναντ Λασάλ (1825-1864). Από τους δύο αυτούς, ο Λασάλ, σε στενή σύνδεση με τις ιδέες των Μπλανκ, Μαρξ και Ροντμπέρτους, τάχθηκε υπέρ της «κρατικοσοσιαλιστικής» ιδέας και υποστήριξε ότι οι εργάτες θα καλυτερεύσουν τη θέση τους μόνο όταν πάρουν αυτοί στα χέρια τους το κράτος και αλλάξουν έτσι την υπάρχουσα τάξη. Το κράτος θα πρέπει επομένως να τους βοηθήσει να συνασπισθούν σε συνεταιριστικές παραγωγικές μονάδες και να πάρουν έτσι υπό τη διεύθυνσή τους την παραγωγική μηχανή.

Μ' αυτό τον τρόπο οι εργάτες θα απελευθερωθούν από την εκμετάλλευση, θα αμείβονται με ολόκληρο το προϊόν (σε αξία) που παράγουν και θα καταργηθεί έτσι και το «χωρίς κόπο» εισόδημα των καπιταλιστών. Σημείο εκκίνησης για το μοντέλο του αυτό «κρατικοσοσιαλιστικής» μορφής ήταν ο περίφημος «σιδερένιος νόμος» περί μισθού, που διατύπωσε ο ίδιος, σύμφωνα με τον οποίο ο εργάτης στην καπιταλιστική οικονομία παίρνει κατά μέσο όρο ένα μισθό που δεν ξεπερνάει ποτέ το «ελάχιστο συντήρησής» του και εν πάση περιπτώσει αρκεί μόνο για την αναπαραγωγή της εργατικής του δύναμης.

Ο Ροντμπέρτους, από την άλλη μεριά, κριτικάρει την κλασική αστική σκέψη και πάνω στις ιδέες του Ρικάρντο προχωρεί στο χτίσιμο των ιδεών του. Θεωρεί ότι κάθε «κέρδος» (από τη γη, το κεφάλαιο, τον τόκο, το ενοίκιο γης κλπ.) δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια «διαρπαγή προϊόντος ξένης εργασίας» και με βάση τη σταθερότητα (στασιμότητα) του εργατικού μισθού (εισοδήματος) διατυπώνει το «νόμο της πτωτικής τάσης του εισοδήματος», σύμφωνα με τον οποίο κάθε αύξηση του εισοδήματος (ως αποτέλεσμα της αύξησης της παραγωγικότητας) περιέρχεται στους καπιταλιστές, αφού το εργατικό εισόδημα δεν αυξάνει έτσι κι αλλιώς. Άρα καθώς αυξάνει το καπιταλιστικό εισόδημα και μένει σταθερό το εργατικό, έχουμε μια «πτωτική» τάση του δεύτερου (διαχρονικά) έναντι του πρώτου. Πιο απλά, αν το εργατικό εισόδημα είναι π.χ. 10 μονάδες και το συνολικό φέτος είναι 20, τον επόμενο χρόνο 30, τον μεθεπόμενο 40, 50 κ.ο.κ., τότε το εργατικό εισόδημα φέτος είναι το μισό, τον επόμενο χρόνο θα πέσει στο ένα τρίτο, τον μεθεπόμενο χρόνο στο ένα τέταρτο,

στο ένα πέμπτο κ.ο.κ. Δείχνει δηλαδή πτωτική τάση.

Τελικά, καταλήγει κι ο Ροντμπέρτους στην «κρατικοσοσιαλιστική» ιδέα, γιατί θεωρεί ότι ο παραπάνω νόμος οφείλεται αποκλειστικά στο φαινόμενο της ατομικής ιδιοκτησίας. Έτσι σαν μόνη λύση για να καταργηθεί η αντινομία του «νόμου» αυτού είναι η ιδιοκτησία αυτή να περάσει στο κράτος, έτσι ώστε οι εργάτες ν' απολαμβάνουν την πλήρη αξία του προϊόντος που παράγουν.

Τέλος αξίζει ν' αναφέρουμε εδώ ότι κι ο Ροντμπέρτους, όπως κι ο Μαρξ, θεωρεί ότι ο καπιταλισμός είναι απλώς ένας ενδιάμεσος κρίκος στην αλυσίδα των ιστορικών συστημάτων και μια απλή και «αναγκαία ιστορική προϋπόθεση» για το πέρασμα της κοινωνίας στον σοσιαλισμό.

II. Το ρήγμα του Μαρξ

Το «ρήγμα» που, όπως είπαμε παραπάνω, έφερε ο Μαρξ στον επιστημονικό στοχασμό με τις ιδέες του έχει διπλή κατεύθυνση. «Διέρρηξε» από τη μια πλευρά την «αλυσίδα» του τότε ιστορικού στοχασμού με το να πάρει αντίθετες θέσεις από τους αστούς διανοούμενους και από την άλλη πλευρά «διέρρηξε» με παρόμοιο τρόπο και τον σοσιαλιστικό στοχασμό με το να κάνει μια βαθύτατη τομή στο σοσιαλιστικό ιδεώδες και να δώσει στην ανάλυσή του καθαρά — κι εδώ αδιάφορο, αν ήταν σωστά ή λανθασμένα — επιστημονικά κριτήρια.

Αυτό ακριβώς το «διπλό ρήγμα» εννοούμε όταν λέμε ότι ο Μαρξ δεν υπήρξε — και δεν υπήρξε πράγματι από την άποψη αυτή — κανένας «επόμενος» κρίκος σε κάποια αλυσίδα ομοιογενούς στοχασμού. Κατά τα άλλα ήταν φυσικά κι ο Μαρξ γέννημα και θρέμμα της εποχής του. Ο μαρξισμός δεν δημιουργήθηκε απομονωμένος και άσχετος ούτε απ' ο,τι προϋπήρχε ούτε απ' ο,τι το στοχαστικό τον περιέβαλλε όταν ζούσε. Ακόμα και για το πιο επιφανέστερο ίσως θέμα των ιδεών του, δηλαδή το θέμα της περίφημης πάλης των τάξεων, ο ίδιος ο Μαρξ έλεγε πως «πολλοί πριν από μένα αστοί ιστορικοί περιέγραψαν την ιστορική εξέλιξη αυτής της πάλης και αστοί οικονομολόγοι την οικονομική της ανατομία».

Αν λάβουμε εξάλλου υπόψη τα στοιχεία ή ρεύματα που αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τον Μαρξ, μπορούμε άνετα να διαπιστώσουμε ότι ο μαρξισμός δεν είναι παρά η συνέχιση της «δυτικής» πνευματικής κληρονομιάς. Μια συνέχεια όμως «αυτόνομη», «ρηγματική», «αυτοκαθοριστική», διαποτισμένη έντονα από τον δικό του, καθαρά προσωπικό τρόπο σύνθεσης του επιστημονικού στοχασμού. Ακριβώς αυτός ο στοχαστικός του τρόπος δημιούργησε το «ρήγμα» και κατασκεύασε το ξεχωριστό οικοδόμημα του μαρξισμού ή επιστημονικού σοσιαλισμού. Η γερμανική φιλοσοφία του Καντ, του Φίχτε, του Χέγκελ, του Φόουερμπαχ, του Χες, του Μπάουερ (όλοι περίπου γέροι στην ηλικία κατά τη δική του ωρίμανση), η γαλλική σκέψη κυρίως των ουτοπιστών

Σαιντ-Σιμόν, Φουριέ, Προυντών κλπ. καθώς και οι Ἀγγλοι κλασικοί Σμιθ, Ρικάρντο και Μιλλ αποτέλεσαν τις κύριες πηγές «ερεθισμού» για τον επιστημονικό στοχασμό του Μαρξ. Ο Μαρξ «ήταν βουτηγμένος», κατά την έκφραση του κοινωνιολόγου Λιούις, «στην κουλτούρα της εποχής του». Και σ' αυτή την «κουλτούρα» έδωσε τη δική του «ρηγματική» μορφή.

Αυτή η «ρηγματική» μορφή (αυτό το «ρήγμα» δηλαδή που προκάλεσε ο Μαρξ στον επιστημονικό στοχασμό της εποχής του) περιγράφεται κυρίως από τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

1. Δεν είναι καταρχήν μόνο και καθαρά οικονομικής υφής. Δηλαδή ο μαρξισμός δεν είναι μόνο και καθαρά ένα οικονομικό σύστημα. Είναι αντίθετα μια ευρύτερη κοινωνιολογική και φιλοσοφική θεώρηση, ακόμα και πολιτειολογική του ευρύτερου κοινωνικού γίνεσθαι και όχι μόνο στενά του οικονομικού—αδιάφορο, αν σωστή ή όχι.

2. Όσον αφορά ιδίως αυτό το τελευταίο, ο μαρξισμός είναι σαν θεωρία, φιλοσοφία και μεθοδολογία μια εκπεφρασμένη κριτική της αστικής καπιταλιστικής οικονομολογίας (και οικονομίας), μαζί επίσης και της αστικής φιλοσοφίας και κοινωνικής οργάνωσης.

3. Πράγματι, ιδίως όσον αφορά το οικονομικό γίνεσθαι που εδώ μας ενδιαφέρει αποκλειστικά, ο Μαρξ κάνει μια διεισδυτική ανάλυση στον καπιταλισμό και τον φωτίζει με τρόπο που είναι μοναδικός ως σήμερα—ανεξάρτητα κι εδώ αν σωστά ή λαθεμένα.

4. Η αξία αυτής της διεισδυτικής ανάλυσης έγκειται στο μέγιστο μέρος της στο γεγονός ότι αποκαλύπτει («ξεσκεπάζει», κατά την προσφιλή έκφραση των μαρξιστών) όλες τις βασικές αντινομίες του καπιταλισμού, που κατά τη γνώμη του αποτελούν την πεμτουσία της «κοινωνικής αδικίας» που ενσαρκώνει ο καπιταλισμός (ατομικό κέρδος, εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, εκμεταλλευτικές-αυταρχικές σχέσεις κλπ.) και η οποία τον κάνει ως εκ τούτου «απαράδεκτο» σαν σύστημα οργάνωσης.

5. Στον ευρύτερο πρακτικό και θεωρητικό χώρο ο μαρξισμός συνιστά μια διαρκή και συνεχώς ανανεούμενη παρουσία από πλευράς οικονομικού σχεδιασμού, κοινωνικής θεωρίας και πολιτικής πράξης. Έδωσε δηλαδή ένα οικονομικό σύστημα καθώς επίσης κι ένα πολιτικό, που τα εφαρμόζει και τα δύο ο μισός σχεδόν κόσμος σήμερα, κι έδωσε επίσης μια συνεκτική κοσμοθεωρία που εξηγεί με το δικό της τρόπο το ευρύτερο κοινωνικό γίνεσθαι.

6. Αλλά και μέσα από τα αρνητικά επιφανήματα που προκάλεσε (άθελά του) ο μαρξισμός αν ιδωθεί, θα φανεί εύκολα το «ρηγματικό» του εύρος. Σήμερα πράγματι ετερόκλητα και τελείως άσχετα αντικείμενα ή κοινωνικά φαινόμενα ερμηνεύονται συχνά «μαρξιστικά». Αυτή η τυπολατρεία που φτάνει τα όρια του φετιχισμού οδηγεί στη διάπραξη επιστημονικών υπερβολών, λαθών

και ακροτήτων. Ακόμα και η χριστιανική θρησκεία έφτασε να αντιμετωπίζεται σήμερα «από μαρξιστικής πλευράς».

III. Ο μαρξισμός στα βασικά του σημεία

Ο Μαρξ, όπως είπαμε ήδη, δεν είναι μόνο ένας οικονομικός στοχαστής. Δουλεύει βέβαια πάνω στις ιδέες και τα μοντέλα των αστών κλασικών και άλλων στοχαστών, ωστόσο όμως και σε αντίθεση μάλιστα μ' αυτούς που προσπάθησαν να συλλάβουν τα ουσιώδη στοιχεία του οικονομικού γίγνεσθαι, αυτός θέλησε να δει τους νόμους που διέπουν ολόκληρο το κοινωνικό οικοδόμημα μέσα από το οικονομικό γίγνεσθαι. Το σύστημά του επομένως δεν είναι μια απλή οικονομική ανάλυση, αλλά μια ευρύτερη θεώρηση που απέβλεψε στο να διαπιστώσει τους νόμους λειτουργίας και εξέλιξης της καπιταλιστικής κοινωνίας. Δεν περιορίζεται δηλαδή αποκλειστικά στην ανάλυση της καπιταλιστικής οικονομίας, αλλά μέσα από αυτή βλέπει και το γενικότερο οικοδόμημα της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Με άλλα λόγια, ο Μαρξ είναι ο πρώτος ερευνητής που είδε τον καπιταλισμό όχι μόνο σαν ένα στενά οικονομικό, αλλά σαν ένα ευρύτερο κοινωνικό φαινόμενο. Γι' αυτό τα οικονομικά και κοινωνιολογικά - φιλοσοφικά στοιχεία της ανάλυσής του συμπλέκονται άρρηκτα μεταξύ τους, έτσι ώστε να είναι συχνά δύσκολο να τα ξεχωρίσεις σε «στεγανά». Πολλοί θεωρούν άλλωστε τον Μαρξ σαν έναν από τους σπουδαιότερους θεμελιωτές της κοινωνιολογίας, άλλοι πάλι όχι. Το ότι ωστόσο μίλησε και «κοινωνιολογικά», έστω κι αν ο ίδιος δεν χρησιμοποίησε ποτέ τον όρο αυτόν, αυτό δεν αμφισβητείται από κανέναν.

Με βάση την ευρύτερη αυτή «συμπλεκτικότητα» που παρουσιάζει στο στοχασμό του ο Μαρξ μπορούμε να πούμε ότι η διδασκαλία του συνοψίζεται στα παρακάτω κυριότερα χαρακτηριστικά:

Η βάση της μαρξιστικής κοσμοθεωρίας είναι ο λεγόμενος διαλεκτικός και ιστορικός υλισμός. Ο μαρξιστικός σοσιαλισμός του διαλεκτικού και ιστορικού υλισμού, που λέγεται και αλλιώς «επιστημονικός», είναι η λεγόμενη ρεαλιστική αντίληψη του κοινωνικού-οικονομικού γίγνεσθαι σε αντίθεση με την ουτοπική των ουτοπιστών, που είδαμε παραπάνω.

Η διαλεκτική μέθοδος που χρησιμοποίησε ο Μαρξ στηρίζεται στη διαλεκτική του Γερμανού φιλοσόφου Χέγκελ που διατύπωσε τα βασικά χαρακτηριστικά της στο πληρέστερο για την εποχή του σύστημα διαλεκτικής. Η πορεία όμως με τον Μαρξ είναι ακριβώς αντίστροφη. Ο Χέγκελ είναι ιδεαλιστής. Πιστεύει δηλαδή ότι η «ιδέα» (δηλ. απλά αυτό που απεικονίζουμε στο μυαλό μας) είναι το πρωταρχικό (προϋπάρχει) έναντι σ' αυτό (το αντικείμενο) που απεικονίζει. Ο Μαρξ αντίθετα πιστεύει ότι το «υλικό» είναι το προϋπάρχον και η «ιδέα» η απεικόνισή του.

Τον υλισμό του ο Μαρξ (κι ο Ένγκελς για νάμαστε δίκαιοι) τον πήρε από τον άλλο Γερμανό φιλόσοφο, τον Φόουερμπαχ, μολονότι εκείνος (ο Φόουερμπαχ) δεν δεχόταν την ονομασία αυτή. Πήρε ο Μαρξ τον υλισμό από τον Φόουερμπαχ, αλλά τον αποξένωσε από κάθε ιδεαλιστικό και μεταφυσικό στοιχείο και τον υπέταξε στο ιστορικό. Εξέταζε δηλ. ο Μαρξ την εξέλιξη του οικονομικοκοινωνικού γίνεσθαι σαν μια φυσικοϊστορική διαδικασία. Μ' αυτό τον τρόπο θεμελιώνει δίπλα στον διαλεκτικό και τον ιστορικό του υλισμό.

Η βάση αυτής της διπλής υλιστικής αντίληψης του Μαρξ είναι όχι ακριβώς ότι το οικονομικό αποκλειστικά στοιχείο διαμορφώνει κατεξοχήν την ανθρώπινη συμπεριφορά, αλλά μάλλον ότι αυτό επηρεάζει και δρα αποφασιστικά πάνω σ' όλους τους άλλους παράγοντες της κοινωνικής ζωής. Κατ' επέκταση ο Μαρξ ψάχνει εδώ να βρει τις οικονομικές προϋποθέσεις εξέλιξης της κοινωνίας. Αυτές οι προϋποθέσεις (οι οικονομικοί παράγοντες μ' άλλα λόγια) περιπίπτουν νομοτελειακά (κατά την εξέλιξή τους δηλαδή) σε αντιθέσεις (σε σύγκρουση) μεταξύ τους αλλά και με άλλους παράγοντες και κυρίως με τον θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας, έτσι ώστε στο τέλος να οδηγήσουν (και θα οδηγήσουν) το καπιταλιστικό σύστημα αναπόφευκτα στην κατάρρευσή του. Η θεωρία της κατάρρευσης είναι λοιπόν ένα άλλο σημαντικό στοιχείο της μαρξιστικής διδασκαλίας. Εξάλλου αυτό αποδεικνύει ο διαλεκτικός και ο ιστορικός του υλισμός. Ο καπιταλισμός είναι ο προτελευταίος κρίκος στην αλυσίδα των συστημάτων που γνώρισε ο κόσμος (πρωτόγονη κοινωνία, δουλοκτησία, φεουδαρχία) ως τώρα.

Το τελευταίο στάδιο (ο τελευταίος κρίκος) θα είναι, κατά τον Μαρξ πάντα, ο σοσιαλισμός. Αυτός θα κλείσει την αλυσίδα. Δεν θα υπάρξει άλλο σύστημα από αυτό, γιατί η κοινωνία θα φτάσει στην ολοκλήρωσή της. Θα φτάσει δε η κοινωνία στον σοσιαλισμό νομοτελειακά. Αυτή η «νομοτελειακή» ιδέα του Μαρξ (που είναι ένα από τα βασικά στοιχεία του συστήματός του) έρχεται σε αντίφαση εντούτοις με μια άλλη θεωρία του. Δηλαδή με τη θεωρία του περί της βίαιας ανατροπής του συστήματος από το προλεταριάτο, που καταπιεσμένο από την εξαθλίωση και τη φτώχεια θα επαναστατήσει και θα ανατρέψει το καπιταλιστικό κατεστημένο. Η αντίφαση ανάμεσα στις δύο θεωρίες (περί νομοτέλειας και περί επανάστασης του προλεταριάτου) είναι εμφανής. Διότι αν οι αντιφάσεις του καπιταλισμού θα τον οδηγήσουν «νομοτελειακά» στην αυτοκατάρρευσή του και στην αντικατάστασή του από τον σοσιαλισμό, τότε η επανάσταση του προλεταριάτου περιττεύει. Αυτό το τελευταίο δεν χρειάζεται να επαναστατήσει. Αρκεί μόνο να δείξει λίγη υπομονή, μέχρις ότου ο καπιταλισμός αυτοδιαλυθεί νομοτελειακά από μόνος του.

Στενά δεμένο με τα παραπάνω (είπαμε ότι ο Μαρξ έστησε ένα εσωτερικά συνεκτικό σύστημα) είναι ένα άλλο πολύ σπουδαίο σημείο της διδασκαλίας του. Πρόκειται για τη θεωρία της πάλης των τάξεων. Κατά τη θεωρία αυτή η καπι-

ταλιστική κοινωνία έχει δισυϊκό χαρακτήρα. Κυριαρχείται δηλ. από δύο τάξεις, των εργατών και των καπιταλιστών εργοδοτών τους. Αυτός ο δισυϊσμός αναλύθηκε κι από έναν άλλο στοχαστή σύγχρονο και ομοεθνή (Γερμανό) του Μαρξ, τον Λόρενς Στάιν, χωρίς να είναι βέβαιο αν ο ένας επηρέασε τον άλλο. Οδηγεί εν πάση περιπτώσει ο δισυϊσμός αυτός στην «αντιπαλότητα» και σύγκρουση των δύο τάξεων, δηλαδή στον «ταξικό αγώνα». Εδώ ενυπάρχουν και συνυπάρχουν τα προαναφερθέντα δύο στοιχεία, της «νομοτελειακής κατάρρευσης» και της «προλεταριακής επανάστασης».

Ήδη όμως μ' αυτόν τον δισυϊσμό του και τη συνεπαγόμενη πάλη των τάξεων ο Μαρξ καταρρίπτει την ιδέα της «αρμονίας» που διακατέχει τους κλασικούς και ιδίως τον Άνταμ Σμιθ. Η «αυτόματη εναρμόνιση» (με το «αόρατο χέρι») κατά τον Σμιθ) δεν έχει θέση στον μαρξισμό. Ο Μαρξ την ανατρέπει και στη θέση της βάζει το αντίθετό της: την πάλη των τάξεων δηλαδή που φυσικά όχι μόνο στην «αρμονία» δεν οδηγεί, αλλά φτάνει στο αντίστροφό της: η μία τάξη θ' ανατρέπει την άλλη. Κι εδώ πρέπει να πούμε ότι η σύνθεση του κοινωνικού και οικονομικού στοιχείου που κάνει εδώ ο Μαρξ είναι άρτια και πρωτότυπη. Διότι εισάγει στην ανάλυσή του το στοιχείο της «συνειδητοποίησης» που θα οδηγήσει τους εργάτες στο να διαπιστώσουν ότι αποτελούν μια ξεχωριστή τάξη, εξαιτίας των μέσων παραγωγής που δεν τα κατέχουν αυτοί, αλλά τ' αφεντικά τους. Η κατοχή λοιπόν των μέσων παραγωγής είναι το κριτήριο «συνειδητοποίησης» και άρα και διαχωρισμού των δύο κοινωνικών τάξεων. Ταυτόχρονα επίσης και το σημείο τριβής και αυτοφθοράς του καπιταλιστικού συστήματος, που θα οδηγηθεί έτσι στην αυτοκατάρρευσή του.

Δύο άλλοι ακρογωνιαίοι λίθοι της μαρξιστικής διδασκαλίας είναι η θεωρία της υπεραξίας και η θεωρία της εκμετάλλευσης. Οι δύο θεωρίες είναι στενά δεμένες με τον δισυϊσμό των δύο τάξεων. Η μία τάξη (των καπιταλιστών) «εκμεταλλεύεται» την άλλη (των εργατών) μέσα από την κατακράτηση ενός μέρους του προϊόντος (που παράγεται από τους εργάτες) με τη μορφή της «υπεραξίας». Δηλαδή ενώ ο εργάτης παράγει μια ορισμένη ποσότητα προϊόντος (στο δωρό του ας πούμε), δεν πληρώνεται την πλήρη αξία αυτού που έχει παράγει, αλλά μικρότερη και μάλιστα τόσο, όση είναι αρκετή να αναπαράχθει η εργατική του δύναμη που ξόδεψε για την παραγωγή του προϊόντος. Αυτή η αξία που παίρνει σαν μισθό είναι πάντα μικρότερη του παραχθέντος προϊόντος. Η υπόλοιπη (που δεν την πληρώνεται) μένει στον εργοδότη του σαν «υπεραξία» που την εισπράττει μάλιστα αυτός «χωρίς κόπο», χωρίς δηλαδή να δουλέψει ο ίδιος. Αρκεί που είναι αφεντικό, που κατέχει δηλ. τα μέσα παραγωγής. Έτσι η μία τάξη εκμεταλλεύεται την άλλη από μόνο το γεγονός ότι τα μέσα παραγωγής δεν είναι «κοινά», αλλά «ιδιόκτητα». Είναι δε αυτά το νεκρό «σταθερό» κεφάλαιο, ενώ η ανθρώπινη εργασία το ζωντανό «μεταβλητό» κεφάλαιο.

Μόνη διαφορά ότι το δεύτερο παράγει υπεραξία, που όμως δεν την καρπούται το ίδιο εξαιτίας της εκμετάλλευσής.

Σε αντίθεση με τη «στατικότητα» της ανάλυσης των κλασικών, ο Μαρξ δίνει ένα «δυναμικό» χαρακτήρα στο σύστημά του, επειδή ακριβώς προσπαθεί να ανιχνεύσει τους νόμους που «κινούν» το καπιταλιστικό σύστημα και που «κινώντας» το, το οδηγούν στην κατάρρευσή του. Κυριότερα στοιχεία αυτού του «δυναμισμού» είναι η θεωρία (ή νόμος) περί της πτωτικής τάσης του καπιταλιστικού κέρδους, η θεωρία συσσώρευσης του κεφαλαίου, η θεωρία συγκέντρωσης (μονοπώλια, ολιγοπώλια) του κεφαλαίου, η θεωρία των καπιταλιστικών κρίσεων, της συσσώρευσης ανέργων εργατών, της εξαθλίωσής τους και τελικά της κατάρρευσης του συστήματος που είδαμε ήδη.

Με άλλα λόγια, ο Μαρξ βλέπει εδώ έναν «δυναμισμό», με την έννοια ότι το καπιταλιστικό σύστημα παράγει από μόνο του σημεία αυτοτριβής (όλες οι παραπάνω θεωρίες προκαλούν αρνητικές συνέπειες για το σύστημα) που το οδηγούν (το «κινούν») στο τέλος προς την αυτοκατάρρευσή του. Ο «δυναμισμός» δηλαδή που υποκρύπτει το καπιταλιστικό σύστημα είναι η αυτοκαταστροφή του.

Θα πρέπει να σημειωθεί τέλος ότι με την αυτοκατάρρευση του καπιταλισμού δεν ολοκληρώνεται αμέσως το σοσιαλιστικό ιδεώδες. Ακολουθεί καταρχήν μια μεταβατική φάση της δικτατορίας του προλεταριάτου που θα μετατρέψει τα μέσα παραγωγής σε δημόσια ιδιοκτησία και στη συνέχεια θα ακολουθήσει η μετάβαση στο τελικό στάδιο του κομμουνισμού με κύριο χαρακτηριστικό την αταξική —πλέον— κοινωνία.

Φυσικά δεν τελειώνουν εδώ οι ιδέες, τα σχήματα και τα επιμέρους αξιόλογα στοιχεία της μαρξιστικής διδασκαλίας. Το σύστημα είναι ταυτόχρονα κοινωνικό, φιλοσοφικό και οικονομικό και στην πράξη μετά το 1917 που εφαρμόστηκε στα ανατολικά κράτη και πολιτικό. Η συνοπτική σκιαγράφηση που έγινε εδώ βοηθάει απλώς στην περιγραφή και κατανόηση του ιστορικού υπόβαθρου, πάνω και μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε το σύστημα. Σε παρόμοιο ιστορικό υπόβαθρο (που είδαμε επίσης συνοπτικά) αναπτύχθηκε και ο καπιταλισμός. Αυτός «ολοκληρώθηκε» με τους κλασικούς, ο σοσιαλισμός με τον Μαρξ. Από δω και πέρα τα δύο συστήματα πήραν το καθένα τον δικό του δρόμο. Για τον καπιταλισμό είδαμε τον δρόμο αυτό. Ας δούμε τώρα τι απέγινε με τον σοσιαλισμό μετά τον Μαρξ.

IV. Οι ορθόδοξοι και οι ρεβιζιονιστές μεταμαρξιστές

Η συνέχεια της μαρξιστικής διδασκαλίας από τους μεταμαρξικούς στοχαστές δεν παρουσιάζει καμιά ουσιαστική διεύρυνση και συμπλήρωση, αλλά επεξήγηση, ανάλυση, παρουσίαση και ερμηνεία. Μόνο στα πλαίσια αυτής της

τελευταίας (της «ερμηνείας») παρουσιάζονται ορισμένα στοιχεία ή τάσεις «διεύρυνσης» και «συμπλήρωσης» της διδασκαλίας του Μαρξ. Ο Μαρξ γενικά για τους επιγόνους του θεωρείται σαν ο αδιαφιλονίκητος «Δάσκαλος» κι από την άποψη αυτή οι ιδέες του παίρνονται από τους περισσότερους οπαδούς του σαν αξιώματα που δεν επιδέχονται αμφισβήτηση.

Ωστόσο μια ομάδα μεταμαρξιστών στοχαστών προχωράει, αντίθετα, σε μια ριζοσπαστική κριτική θεώρηση των ιδεών του Δασκάλου και καταλήγει συχνά σε «ανορθόδοξες» αποκλίσεις από την αρχική διδασκαλία. Αυτοί είναι οι λεγόμενοι «ρεβιζιονιστές» ή «αναθεωρητές». Ριζοσπαστικοί «αναθεωρητές» (ή «ρεβιζιονιστές») λοιπόν και ορθόδοξοι «ερμηνευτές» (ή «συνεχιστές») του Μαρξ είναι τα δύο μεγάλα ρεύματα της μεταμαρξικής εποχής. Στους πρώτους συγκαταλέγονται οι Μπερνστάιν, Σμιτ, Ρένερ κ.ά., ενώ στους δεύτερους οι Κάουτσκι, Χίλφερντιγκ, Λένιν, Ρόζα Λούξεμπουργκ κ.ά.

Στο στρατόπεδο των ορθόδοξων ξεχωρίζει μια ιδιαίτερη ομάδα, οι λεγόμενοι «επαναστατικοί», που λίγο ή πολύ συγκεντρώνονται στο γνωστό κίνημα των «Μπολσεβίκων». Οι επαναστατικοί τάσσονται ανεπιφύλακτα με την «επαναστατική» θεωρία του Μαρξ που ήδη αναφέραμε και που σε αντίθεση με τη θεωρία της «νομοτελειακής κατάρρευσης» του καπιταλισμού, υποστηρίζει ότι αυτός (ο καπιταλισμός) θ' ανατραπεί από τ.ν επανάσταση του προλεταριάτου. Αυτή η «αντίφαση» ανάμεσα στις δύο θεωρίες του Μαρξ (που την εξετάσαμε πιο πάνω) προκάλεσε και προκαλεί ακόμα πολλές συζητήσεις —ιδίως η αξία, η σημασία και οι δυνατές συνέπειές της.

Επίκεντρο λοιπόν των «επαναστατικών» είναι η πάλη των τάξεων και η κατάκτηση της εξουσίας από μέρους των προλεταρίων. Η αντίληψη αυτή μπορούμε να πούμε ότι δικαιώθηκε ως ένα σημείο στην πράξη, αφού είναι γνωστό ότι το 1917 στη Ρωσία το κίνημα των «Μπολσεβίκων» ήταν αυτό που έκανε την οκτωβριανή επανάσταση, ανέτρεψε το τσαρικό καθεστώς και εισήγαγε τελικά τον σοσιαλισμό. Μια ιδιαίτερη απόκλιση της επαναστατικής ιδέας των «επαναστατικών» αποτελεί η θεωρία «του αυθορμητισμού» της Ρόζα Λούξεμπουργκ, που υποστηρίζει ότι η ανατροπή θα γίνει μόνο με «αυθόρμητους» ξεσηκωμούς των λαϊκών μαζών. Ο Λένιν δείχνει αντίθετα να πιστεύει ότι αυτό είναι καθήκον μιας ομάδας καλά οργανωμένων και εκπαιδευμένων κομματικών στελεχών που θα «συντονίσουν» τις μάζες στους ξεσηκωμούς αυτούς —που όπως είναι φανερό δεν θα είναι τόσο «αυθόρμητοι».

Μια άλλη ομάδα των επαναστατικών πιστεύει ότι η ανατροπή θα γίνει με τη δράση κυρίως των συνδικάτων κι όχι των χαλαρών μαζών. Είναι οι λεγόμενοι «Συνδικαλιστές», με αρχηγό τον γάλλο Ζωρζ Σορέλ. Κυριότερο όπλο αυτοί βλέπουν την απεργία και μέθοδο την αμείλικτη πάλη κατά του κράτους και των καπιταλιστών, χωρίς συμβιβασμούς και συναινετικές αναζητήσεις. Δέχονται κι αυτοί τον «αυθορμητισμό» της λαϊκής δράσης, αλλά βλέπουν ότι

τα συνδικάτα πρέπει να φέρουν το κύριο βάρος του αγώνα, γιατί στηρίζονται άμεσα στους εργάτες (την ουσιαστική επαναστατική μάζα) και άρα αποτελούν την αιχμή του δόρατος.

Οι «Ρεβιζιονιστές» πήραν μια κριτική στάση απέναντι στις βασικές μαρξιστικές θέσεις και αμφισβήτησαν την απόλυτη αξία πολλών από αυτές. Άλλες πάλι τις απέρριψαν εντελώς. Βασική μέθοδός τους ήταν η εξέταση των ιδεών αυτών μέσα από το πρίσμα των εμπειρικών δεδομένων. Με άλλα λόγια, αν αυτές επαληθεύτηκαν στην πράξη ή όχι κι εν πάση περιπτώσει τι κατέδειξε αυτή η τελευταία.

Έτσι ο ιστορικός υλισμός, η θεωρία της υπεραξίας, της νομοτελειακής κατάρρευσης, των κρίσεων του καπιταλισμού, της συγκέντρωσης του κεφαλαίου, της εξαθλίωσης των μαζών κ.ά. είτε αποδείχθηκαν —κατά τους ρεβιζιονιστές— τελείως αδόκιμες, είτε δεν επαληθεύτηκαν πλήρως από την πράξη. Η εξαθλίωση των μαζών π.χ. δεν πραγματοποιήθηκε. Αντίθετα μάλιστα, η τάση είναι προς την ευημερία. Το ίδιο συμβαίνει στην πράξη και με τις κρίσεις του καπιταλιστικού συστήματος που όχι μόνο δεν τον οδήγησαν στην κατάρρευση, αλλά δείχνουν αυτές οι ίδιες (οι κρίσεις) σημάδια εξασθένησης. Η συγκέντρωση του κεφαλαίου μόνο ως ένα σημείο πραγματοποιήθηκε στην πράξη· παρατηρείται αντίθετα αύξηση των μικρομεσαίων. Κατά τον Ρένερ, τα οικονομούντα άτομα στον καπιταλισμό δεν ενεργούν τόσο «εγωιστικά» και «ατομικιστικά» (δηλ. εντέλει τόσο ανεμπόδιστα) όσο πίστευε ο Μαρξ (και οι κλασικοί άλλωστε). Το κράτος παρεμβαίνει εδώ και τα συγκρατεί. Γενικά οι ρεβιζιονιστές τείνουν στο συμπέρασμα ότι μεταξύ των θεωριών του Μαρξ και της πραγματικότητας υπάρχει συχνά αγεφύρωτο χάσμα.

Από τους ορθόδοξους μαρξιστές οι ιδέες αυτές των ρεβιζιονιστών όπως είναι ευνόητο καταπολεμήθηκαν. Μάλιστα, και ο ίδιος ο Κάουτσκι, που είναι ένας από τους επιφανείς των ορθόδοξων, κατηγορήθηκε από άλλους ορθόδοξους στοχαστές ότι είναι και ο ίδιος ρεβιζιονιστής, αφού —κατά τη γνώμη τους— η αντιπαλότητά του προς τον Μπερνστάιν (τον κατεξοχήν ρεβιζιονιστή) μόνο επιφανειακή φαίνεται να είναι. Τον κατηγορήσαν π.χ. ότι θολώνει την επαναστατική ιδέα του Μαρξ, όπως επίσης και την άλλη ιδέα του περί κατάρρευσης του καπιταλισμού, αφού δέχεται ότι η επανάσταση δεν μπορεί να είναι μόνο αυτή των όπλων, αλλά κάθε πολιτική κρίση που μπορεί να κλονίσει το σύστημα ή ότι ο καπιταλισμός υποκρύπτει ακόμα πολλές δυνατότητες διατήρησης και προσαρμοστικότητάς του.

V. Τα άλλα μεταμαρξικά ρεύματα

Μπορούμε να πούμε γενικά ότι δίπλα στους ορθόδοξους και στους ρεβιζιονιστές μεταμαρξικούς στοχαστές (ή σχολές) αναπτύχθηκαν και μερικά άλλα

αξιόλογα ρεύματα, που όμως, με εξαίρεση ίσως τον λεγόμενο «αυστριακό σοσιαλισμό», δεν έχουν τη βάση τους τόσο στον Μαρξ όσο στη γενικότερη σοσιαλιστική ιδέα. Αυτή με τη σειρά της πάλι (η σοσιαλιστική ιδέα δηλαδή) είναι προγενέστερη του Μαρξ, δεν ταυτίζεται πάντα με το «σοσιαλιστικό ιδεώδες» της τελικής ολοκλήρωσης μιας αταξικής κοινωνίας και έχει σαν βάση της (ή σαν πηγή της) το γνωστό «Κοινωνικό ζήτημα» που αναλύσαμε ήδη και που έθετε το πρόβλημα των «κοινωνικών δικαιωμάτων» της εργατικής τάξης.

Τα κυριότερα από τα ρεύματα αυτά, που αξίζει να τα αναφέρουμε εδώ γιατί περιγράφουν ως ένα βαθμό το ιστορικό υπόβαθρο του σοσιαλιστικού συστήματος, είναι ο προαναφερθείς αυστριακός σοσιαλισμός, ο αγγλικός «φαμπιανισμός», η γερμανική «ιστορική σχολή» και ο εξ αυτής προερχόμενος «Σοσιαλισμός της καθέδρας», ο «δημοκρατικός σοσιαλισμός» και εντέλει (θα λέγαμε ως ένα σημείο) η «γενική σύνθεση» όλων αυτών των ρευμάτων, γνωστή σήμερα σαν «Σοσιαλδημοκρατία» που πρακτικοποιείται στα περισσότερα δυτικο-ευρωπαϊκά κράτη.

Από τα ρεύματα αυτά ο «αυστριακός σοσιαλισμός» δεν είναι ομοιογενής. Από τους θεμελιωτές του (Άντλερ, Χίλφερντιγκ, Μπάουερ κ.λπ.) άλλοι ανήκουν στους ορθόδοξους (Μπάουερ, Χίλφερντιγκ) και άλλοι στους ρεβιζιονιστές επιγόνους του Μαρξ (Ρένερ κ.λπ.). Οπωσδήποτε όμως όλοι είδαν κριτικά τις ιδέες του Μαρξ και προσπάθησαν να τις ερμηνεύσουν με τα δικά τους κριτήρια, που συχνά δεν συμφωνούν μεταξύ τους.

Ο αγγλικός «φαμπιανισμός» δεν έχει πολλά σημεία επαφτόμενα με τη μαρξιστική διδασκαλία, έχει όμως με τη σοσιαλιστική ιδέα και ως ένα σημείο με στοιχεία του σοσιαλιστικού ιδεώδους. Στην Αγγλία άλλωστε οι ιδέες του Μαρξ ποτέ δεν ρίζωσαν αποφασιστικά, μολοντί αυτός εκεί κυρίως έζησε, έδρασε, έγραψε και πέθανε (εξόριστος). Ο φαμπιανισμός αποτελεί μια σύνθεση, ένα μίγμα από σοσιαλιστικές ιδέες (π.χ. κατάργηση του «χωρίς κόπο εισοδήματος», απαλλοτρίωση —όπου αυτό κρίνεται αναγκαίο— των μέσων παραγωγής και της γης κ.λπ.) και από ιδέες της κλασικής διδασκαλίας, προπαντός του Ρικάρντο. Απορρίπτει επίσης αποφασιστικά τη θεωρία του Μαρξ περί της πάλης των τάξεων, περί της αξίας και υπεραξίας, εισάγει την ιδέα του «κέρδους ικανότητας και ταλέντου», δέχεται την «ειρηνική» επίτευξη των σοσιαλιστικών στόχων κ.ά.

Κι ενώ η συμβολή των Αυστριακών και των Άγγλων φαμπιανιστών στο σοσιαλιστικό κίνημα και ευρύτερα στη σοσιαλιστική ιδέα είναι σχετικά ασήμαντη και σήμερα οι δύο αυτές σχολές μάλλον μόνο ιστορική αξία έχουν, οι συζητήσεις αντίθετα που έγιναν γύρω από τον «δημοκρατικό σοσιαλισμό» και στα πλαίσια της «ιστορικής σχολής» που γέννησε τον «σοσιαλισμό της καθέδρας» ήταν αποφασιστικές για την παραπέρα εξέλιξη (και όχι μόνο πορεία) της σοσιαλιστικής ιδέας.

Ο «δημοκρατικός σοσιαλισμός» δεν αποτέλεσε μια συνεκτική σχολή με εσωτερική ομοιογένεια. Είναι ένα χαλαρό, πολυσυζητημένο σύνολο προτάσεων, αναζητήσεων και αναλύσεων, σαν αυτό περίπου του μερκαντιλισμού που σαν στόχο έχει μάλλον τη σύνδεση των καλύτερων στοιχείων του σοσιαλισμού και του καπιταλισμού. Κι αυτό μάλιστα πολύ πριν η γνωστή «θεωρία σύγκλισης» από άλλα αίτια ξεκινώντας προσπαθήσει να δει κι αυτή τη σύνδεση. Ακριβέστερα, ο «δημοκρατικός σοσιαλισμός» είναι στραμμένος προς την καπιταλιστική τάξη και προσπαθεί να εμψύσει σ' αυτή τη σοσιαλιστική ιδέα. Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ο «δημοκρατικός σοσιαλισμός» είναι η οικονομική φιλοσοφία των «Σοσιαλδημοκρατών» της Δυτ. Ευρώπης.

Στον ίδιο περίπου στόχο καταλήγει και η γερμανική «ιστορική σχολή», ξεκινώντας όμως από διαφορετική αφετηρία. Η εμφάνιση της σχολής αυτής ή καλύτερα η αναζωογόνησή της γύρω στο 1880 (οι αρχικές της καταβολές είναι πολύ πιο πρώιμες, σχεδόν ταυτόχρονες με τους ουτοπιστές) έθεσε σαφώς υπό αμφισβήτηση μια από τις βασικές ιδέες των κλασικών, δηλ. την ιδέα της αποχής του κράτους-νυχτοφύλακα. Αντίποδας και σαφής αντιδιαστολή προς τον γερμανικό ορθόδοξο και ρεβιζιονιστικό σοσιαλισμό-μαρξισμό, που ανθούσε τα ίδια χρόνια στον γερμανικό χώρο, η νεώτερη ιστορική σχολή με αρχηγό τον Σμόλλερ δεν είναι άμοιρη επιδράσεων, έστω και έμμεσα, από τους Γερμανούς σοσιαλιστές. Αντίθετα μάλιστα, δημιουργήθηκε ακριβώς σαν αντίπαρό τους κι αυτούς πολέμουσε, προβάλλοντας ένα ιδιόρρυθμο δικό της σοσιαλιστικό μοντέλο.

Θα λέγαμε γενικά ότι η νεώτερη ιστορική σχολή και οι ρεβιζιονιστές σοσιαλιστές ήταν αυτοί που μολονότι ξεχώριζαν σαφώς αναμεταξύ τους, έδωσαν (συχνά χωρίς να διακρίνεται εύκολα ποιος πρώτος ή ποιος περισσότερο) μια σοβαρή ώθηση σ' αυτό που αργότερα αναζωογονήθηκε έντονα στις συζητήσεις για τον «δημοκρατικό σοσιαλισμό» και διαμορφώθηκε μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο στην πράξη σαν οικονομική φιλοσοφία των δυτικοευρωπαίων σοσιαλδημοκρατών.

Αρχικά η παλιότερη ιστορική σχολή (Μύλλερ, Ρόσερ, Κνις, Χίλντεμπραντ — 1800 περίπου) προσπάθησε ν' αποδείξει με ιστορικό υλικό (απ' αυτό και η ονομασία της), δηλ. με πραγματικά αριθμητικά ή άλλα δεδομένα, ότι δεν υπάρχουν αντικειμενικοί νόμοι στην οικονομία και ότι όλα περίπου είναι απόρροια ανθρωπίνων ενεργειών. Έτσι η ιστορική σχολή στρέφεται κατευθείαν τόσο εναντίον των κλασικών που πίστευαν μόνο στον «αυτοματισμό» της αγοράς (στο «αόρατο χέρι» που υποτίθεται εναρμονίζει τα πάντα), όσο και εναντίον των σοσιαλιστών, που τους απέρριπτε ανεπιφύλακτα επειδή υποστήριζαν την κοινοκτημοσύνη και τ' άλλα σχετικά.

Η νεώτερη ιστορική σχολή του 1880 με τον Σμόλλερ πήρε μια ουσιαστική στροφή. Πρότεινε σαν αντίπαρο —όπως είπαμε— προς τους σοσιαλιστές

και ρεβιζιονιστές το δικό της μοντέλο, που έμεινε γνωστό σαν «Σοσιαλισμός της καθέδρας» επειδή ο Σμόλλερ και οι σπουδαιότεροι ομοϊδεάτες του ήταν καθηγητές πανεπιστημίου. Σύμφωνα με το μοντέλο αυτό, το κράτος θα πρέπει να εγκαταλείψει το ρόλο του νυχτοφύλακα (την αδράνειά του δηλαδή) και να επέμβει στην οικονομία με «Σοσιαλ-ρεφόρμεν», με «κοινωνικές μεταρρυθμίσεις» δηλαδή, προφανώς προς την κατεύθυνση των «κοινωνικών δικαιωμάτων» που προέβαλλε η εργατική τάξη.

Έτσι στο γερμανικό —κυρίως— χώρο περί τα τέλη του περασμένου αιώνα και με ουσιαστική δύναμη κατά κύριο λόγο τους «καθεδριστές» και τους «ρεβιζιονιστές» αρχίζει πλέον η σαφής διάκριση ανάμεσα στον μαρξιστικό σοσιαλισμό και στη σοσιαλδημοκρατία (με θεωρητικό υπόβαθρο τον «δημοκρατικό σοσιαλισμό»), διάκριση που αργότερα στον αιώνα μας εξελίχτηκε στη δημιουργία (Ρωσία, 1917 και μετά) του ανατολικού σοσιαλισμού και των δυτικών σοσιαλιστικών κινημάτων και σχημάτων που παρέμειναν στον καπιταλιστικό περίγυρο.

Η πολιτική βάση αυτών των κινημάτων (δηλ. των δυτικοευρωπαϊκών σοσιαλδημοκρατών) είναι η κοινοβουλευτική δημοκρατία, η οποία επεκτείνεται τώρα και στο οικονομικό πεδίο σαν «οικονομική ή βιομηχανική δημοκρατία» και η οποία μάλιστα υιοθετείται σιγά-σιγά, ιδίως τις τελευταίες δεκαετίες από όλα τα δυτικά (και όχι μόνο τα σοσιαλδημοκρατικά) κόμματα και κινήσεις. Ο θεσμός της «συμμετοχής των εργαζομένων» στις επιχειρήσεις είναι ένα από τα κυριότερα στοιχεία της οικονομικής δημοκρατίας. Γενικότερα τώρα υιοθετούνται από τον «δυτικό σοσιαλισμό» όχι μόνον οι αρχικά προτεινόμενες από τους «καθεδριστές» «Σοσιαλ-ρεφόρμεν» αλλά ευρύτερες μεταρρυθμίσεις που συνιστούν —όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο— μια διεύρυνση του καπιταλισμού σε οριζόντια κατεύθυνση κυρίως προς τον σοσιαλισμό. Στοιχεία αυτής της διεύρυνσης είναι σήμερα το κράτος πρόνοιας, το κοινωνικό κράτος, το κράτος ευημερίας, ο προγραμματισμός δυτικού τύπου (συνήθως ενδεικτικός, σε αντίθεση με τον «αναγκαστικό» των ανατολικών κρατών) κ.ά., ένα δε από τα πιο σπουδαιότερα πρακτικά σχήματα της σοσιαλδημοκρατίας, που αποτελεί την αιχμή του δόρατος για την οριζόντια διεύρυνση, είναι η γερμανική «οικονομία της κοινωνικής αγοράς».

γ) Η θεμελιακή φιλοσοφία των δύο συστημάτων

Τα δύο συστήματα, σοσιαλισμός και καπιταλισμός, παρουσιάζουν στη θεμελιακή τους φιλοσοφία πλήρη αντιθετικότητα, μολοντί έχουν να λύσουν τα ίδια οικονομικά προβλήματα —παραγωγή και κατανομή των αγαθών. Η βασική τους φιλοσοφική θεμελίωση βασίζεται κατά κύριο λόγο:

— σε οικονομικά - ψυχολογικά

- σε ηθικά - φιλοσοφικά και
- σε πολιτικά - κοινωνικά κριτήρια.

Οι τρεις κατηγορίες κριτηρίων συχνά δεν διαχωρίζονται σαφώς η μία από την άλλη. Αυτό όμως δεν παίζει κανένα ρόλο στην αξιολόγηση των δύο συστημάτων. Γεγονός είναι ότι το κάθε σύστημα «ακουμπάει» πάνω στις δικές του βάσεις και με στήριγμα αυτές προσπαθεί κατόπιν να λύσει τα προβλήματα του οικονομικού γίγνεσθαι.

Για τον καπιταλισμό το κύριο οικονομικό κριτήριο που επεκτείνεται και στο ψυχολογικό πεδίο είναι η ελεύθερη και γι' αυτό άμετρη και απεριόριστη επιδίωξη του ατομικού κέρδους-ωφέλους. Αυτό ενσαρκώνεται στην ευρύτερη ηθικοφιλοσοφική αρχή, γνωστή σαν «ωφελιμισμός» ή «ηδονιστική-ωφελιμιστική αρχή». Ψυχολογικά αυτή η αρχή θεμελιώνεται πάνω στο ανθρώπινο ένστικτο της αυτοσυντήρησης, κατά το οποίο ο άνθρωπος έχει πάντα τη βασική και ενστικτώδη τάση ν' αναζητάει όσο μπορεί περισσότερα για την αυτοσυντήρησή του. Στο πολιτικοκοινωνικό πεδίο αυτό σημαίνει ελευθερία δράσης του ατόμου, ώστε να «υπερασπιστεί» καλύτερα την ανάπτυξη του ενστικτού του αυτού.

Μπορούμε να πούμε λοιπόν ότι ο καπιταλισμός τοποθετεί στο επίκεντρό του το άτομο· από ηθικοφιλοσοφικής πλευράς, γιατί το άτομο είναι αυτό που αποτελεί τον μοχλό, τον πυρήνα της ανθρώπινης ζωής· από οικονομικοψυχολογικής πλευράς, γιατί το άτομο ξέρει από μόνο του να διεκδικήσει καλύτερα από οποιονδήποτε άλλο το ατομικό του συμφέρον· και από πολιτικοκοινωνικής πλευράς γιατί έχει δικαίωμα στην ελεύθερη αυτούπαρξη και αυτοανάπτυξη του (κοινωνική, πολιτική, ηθική, οικονομική κ.λπ.). Είναι δηλ., με άλλα λόγια, ο καπιταλισμός ένα σύστημα του ατομικισμού.

Ο σοσιαλισμός, αντίθετα, τοποθετεί στο επίκεντρό του το κοινωνικό σύνολο. Όχι γιατί παραγνωρίζει την πρωταρχική σημασία του ατόμου (ατομικιστικό προσανατολισμό έχει κι ο σοσιαλισμός), αλλά γιατί πιστεύει ότι μ' αυτό τον τρόπο πραγματοποιείται καλύτερα η ατομική ευτυχία — που είναι ο τελικός στόχος και των δύο συστημάτων. Κατά τον σοσιαλισμό, η οικονομικοψυχολογική «ωφελιμιστική αρχή» οδηγεί το άτομο στην καταδυνάστευση (εδώ οικονομική εκμετάλλευση) του ίδιου από έναν άλλον ή τον ίδιον πάνω σ' έναν άλλο. Έτσι προσπαθεί να μεταλλάξει ψυχολογικά, ηθικά και κοινωνικά τον «ατομικό» χαρακτήρα του μεμονωμένου ατόμου σε «κοινωνικό», βάζοντάς το οικονομικά να δρα όχι μόνο του, αλλά σε συνεργασία με τους άλλους. Με άλλα λόγια, δεν τον επιτρέπει να κατέχει ιδιόκτητα μέσα παραγωγής και γενικότερα «κεφάλαιο» — που το βλέπει σαν το μέσο προς την καταδυνάστευση. Δηλαδή τελικά ο σοσιαλισμός είναι ένα σύστημα της «κοινωνικότητας».

Τη φυσική τάξη της γενικής αρμονίας τη δέχονται και τα δύο συστήματα. Με τη διαφορά ότι ο καπιταλισμός τη βλέπει να πραγματοποιείται μέσα από

την (ελεύθερη) ατομική, ενώ ο σοσιαλισμός μέσα από τη (συνεργατική) κοινή δράση των οικονομούντων ατόμων. Εδώ βλέπουμε τον κοινό στόχο (γενική αρμονία) που επιχειρείται να επιτευχθεί από δύο απόλυτα αντίθετους δρόμους.

Η ατομική ελευθερία και η οικονομική, κοινωνική, ηθική ολοκλήρωση του ατόμου είναι επίσης κοινό —συναφές με τα παραπάνω— μέλημα των δύο συστημάτων. Κατά τον σοσιαλισμό οι εκμεταλλευτικές σχέσεις (που είναι εντέλει καταδυναστευτικές) που προκαλούνται από την ωφελιμιστική φιλοσοφία του καπιταλισμού δεν επιτρέπουν την ολοκλήρωση αυτή. Η θεμελίωση του καπιταλισμού στηρίζεται στο αντίθετο: Σε μια «κοινή δράση» των ατόμων, που είναι «άχρωμη», «ανώνυμη», «απρόσωπη», το άτομο χάνει την προσωπικότητά του και κυρίως χάνει τις ατομικές του δυνατότητες να δημιουργήσει όσα θα μπορούσε να δημιουργήσει αν ήταν ελεύθερο στη δράση του.

Βέβαια ούτε ο καπιταλισμός αγνοεί τη δυνατότητα δημιουργίας εκμεταλλευτικών σχέσεων, ούτε ο σοσιαλισμός παραγνωρίζει τη δυνατότητα «απώλειας» παραγωγικών δυνατοτήτων, ο καθένας όμως θεωρεί ότι η «ζημιά» θα είναι μικρότερη από το «κέρδος», αν το οικονομικό γίγνεσθαι οργανωθεί με τον τρόπο που υποδεικνύεται από τον ίδιο, και εν πάση περιπτώσει είναι δυνατό να παρατηρηθεί και το αντίθετο: Ν' αναπτυχθεί δηλ. το άτομο περισσότερο, αντί να «συρρικνωθεί». Κι αυτό θα γίνει στον καπιταλισμό μεν γιατί το άτομο έχει πάντα την ελευθερία, αν είναι ικανό, να εξελιχθεί οικονομικά, στον δε σοσιαλισμό επειδή το άτομο, ελεύθερο από την «καταπίεση» των εκμεταλλευτικών σχέσεων, θα νοιώθει περισσότερο έντονη τη «χαρά της δημιουργίας».

Εξάλλου κανένα σύστημα δεν δέχεται με απόλυτο τρόπο τη μομφή που του προσάπτεται. Τη δέχεται αντίθετα μ' ένα σχετικό μόνο τρόπο. Δηλαδή ο καπιταλισμός δεν δέχεται ότι οι εκμεταλλευτικές σχέσεις (που εδώ σημαίνουν αγορά από μέρους του ιδιώτη επιχειρηματία της εργατικής δύναμης του εργάτη έναντι μισθού) είναι οπωσδήποτε καταδυναστευτικές. Τis δέχεται περισσότερο σαν «εκμεταλλευτικές», με την έννοια ότι έναντι αμοιβής εκμεταλλεύεται ο ιδιώτης επιχειρηματίας τα κεφάλαιά του για να βγάλει κι αυτός τη δική του αμοιβή, και λιγότερο σαν «καταδυναστευτικές» με την έννοια της υποδούλωσης των εργατών στον οικονομικό «αυταρχισμό» των επιχειρηματιών.

Κατά παρόμοιο τρόπο και ο σοσιαλισμός δεν δέχεται απόλυτα ότι η δράση των ατόμων σ' αυτόν είναι «απρόσωπη» και «άχρωμη». Θεωρεί ότι είναι περισσότερο συντονισμένη, συνεργατική, και άρα έντονα «προσωπική» αλλά απλώς ενταγμένη στο κοινωνικό σύνολο και λιγότερο παραγκωνισμένη και υποβαθμισμένη. Στην πράξη όμως οι θεωρητικές εξαγγελίες και των δύο συστημάτων δεν αποδείχθηκαν τόσο άτρωτες, όσο τις θέλουν οι απολογητές τους. Οι εκμεταλλευτικές σχέσεις στον καπιταλισμό είναι ένα γεγονός αδιαμφισβήτητο και η υποβαθμισμένη προσωπικότητα του ατόμου (όχι μόνο οικονομικά, αλλά

και ηθικά, ψυχολογικά, κοινωνικά και πολιτικά) στον σοσιαλισμό το ίδιο αδιαμφισβήτητο γεγονός.

Την ίδια αντιθετικότητα παρουσιάζουν και τα κριτήρια της φυσικής ισότητας, ελευθερίας, έφεσης και όρεξης για δουλειά και της προσωπικής επιδεξιότητας και εφευρετικότητας του ατόμου ενός εκάστου ξεχωριστά. Για το κάθε σύστημα όλα αυτά ενεργοποιούνται μόνο μέσα στα δικά του πλαίσια. Ο καπιταλισμός πιστεύει ότι το άτομο είναι ικανό να πετύχει το άριστο δικό του καλό, αλλά μόνο όταν δεν θα περιορίσουμε τις κινήσεις του. Εξάλλου έχει «φυσικό» δικαίωμα ο καθένας να διαθέτει τις οικονομικές του δυνατότητες όπως αυτός θέλει. Ο σοσιαλισμός πιστεύει ότι το δικαίωμα αυτό υπάρχει μεν, αλλά από ανθρώπινες αδυναμίες, λάθη και κακές παρεμβάσεις έχει διαστρεβλωθεί πλέον και μόνο μέσα στον δικό του περίγυρο θ' αποκατασταθεί στις σωστές του διαστάσεις. Έτσι προτείνει την κατάργηση των δομών που οδήγησαν στην κατά τη γνώμη του διαστρέβλωση αυτή.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι όλα τα κριτήρια δεν έχουν μόνο μια στενή οικονομικοποσοτική διάσταση, αλλά μια ευρύτερη ποιοτική διάσταση που εξάπλώνεται και πέρα από το οικονομικό πεδίο, και καταλαμβάνει σε μεγάλο ποσοστό και το ηθικοφιλοσοφικό, το κοινωνικοπολιτικό και ψυχολογικό πεδίο. Τα δύο συστήματα ή καλύτερα οι δύο κόσμοι (Ανατολή και Δύση) που τα εφαρμόζουν αντιπροσωπεύουν σήμερα δύο εμποτισμένα από μεγάλη ακαμψία πολιτικά, στρατιωτικά, πολιτιστικά, πολιτειολογικά, και ακόμα ιδεολογικά και ηθικοφιλοσοφικά μπλοκ κι όχι μόνο οικονομικά, όπως θα νόμιζε κανείς. Η θεμελιακή τους φιλοσοφία επομένως ξεπερνάει τα στενά ποσοτικά κριτήρια των οικονομικών αποτελεσμάτων και παίρνει ευρύτερες διαστάσεις. Γι' αυτό και μια στατιστική και ποσοτική σύγκρισή τους δεν είναι εύκολη.

Γ. ΜΑΡΕΙΣΜΟΣ — ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

Το θεωρητικό υπόβαθρο του σοσιαλισμού το πρόσφερε η διδασκαλία του Μαρξ. Όπως προαναφέραμε ήδη, ο Μαρξ σε στενή συνεργασία με τον Ένγκελς ανέλυσαν κατά τρόπο διεισδυτικό το καπιταλιστικό σύστημα και διαμόρφωσαν έτσι τον αντίποδά του: τον σοσιαλισμό. Όλοι οι άλλοι στοχαστές του σοσιαλιστικού κινήματος πρόσφεραν μάλλον μια παραπληρωματική σκέψη στη μαρξιστική διδασκαλία, παρά μια αυτόνομη και πρωτότυπη συμβολή. Έτσι λοιπόν ο μαρξισμός αποτελεί το θεωρητικό υπόβαθρο και τον ακρογωνιαίο λίθο του σοσιαλισμού. Θα δούμε παρακάτω συνοπτικά μερικά από τα σημαντικότερα σημεία της μαρξιστικής διδασκαλίας, λόγω της ιδιαίτερης βαρύτητας που τα διακρίνει, χωρίς βέβαια αυτά να είναι και τα μοναδικά στη διδασκαλία του Μαρξ.

6. Η ΥΠΕΡΑΞΙΑ

α) Το φαινόμενο της υπεραξίας

Ένα από τα σπουδαιότερα σημεία του μαρξιστικού οικοδομήματος, που πολλοί το θεωρούν σαν τον ακρογωνιαίο λίθο του, είναι η διδασκαλία της λεγόμενης «υπεραξίας».

Με μια απλή και κατανοητή διατύπωση η «υπεραξία» δεν είναι τίποτε άλλο παρά το επιπλέον παραγόμενο από τον μισθωτό - εργάτη προϊόν που δεν επιστρέφει στον ίδιο τον εργάτη (με τη μορφή μισθού), αλλά παρακρατείται από τον εργοδότη του με τη μορφή του κέρδους γενικά. Όπως είναι φανερό, η επιδίωξη υπεραξίας από μέρους του εργοδότη είναι το βασικό του κίνητρο για επιχειρηματική δράση. Θα λέγαμε γενικεύοντας την έκφραση αυτή, ότι η επιδίωξη υπεραξίας —ή καλύτερα η παραγωγή υπεραξίας από τον μισθωτό-εργάτη— είναι ο βασικός οικονομικός νόμος του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και γενικότερα του καπιταλιστικού συστήματος.

Η υπεραξία βρίσκεται σε στενή σχέση με την αξία της εργατικής δύναμης που καταναλώνει ο μισθωτός καθώς παράγει ένα προϊόν (μια αξία). Οι δύο

αξίες (προϊόν - εργατική δύναμη) είναι δύο τελείως διαφορετικά μεγέθη και η διαφορά τους μας δίνει το μέγεθος της υπεραξίας, δηλ. την ίδια την υπεραξία.

Ας υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι ένας μισθωτός εργάζεται 8 ώρες και πληρώνεται 10 δρχ. την ώρα. Συνολικά το μεροκάματό του είναι λοιπόν 80 δρχ. Αυτές οι 80 δρχ. είναι επομένως η αξία της εργατικής δύναμης (ή, αλλιώς, η αξία αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης) που κατανάλωσε αυτός για να παράγει ένα προϊόν — μια αξία. Αν τώρα αυτό το προϊόν - αξία ο εργοδότης το πουλήσει 160 δρχ., τότε σημαίνει ότι εισέπραξε μια «υπεραξία» 80 δρχ. Αυτό με τη σειρά του σημαίνει ότι ο εργάτης δούλεψε 4 ώρες για τον ίδιο και άλλες 4 ώρες για τον εργοδότη του, διότι, όπως είναι φανερό, σε κάθε εργάσιμη ώρα ο μισθωτός παράγει αξία ίση με 20 δρχ. και άρα χρειάστηκε 4 ώρες δουλειάς για να παράγει προϊόν ίσο με το μισθό του ($4 \times 20 = 80$) και άλλες 4 ώρες για να παράγει την υπεραξία.

Με άλλα λόγια, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και εφόσον υπάρχει υπεραξία ο εργάτης αναπαράγει την αξία της εργατικής του δύναμης σε λιγότερο χρόνο (π.χ. σε 4 ώρες) από όσο είναι ο χρόνος της απασχόλησής του (το 8ωρο). Το προϊόν που παράγει στον επιπλέον (υπόλοιπο) χρόνο είναι η υπεραξία που καρπούται ο εργοδότης. Δηλαδή τελικά η υπεραξία είναι το προϊόν της απλήρωτης εργασίας του εργάτη.

Από πλευράς χρόνου εργασίας, οι πρώτες 4 ώρες, όπου ο εργάτης παράγει αξία ίση με την εργατική του δύναμη, θεωρούνται σαν αναγκαίος χρόνος εργασίας, ενώ οι 4 επόμενες ώρες, όπου παράγεται η υπεραξία, αποτελούν τον πρόσθετο χρόνο εργασίας. Κατ' αντιστοιχία και η εργασία του μισθωτού-εργάτη διακρίνεται σε αναγκαία και πρόσθετη εργασία. Όπως είναι φανερό, η εργατική δύναμη είναι για τον καπιταλιστή επιχειρηματία ένα εμπόρευμα, που το αγοράζει από την αγορά εργασίας προς εκμετάλλευση. Η αξία χρήσης επομένως αυτού του εμπορεύματος έγκειται στην ιδιότητά του να παράγει αξία μεγαλύτερη από όση περιέχει (ή χρειάζεται για ν' αναπαραχθεί) το ίδιο. Αν δεν παραχθεί (για οποιοδήποτε λόγο) κάποια υπεραξία, τότε η επιχείρηση δεν είναι αποδοτική. Η διαδικασία δημιουργίας μιας αξίας (που είναι η παραγωγική εργασία των εργατών) μετατρέπεται έτσι, κατά τη μαρξιστική διδασκαλία, σε διαδικασία μεγέθυνσης της αξίας, δηλ. σε διαδικασία δημιουργίας υπεραξίας και τελικά σε διαδικασία εκμετάλλευσης του εργάτη από τον εργοδότη.

Είναι αυτονόητο ότι η δημιουργία υπεραξίας προϋποθέτει ένα σχετικά υψηλό επίπεδο παραγωγικότητας της εργασίας. Τουλάχιστον το επίπεδο αυτό θα πρέπει να είναι τόσο υψηλό, ώστε να δίνει την τεχνική και βιολογική ικανότητα στον εργάτη να αναπαράγει τη δαπανημένη στη διαδικασία της παραγωγής εργατική του δύναμη σε λιγότερο από 8 ώρες. Όσο λιγότερες είναι οι ώρες αυτές (οι ώρες αναπαραγωγής δηλ. της εργατικής δύναμης ή, αλλιώς, οι ώρες παραγωγής προϊόντος ίσου με τον ημερήσιο μισθό του) τόσο μεγαλύτερη

είναι η υπεραξία που θα εκχωρήσει στον εργοδότη του.

Από την άποψη αυτή μπορούμε να διακρίνουμε τον χρόνο εργασίας σε κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας και σε ατομικό χρόνο εργασίας. Σημασία για τον προσδιορισμό της αξίας κάθε εμπορευματικής μονάδας έχει ο πρώτος χρόνος, δηλ. ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας. Διότι ενώ ο ατομικός χρόνος εργασίας είναι αυτός που χρειάζεται ένας δεδομένος εργάτης για να παράγει κάτω από δεδομένες (δυσμενείς π.χ. ή ευνοϊκές) συνθήκες παραγωγής μια μονάδα προϊόντος, ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας είναι αυτός που χρειάζεται κατά μέσο παραδεκτό όρο ο μέσος εργάτης κάτω από κοινωνικά ίσους όρους παραγωγής για να παράγει το ίδιο προϊόν.

Με άλλα λόγια, ο ατομικός χρόνος μπορεί να προσδιορισθεί από τις ιδιαίτερες και συγκεκριμένες συνθήκες δουλειάς κι ακόμα μάλιστα από την εργατικότητα ή την τεμπελιά του συγκεκριμένου εργάτη, ενώ ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος έχει σαν βάση το μέσο επίπεδο παραγωγής (επιδειξιότητα, παραγωγικότητα, εντατικότητα, τεχνολογία κλπ.) του δεδομένου παραγωγικού κλάδου. Φυσικά αυτό και άρα και ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας αλλάζει από τόπο σε τόπο, από εποχή σε εποχή, από επίπεδο τεχνολογίας σε άλλο κ.ο.κ.

β) Ο προσδιορισμός της υπεραξίας

Η υπεραξία έτσι όπως προσδιορίζεται από τον μαρξισμό είναι ένα μέγεθος στενά δεμένο με τα άλλα μεγέθη που εμφανίζονται σαν στοιχεία του επιχειρηματικού κεφαλαίου μιας επιχείρησης. Το κεφάλαιο καταρχήν μπορούμε να το δούμε στη λεγόμενη οργανική του σύνθεση.

Σαν οργανική σύνθεση του κεφαλαίου νοείται η σχέση ανάμεσα στο σταθερό και στο μεταβλητό κεφάλαιο μιας επιχείρησης. Το σταθερό (C) είναι η συνολική αξία των μέσων παραγωγής και το μεταβλητό (V) η συνολική αξία της εργατικής δύναμης, δηλ. το συνολικό ύψος της εργατικής αμοιβής. Ο τύπος είναι τότε: $T = C + V$. Η σχέση ανάμεσά τους είναι:

$$O = \frac{C}{V}$$

Ο δεύτερος αυτός τύπος, όπου O = οργανική σύνθεση του κεφαλαίου, C = σταθερό και V = μεταβλητό κεφάλαιο, μας δίνει ακριβώς την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου. Ας σημειώσουμε εδώ ότι η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου χαρακτηρίζεται από την τάση για συνεχή μεγέθυνση, πράγμα που προκαλεί πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

Κατά τη διαδικασία μεγιστοποίησης της αξίας, δηλαδή κατά τη διαδικα-

σία δημιουργίας υπεραξίας έχουμε, όπως είδαμε ήδη, το φαινόμενο κατά το οποίο ένα μέρος του προϊόντος που δημιουργήθηκε επιστρέφει στον δημιουργό του (τον εργάτη δηλ.) με τη μορφή μισθού, ενώ το υπόλοιπο παραμένει στον επιχειρηματία με τη μορφή υπεραξίας. Φυσικά εδώ έχουμε και την αξία των μέσων παραγωγής που μεταφέρθηκε και ενσωματώθηκε στο νέο προϊόν (π.χ. σαν πρώτη ύλη κλπ.), αυτή η αξία όμως είναι ανεξάρτητη από εκείνη που δημιουργήθηκε από τον εργάτη και από την υπεραξία. Είναι όπως είδαμε το «καταναλωθέν» σταθερό κεφάλαιο C.

Αν λοιπόν η αξία των μέσων παραγωγής είναι π.χ. 30 δρχ., η ημερήσια αξία της εργατικής δύναμης 9 δρχ., η δημιουργία αξίας ανά ώρα 3 δρχ., τότε έχουμε σε ένα δωρο:

$$\text{Νέα αξία} : 8 \times 3 = 24 \text{ δρχ.}$$

$$\text{Συνολική αξία} : 30 + 24 = 54 \text{ δρχ.}$$

$$\text{Κόστος αξίας} : 30 + 9 = 39 \text{ δρχ.}$$

$$\text{Υπεραξία} : 54 - 39 = 15 \text{ δρχ.}$$

Αλλιώς και πιο συνοπτικά: $24 - 9 = 15 \text{ δρχ. (υπεραξία).}$

Μπορούμε αυτό να το βρούμε και με βάση το χρόνο εργασίας ως εξής:

$$\text{Αναγκαίος χρόνος εργασίας} : 9 : 3 = 3 \text{ ώρες}$$

$$\text{Πρόσθετος χρόνος εργασίας} : 8 - 3 = 5 \text{ ώρες}$$

$$\text{Υπεραξία} : 5 \times 3 = 15 \text{ δρχ.}$$

Η οργανική σύνθεση του κεφαλαίου στο παραπάνω παράδειγμα είναι: $O = C : V = 30 : 9 = 3,3$ προς 1. Δηλαδή για κάθε μονάδα μεταβλητού κεφαλαίου διατέθηκαν 3,3 μονάδες σταθερού κεφαλαίου.

Σημαντικό μέγεθος, όσον αφορά την υπεραξία, είναι το ποσοστό της, που αποτελεί, όπως γίνεται φανερό, την ποσοστιαία έκφραση του αριθμητικού (απόλυτου) μεγέθους της. Το ποσοστό αυτό δίνεται από τον τύπο:

$$m' = \frac{m}{v} \cdot 100$$

όπου m' = ποσοστό υπεραξίας, m = ποσό υπεραξίας και V = μεταβλητό κεφάλαιο. Στο προηγούμενο παράδειγμα το ποσοστό αυτό είναι:

$$m' = \frac{15}{9} \cdot 100 = 166\%$$

Καθώς εύκολα μπορούμε να διαπιστώσουμε από τον τύπο αυτόν, το ποσοστό υπεραξίας εκφράζει τη σχέση ανάμεσα στο προϊόν (ή στην αξία) που παράγει ο μισθωτός για τη δική του αμοιβή και σ' αυτό που του παρακρατεί ο

εργοδότης του χωρίς ανταμοιβή. Κατά τη μαρξιστική διδασκαλία η σχέση αυτή (δηλ. το ποσοστό υπεραξίας) δεν εκφράζει τίποτε άλλο παρά τον βαθμό εκμετάλλευσης του εργάτη από τον εργοδότη του.

Η επιδίωξη υπεραξίας από πλευράς του επιχειρηματία δεν είναι ένας στατικός, αλλά ένας δυναμικός στόχος. Δηλαδή εκείνο που επιδιώκεται εδώ είναι η απόκτηση μιας όσο το δυνατόν μεγαλύτερης υπεραξίας. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί με δύο τρόπους. Είτε επιμηκύνοντας την εργάσιμη μέρα (π.χ. από 8ωρο σε 10ωρο), είτε μειώνοντας τον «αναγκάσιο» χρόνο εργασίας, π.χ. από 5 σε 4 ώρες.

Στην πρώτη περίπτωση (επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας) έχουμε την απόλυτη υπεραξία, στη δεύτερη (μείωση του αναγκάσιου εργατικού χρόνου) τη σχετική. Δηλαδή αυτό που μεγαλώνει στην απόλυτη υπεραξία είναι ο πρόσθετος χρόνος εργασίας, ενώ αντίστροφα εκείνο που μικραίνει στη σχετική υπεραξία είναι ο αναγκάσιος χρόνος εργασίας. Η σύγκριση μεταξύ τους μας δίνει τότε το αυξημένο ποσοστό υπεραξίας.

Παράδειγμα: Έστω ότι η εργάσιμη ημέρα είναι 10 ώρες, ο αναγκάσιος χρόνος 5 ώρες και ο πρόσθετος χρόνος 5 ώρες. Το ποσοστό υπεραξίας είναι τότε:

$$m' = \frac{5}{5} \cdot 100 = 100\%$$

Αν αυξήσουμε την εργάσιμη ημέρα σε 12 ώρες, τότε με σταθερό τον αναγκάσιο χρόνο (5 ώρες), ο πρόσθετος χρόνος αυξάνεται σε 7 ώρες, οπότε έχουμε:

$$m' = \frac{7}{5} \cdot 100 = 140\%$$

Έχουμε επομένως εδώ μια απόλυτη υπεραξία αυξημένη από 100% σε 140%.

Έστω τώρα ότι πετυχαίνουμε αντίστροφα τη μείωση του αναγκάσιου χρόνου (μέσω τεχνολογίας, εντατικοποίησης της εργασίας κλπ.) από 5 σε 4 ώρες. Με σταθερό τον εργάσιμο χρόνο της ημέρας (10 ώρες), ο πρόσθετος χρόνος ανεβαίνει από 5 σε 6 ώρες, οπότε έχουμε:

$$m' = \frac{6}{4} \cdot 100 = 150\%$$

Η σχετική υπεραξία αυξήθηκε τώρα εδώ από 100% σε 150%.

Το ποσοστό της υπεραξίας διαφέρει από τη μάζα (δηλ. από το απόλυτο ή αλλιώς αριθμητικό) μέγεθος (πιο απλούστερα, από το ποσό) της υπεραξίας.

Ο τύπος που μας δίνει τη μάζα ή ποσό ή απόλυτο μέγεθος της υπεραξίας είναι η λύση ως προς το m του τύπου που μας δίνει το ποσοστό της υπεραξίας. Ο τύπος αυτός είναι, όπως προαναφέραμε,

$$m' = \frac{m}{V} \cdot 100$$

Λύνουμε ως προς το m και έχουμε:

$$m = \frac{m' \cdot V}{100}$$

Με τα παραπάνω ποσά έχουμε επομένως:

$$m = \frac{150 \cdot 4}{100} = 6$$

7. ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

α) Απλή και καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή

Για να κατανοήσουμε τις διεργασίες που προκαλεί, τα αποτελέσματα που επιφέρει και τις μορφές που παίρνει το κεφάλαιο στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, πρέπει να έχουμε υπόψη μας καταρχήν τους δύο βασικούς τύπους $E-X-E$ και $X-E-X$.

Ο πρώτος τύπος ($E-X-E$) αντιστοιχεί στην απλή εμπορευματική παραγωγή και ονομάζεται ως εκ τούτου τύπος της απλής εμπορευματικής κυκλοφορίας. Σημαίνει: Εμπόρευμα - Χρήμα - Εμπόρευμα (δηλαδή $E-X-E$) που πραγματοποιείται στην απλή εμπορευματική παραγωγή. Σαν απλή εμπορευματική παραγωγή νοείται η παραγωγή εκείνη όπου ο παραγωγός (π.χ. ένας ράφτης) δεν εκμεταλλεύεται την εργασία κάποιου άλλου, παρά φτιάχνει ο ίδιος, με τη δική του προσωπική εργασία, το προϊόν (το κοστούμι) — δηλ. το Εμπόρευμα. Όταν βγαίνει στην αγορά και το πουλάει εισπράττει Χρήμα, με το οποίο αγοράζει εκ νέου Εμπόρευμα (π.χ. ύφασμα, κλωστές, βελόνες κλπ.) για να ξαναφτιάξει νέο προϊόν (νέο Εμπόρευμα) προσαυξημένο βέβαια κατά τη δική του εργασία. Έτσι η κίνηση εδώ θεωρητικά μπορεί να είναι ατέλειωτη $E-X-E-X-E...$ Ο κύκλος κλείνει όμως με τα τρία πρώτα βήματα, που είναι τα αρχικά $E-X-E$.

Το κύριο γνώρισμα λοιπόν της απλής εμπορευματικής παραγωγής είναι ότι γίνεται στη βάση της προσωπικής εργασίας χωρίς αγορά και εκμετάλλευση ξένης εργασίας. Ο μικροβιοτέχνης, ο μεμονωμένος αγρότης, η ατομική και οικογενειακή μικροεπιχείρηση και άλλες τέτοιες δραστηριότητες είναι παραδείγματα απλής εμπορευματικής παραγωγής. Υπήρχε κυρίως πριν από την εμφάνιση του καπιταλισμού, αλλά διατηρείται και σήμερα σε μεγάλη κλίμακα. Ας τονίσουμε όμως ότι δεν έχει σημασία το γεγονός ότι ο ράφτης πουλώντας το Εμπόρευμα εισπράττει Χρήμα περισσότερο από όσο έδωσε για ν' αγοράσει τις αρχικές πρώτες ύλες. Δηλαδή δεν έχει σημασία η φαινομενική ανισότητα $E < X$, διότι εδώ στο Ε προστίθεται και η δική του προσωπική εργασία-αμοιβή. Έτσι στην πραγματικότητα η κίνηση είναι ομαλή του τύπου $E-X-E$.

Στην καπιταλιστική εμπορευματική παραγωγή έχουμε το στοιχείο της ξένης εργασίας που ο παραγωγός αγοράζει (μαζί με τα μέσα παραγωγής) και προχωρεί στην κατασκευή του Εμπορεύματος. Δίνοντας λοιπόν Χρήμα (X) αγοράζει Εμπόρευμα (E) που εδώ είναι η εργατική δύναμη (εδ) και τα μέσα παραγωγής (μπ), παράγει μ' αυτά εμπόρευμα και πουλώντας το εισπράττει νέο χρήμα (X). Έτσι ο κύκλος είναι εδώ $X-E-X$. Αν τον αναλύσουμε στα στοιχεία του, θα είναι: $X-E(ed+μπ)-X$. Συγκρίνοντας τώρα τους δύο τύπους, θα δούμε αμέσως ότι στον πρώτο τύπο το χρήμα (X) είναι απλώς ο μεσάζοντας για την ανταλλαγή ορισμένων αξιών που εκφράζονται σε εμπόρευμα, ενώ στον δεύτερο ο μεσάζοντας είναι το εμπόρευμα. Το βλέπουμε άλλωστε σαφώς: $E-X-E$ και $X-E-X$. Με τον πρώτο τύπο αρχή και τέλος είναι το E με ενδιάμεσο το X, ενώ με τον δεύτερο αντίστροφα.

Ωστόσο ο δεύτερος τύπος της καπιταλιστικής παραγωγής ($X-E-X$) δεν είναι ακόμα πλήρης. Διότι δεν νοείται για τον καπιταλιστή επιχειρηματία να δίνει και να παίρνει ίση ποσότητα χρήματος. Με άλλα λόγια, ισότητα $X=E=X$ και ιδίως $X=X$ δεν είναι «λογική» για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και δεν θα είχε νόημα για κανέναν επιχειρηματία. Αντίθετα νόημα θα είχε αν από τον κύκλο αυτόν ($X-E-X$) το δεύτερο X έβγαине μεγαλύτερο. Και πράγματι, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής προϋποθέτει και συνεπάγεται την ανισότητα $X < X'$, όπου το δεύτερο X (το X') προσαυξάνεται κατά ένα ποσό x και γίνεται $X+x=X'$. Άρα ο αρχικός τύπος της καπιταλιστικής εμπορευματικής παραγωγής ($X-E-X$) γίνεται τελικά $X-E-X'$ και λέγεται πλέον τύπος κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Το δεύτερο X (εδώ το X') σημαίνει αυξημένο χρήμα κατά το ποσό του x. Αυτό το ποσό (το μικρό x δηλαδή) είναι η υπεραξία που κέρδισε ο επιχειρηματίας από την εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης των εργατών του.

Λέμε ότι το κέρδισε από τους εργάτες του, διότι μόνο από την εργατική δύναμη (εδ) που αγόρασε αύξησε το αρχικό του X κι όχι από τα μέσα παραγωγής (μπ), που βέβαια τ' αγόρασε κι αυτά. Συνεπώς τα μέσα παραγωγής

(μπ) δεν αποτελούν πηγή παραγωγής υπεραξίας. Τέτοια πηγή είναι το «εμπόρευμα» που είναι για τον καπιταλιστή επιχειρηματία η εργατική δύναμη (εδ). Τα αγορασθέντα μέσα παραγωγής δεν προσauξάνουν την αξία του τελικού προϊόντος. Τα 10 μέτρα ύφασμα π.χ. θα δώσουν στον βιομήχανο 10 πουκάμισα και όχι παραπάνω. Ο εργάτης του όμως θα είναι εκείνος που θα φτιάξει τα πουκάμισα καθαρής αξίας π.χ. 500 δρχ. με ένα μεροκάματο 300 δρχ. Άρα για τον επιχειρηματία θα δημιουργήσει μια υπεραξία ίση με 200 δρχ. Πηγή λοιπόν υπεραξίας κατά τον Μαρξ είναι η εργατική δύναμη (εδ) κι όχι τα μέσα παραγωγής (μπ) (σαν καθαρή αξία εδώ νοείται το ποσό που προκύπτει από την αφαίρεση του κόστους των μπ από τα συνολικά έσοδα).

β) Η κυκλική κίνηση του κεφαλαίου

i. Τα τρία στάδια

Η τελική διαμόρφωση της υπεραξίας ή αλλιώς το γεγονός ότι μετά την ολοκλήρωση του κύκλου «X—E—X'» το κεφάλαιο βγαίνει προσauξημένο κατά το μέγεθος της υπεραξίας, σημαίνει ότι αυτό είναι μια αξία που μεγεθύνεται. Πράγματι, κατά τον Μαρξ το κεφάλαιο είναι μια αξία που «αυτομεγεθύνεται». Η αυτομεγέθυνση αυτή λαβαίνει χώρα κατά την κυκλική του ροή μέσα στο παραγωγικό κύκλωμα. Τρία είναι τα στάδια της ροής αυτής.

Πρώτο στάδιο. Το πρώτο στάδιο περιικλείει την κίνηση X—E και ειδικό-

τερα X—E (εδ+μπ) ή όπως γράφεται συνήθως $X-E <_{μπ}^{εδ}$. Εδώ δηλαδή ο

καπιταλιστής επιχειρηματίας μετατρέπει το χρήμα του σε μέσα παραγωγής (πρώτες ύλες, μηχανήματα, υλικά κλπ.) και σε εργατική δύναμη —δηλαδή τελικά σε Εμπόρευμα, επειδή γι' αυτόν μπ και εδ είναι «εμπόρευμα» που τ' αγοράζει στην αγορά εργασίας και εμπορευμάτων.

Δεύτερο στάδιο. Το Εμπόρευμα (εδ+μπ) που βρίσκεται στα χέρια του επιχειρηματία έχει πάρει τώρα τη μορφή του «παραγωγικού κεφαλαίου», από «χρηματικό» που ήταν στο πρώτο στάδιο. Αρχίζει δηλ. τώρα το στάδιο της Παραγωγής (Π), με την έννοια ότι μέσα παραγωγής και εργατική δύναμη (μπ+εδ) θα παράγουν από τον συνδυασμό μεταξύ τους νέα εμπορεύματα. Έτσι στο τέλος του δεύτερου σταδίου το Κεφάλαιο από Παραγωγικό θα μετατραπεί σε Εμπορευματικό (Ε') γιατί θα έχει τη μορφή εμπορευμάτων. Μάλιστα δε αυτό το δεύτερο Ε θα είναι προσauξημένο κατά ε (δηλαδή θα είναι $E+e=E'$) επειδή στο αρχικό Ε προστέθηκε η υπεραξία που δημιουργήθηκε. Το δεύτερο στάδιο λοιπόν είναι το ... Π ...

Τρίτο στάδιο. Στο τρίτο στάδιο ολοκληρώνεται ο κύκλος. Το Ε' γίνεται τώρα ξανά Χ και μάλιστα Χ' διότι ο επιχειρηματίας πουλάει στην αγορά τα Ε' που παρήγαγε στο εργοστάσιό του (μέσα από τον συνδυασμό $\mu\pi + \epsilon\delta$) και εισπράττει το αρχικό του Χ (χρήμα) προσαυξημένο κατά την υπεραξία x παίρνοντας τελικά $X + x = X'$. Το Κεφάλαιο δηλαδή τώρα ξαναπήρε με το κλείσιμο του κύκλου την αρχική του μορφή που ήταν το Χ και προσαυξημένο καθώς είναι σε Χ' είναι έτοιμο να ξαναρχίσει νέα κυκλική - εκμεταλλευτική κίνηση. Το τρίτο στάδιο λοιπόν είναι το Ε'—Χ'.

Τα τρία στάδια μαζί είναι τότε: $X - E < \epsilon\delta \dots \Pi \dots E' - X'$. Από αυ-

τά, το δεύτερο ανήκει, όπως είναι φανερό, στη σφαίρα της παραγωγής, τα δύο άλλα στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Η υπεραξία δημιουργείται βέβαια στο δεύτερο στάδιο και μάλιστα, όπως είπαμε, με την εκμετάλλευση της $\epsilon\delta$. Βλέπουμε λοιπόν ότι στα τρία στάδια το Κεφάλαιο γνωρίζει τρεις διαδοχικές μεταμορφώσεις: Χρηματικό σε Παραγωγικό, μετά Παραγωγικό σε Εμπορευματικό και τέλος Εμπορευματικό σε Χρηματικό. Η δεύτερη μεταμόρφωση ($\Pi - E'$) είναι κατά τον Μαρξ η «πραγματική μεταμόρφωση» του Κεφαλαίου, ενώ οι άλλες δύο είναι κατά ένα τρόπο τυπικές, τεχνικής φύσης, μεταμορφώσεις.

ii. Οι τρεις λειτουργίες του κεφαλαίου

Το Κεφάλαιο σε κάθε μια από τις τρεις μορφές που παίρνει, επιτελεί και μια ξεχωριστή λειτουργία. Το χρηματικό κεφάλαιο καταρχήν, όταν μετατρέπεται από Χ σε Ε ($X - E$), δεν ξοδεύεται με σκοπό να αγοραστεί ένα ισόποσο μέγεθος εμπορευμάτων που θα καταναλωθούν από τον αγοραστή τους, για τις ανάγκες του. Κάτι τέτοιο γίνεται μόνο στη συνηθισμένη πράξη εμπορευματικής κυκλοφορίας —δηλ. στην απλή ανταλλαγή αγαθών. Στην πράξη αυτή όμως το χρήμα δεν ξοδεύεται και δεν χάνεται αλλά απλώς δίνεται για να ξαναπαρθεί πάλι πίσω προσαυξημένο, έπειτα από μια κάποια παραγωγική διαδικασία.

Εξάλλου (κι αυτό είναι το βασικό) δεν αγοράζονται εδώ οποιαδήποτε τυχαία εμπορεύματα, αλλά δύο ειδικά εμπορεύματα, τα $\mu\pi$ και η $\epsilon\delta$. Ιδίως το δεύτερο «εμπόρευμα» (δηλ. η $\epsilon\delta$) είναι αυτό που θα προκαλέσει την επανεπιστροφή του κεφαλαίου στον κάτοχό του προσαυξημένο.

Το παραγωγικό κεφάλαιο φέρνει το κύριο βάρος της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, γιατί θα μετατρέψει το Χ σε Χ'. Αποστολή του δηλαδή είναι η δημιουργία υπεραξίας μέσω καταρχήν ενός προσαυξημένου Ε σε Ε' και τελικά ενός Χ σε Χ'. Βλέπουμε δηλαδή ότι η λειτουργία του παραγωγικού κεφαλαίου είναι ουσιαστική, ενώ του χρηματικού (και του εμπορευματικού

αμέσως κατόπιν) είναι λειτουργίες απλής αλλαγής μορφών του κεφαλαίου. Ακριβώς εδώ μάλιστα η εργατική δύναμη εμφανίζεται για τον καπιταλιστή επιχειρηματία σαν «εμπόρευμα» που το αγοράζει στην αγορά εργασίας, το συνδυάζει με άλλα εμπορεύματα (τα μπ) και το εκμεταλλεύεται για την προσαύξηση του κεφαλαίου του. Κατά συνέπεια, ενώ στην απλή εμπορευματική κυκλοφορία χρειαζόμαστε μόνο μία αγορά (την αγορά εμπορευμάτων), στην καπιταλιστική κυκλική κίνηση του κεφαλαίου χρειαζόμαστε και δεύτερη —την αγορά εργασίας.

Τέλος το εμπορευματικό κεφάλαιο έχει σαν βασική του λειτουργία να μετατρέψει σε πρακτικό (χρηματικό τελικά) μέγεθος τη δημιουργηθείσα από το παραγωγικό κεφάλαιο υπεραξία, που βρίσκεται ακόμα σε ιδεατή μορφή. Το εμπορευματικό κεφάλαιο περιλαμβάνει έτσι τρεις αξίες: το σταθερό (C), το μεταβλητό κεφάλαιο (V) και την υπεραξία (m'). Έχουμε έτσι τον τύπο $E' = C + V + m'$. Όταν πουληθεί στην αγορά, ο επιχειρηματίας θα εισπράξει τρεις αντίστοιχες αξίες: την αξία των μέσων παραγωγής (μπ), την αξία της εργατικής δύναμης (εδ) και την υπεραξία (m'). Το $μπ + εδ$ είναι το αρχικό κεφάλαιο X. Αυτό τώρα είναι έτοιμο να ξαναρχίσει μια νέα κυκλική κίνηση. Η υπεραξία m' (δηλαδή το ε του Εμπορευματικού κεφαλαίου $E' = E + ε$, ή το x του Χρηματικού κεφαλαίου $X' = X + x$) θα πάρει δύο κατευθύνσεις. Είτε θα επενδυθεί κι αυτή και άρα θα μετατραπεί σε χρηματικό κεφάλαιο, είτε θα καταναλωθεί από τον επιχειρηματία για ατομικές του ανάγκες και άρα θα «χαθεί» στην απλή εμπορευματική κυκλοφορία.

γ) Το βιομηχανικό κεφάλαιο

Το κεφάλαιο με τη συνεκτική μορφή των τριών σταδίων που περνάει κατά την κυκλική του κίνηση, των τριών μορφών που παίρνει (Χρηματικό-Παραγωγικό-Εμπορευματικό) και των τριών λειτουργιών που επιτελεί, ο Μαρξ το ονόμαζε γενικά «βιομηχανικό κεφάλαιο», με τον ευρύτερο ορισμό ότι εδώ περιλαμβάνεται και το κεφάλαιο που διατίθεται όχι μόνο στη στενή μορφή της βιομηχανίας, αλλά και σ' οποιοδήποτε κλάδο παραγωγής (γεωργία, μεταφορές κλπ.).

Όπως είναι φανερό όμως, τα τρία στάδια και οι τρεις μορφές που περνάει το κεφάλαιο δεν είναι τόσο ξεχωριστές μεταξύ τους όσο τις περιγράψαμε παραπάνω. Πράγματι, σ' ένα εργοστάσιο π.χ. ένα μέρος του κεφαλαίου θα είναι παραγωγικό (ας πούμε πρώτες ύλες, εργατική δύναμη, εργαλεία κλπ.), ένα άλλο εμπορευματικό (π.χ. αποθέματα, έτοιμα εμπορεύματα κλπ.) και ένα τρίτο τέλος χρηματικό με τη μορφή ταμειακών ρευστών, αξιογράφων κ.ο.κ. Αυτή η ταυτόχρονη συνύπαρξη του κεφαλαίου στις τρεις μορφές του είναι μά-

λιστα απαραίτητη, αν θέλουμε να είναι αδιάκοπη η καπιταλιστική παραγωγή. Σταμάτημα της μιας μορφής (ή ενός σταδίου) θα προκαλέσει πιθανότατα απόφραξη και στις άλλες δύο. Με άλλα λόγια, απόλυτο ξεχώρισμα των τριών σταδίων, των τριών μορφών και των τριών λειτουργιών δεν είναι νοητό, γιατί το κεφάλαιο βρίσκεται όχι σε παγωμένη, ακινητοποιημένη κατάσταση, αλλά σε αδιάκοπη κίνηση. Το σταμάτημα επομένως της μιας κίνησης θα προκαλέσει ανωμαλία στην άλλη. Οι κυκλικές κινήσεις, οι μορφές, τα στάδια και οι λειτουργίες του κεφαλαίου συνήθως δεν αλληλοδιαδέχονται η μία την άλλη, αλλά αλληλοεπικαλύπτονται.

Είναι όμως συνολικά παρμένες τρεις αυτόνομες οντότητες. Το χρηματικό κεφάλαιο κάνει τη δική του κίνηση, το παραγωγικό και το εμπορευματικό επίσης. Αν τις δούμε ξεχωριστά, τότε έχουμε κατά περίπτωση τα παρακάτω:

Η κυκλική κίνηση του *χρηματικού* κεφαλαίου περιγράφεται από τον τύπο που ξέρουμε ήδη: $X-E(\epsilon\delta+\mu\pi) \dots \Pi \dots E'-X'$. Αφετηρία και τέρμα εδώ είναι το Χρήμα. Φαίνεται καθαρά η προσauξησή του (από X σε X'), αλλά και η (προσαυξημένη) επιστροφή του στον αρχικό κάτοχό του. Αυτό δίνει την ψεύτικη εντύπωση ότι η υπεραξία δημιουργείται στην πράξη της εμπορευματικής κυκλοφορίας και όχι στην πράξη της παραγωγής. Στην πραγματικότητα το παραγωγικό στάδιο είναι μεν ένας ενδιάμεσος κρίκος ανάμεσα στο $X-E$ και $E'-X'$ της κυκλικής κίνησης του χρηματικού κεφαλαίου, παράγει όμως αυτό το ίδιο την υπεραξία. Το στάδιο $E'-X'$ απλώς την πραγματοποιεί, τη μετατρέπει σε χρηματικό μέγεθος.

Η κυκλική κίνηση του παραγωγικού κεφαλαίου είναι ο τύπος που εύκολα νοείται: $\Pi \dots E'-X'-E(\mu\pi+\epsilon\delta) \dots \Pi$. Εδώ το παραγωγικό στάδιο Π (δεύτερο στάδιο) παράγει εμπορεύματα E' , αυτά μετατρέπονται σε X' όταν πουληθούν (σε χρήμα δηλαδή προσauξημένο), μετά ακολουθεί η αγορά νέων εμπορευμάτων E ($E=\mu\pi+\epsilon\delta$) και ξαναρχίζει ένα νέο Π (παραγωγικό στάδιο). Στον τύπο όμως αυτόν θα πρέπει να προσέξουμε αν έχουμε απλή αναπαραγωγή ή διευρυμένη, δηλαδή αν η υπεραξία που πραγματοποιήθηκε ($E'-X'$) δεν επενδύθηκε, αλλά ξοδεύτηκε για τις ατομικές ανάγκες του επιχειρηματία (απλή αναπαραγωγή) ή επενδύθηκε κι αυτή, οπότε το αρχικό κεφάλαιο X αυξήθηκε και άρα έχουμε διευρυμένη παραγωγή.

Στην απλή αναπαραγωγή ο τύπος είναι:

$$\Pi \dots E' \left(\begin{array}{c} E \\ + \\ \epsilon \end{array} \right) - \left(\begin{array}{c} X \\ + \\ X \end{array} \right) - E(\epsilon\delta+\mu\pi) \dots \Pi$$

— κατανάλωση ατομική

Στη διευρυμένη παραγωγή έχουμε τον τύπο: $\Pi \dots E'-X'-E(\epsilon\delta+\mu\pi) \dots \Pi'$. Τέλος, η κυκλική κίνηση του Εμπορευματικού κεφαλαίου εκφράζεται με τον τύπο:

$$E'-X'-E(\epsilon\delta+\mu\pi) \dots \Pi \dots E'$$

Δηλαδή το Εμπόρευμα (αυξημένο σε Ε' από την προηγούμενη κυκλική του κίνηση) μετατρέπεται σε χρήμα (X'), αυτό διατίθεται με τη σειρά του για αγορά Ε (δηλαδή $E = \epsilon\delta + \mu\pi$), ακολουθεί κατόπιν το παραγωγικό στάδιο ...Π..., απ' όπου προέρχεται μετά ένα νέο Ε' που κλείνει τον κύκλο.

Στην κυκλική κίνηση του εμπορευματικού κεφαλαίου φαίνεται καθαρά η εξάρτηση της καπιταλιστικής παραγωγής από την κατανάλωση, διότι αυτή είναι (οι πωλήσεις δηλ.) που θα λύσουν ομαλά το πρόβλημα της πραγματοποίησης της υπεραξίας. Η κυκλική κίνηση του παραγωγικού κεφαλαίου έλυσε το πρόβλημα της δημιουργίας της υπεραξίας. Η εμπορευματική κίνηση θα επιφέρει λοιπόν τώρα και την πραγματοποίησή της. Αν δεν το πετύχει, θα υπάρξουν ανωμαλίες.

δ) Το ετήσιο ποσοστό και μέγεθος της υπεραξίας

Γνωρίζουμε ότι το ποσοστό υπεραξίας δίνεται από τον τύπο :

$$m' = \frac{m}{V} \cdot 100$$

όπου m =μάζα ή ποσό υπεραξίας και V =μεταβλητό κεφάλαιο ($\epsilon\delta$). Είναι φανερό ότι το ποσοστό εξαρτάται από τη μάζα της υπεραξίας (από το ποσό ή απόλυτο μέγεθός της δηλαδή), καθώς κι από το μέγεθος του μεταβλητού κεφαλαίου. Σε ετήσια βάση ποσοστό και μάζα υπεραξίας εξαρτώνται και από έναν τρίτο παράγοντα που είναι ο αριθμός των κυκλικών κινήσεων του μεταβλητού κεφαλαίου (V) μέσα σ' ένα χρόνο.

Ένα παράδειγμα: Δύο επιχειρήσεις έχουν $V=6.000$ δρχ., $m'=100\%$ για κάθε κυκλική κίνηση και αριθμό κυκλικών κινήσεων του μεταβλητού κεφαλαίου (V) η Α' επιχείρηση 1, ενώ η Β' επιχείρηση 12 (δηλαδή μία κυκλική κίνηση κάθε μήνα). Είναι φανερό ότι η ετήσια μάζα υπεραξίας για την Α' επιχείρηση είναι 6.000, ενώ για τη Β' είναι 72.000 ($6.000 \times 12 = 72.000$). Το ποσοστό υπεραξίας από την άλλη πλευρά για μεν την Α' παραμένει 100% σε ετήσια βάση (αφού ο χρόνος ταυτίζεται με μία κυκλική κίνηση), ενώ της Β' ανεβαίνει στο 1200%, επειδή έχουμε $6.000 \times 12 : 6.000 \times 100$ και 12 κυκλικές κινήσεις. Άρα βλέπουμε ότι ίδιο ποσό εργατικής δύναμης (V) με ίδιο βαθμό εκμετάλλευσης (υπεραξίας) μας δίνει λόγω κυκλικών κινήσεων διαφορετικό μέγεθος σε μάζα και ποσοστό. Αυτό σημαίνει ότι η ταχύτητα της κεφαλαιακής κίνησης παίζει ρόλο στην τελική διαμόρφωση των μεγεθών αυτών.

Ωστόσο κατά τον Μαρξ υποκρύπτεται εδώ μια απατηλή φαινομενική εντύπωση, που ξεσκεπάζεται αμέσως αν κάνουμε τη διάκριση μεταξύ «διατεθέντος κεφαλαίου» και «πραγματικά χρησιμοποιηθέντος κεφαλαίου». Πράγματι,

οι δύο επιχειρήσεις διέθεσαν η καθεμιά τους από 6.000 δρχ. Ενώ όμως η Α' διέθεσε το ποσό αυτό 1 φορά στην έκταση ολόκληρου του έτους, η Β' το διέθεσε 12 φορές. Χρησιμοποίησε δηλαδή σε όλο το έτος 72.000 δρχ., αλλά διέθεσε μόνο 6.000, επειδή κάθε μήνα αυτές οι 6.000 έκλειναν την κυκλική τους κίνηση και (υποτίθεται) γύριζαν στο ταμείο της, για να ξαναρχίσουν νέα κυκλική κίνηση τον επόμενο μήνα. Έτσι, με βάση μεν το «διατεθέν κεφάλαιο», το ποσοστό υπεραξίας για τη Β' επιχείρηση είναι 1200%, με βάση δε το «χρησιμοποιηθέν» (72.000 δρχ.) είναι τώρα κι αυτό 100% όπως στην Α' επιχείρηση. Με άλλα λόγια, ο Β' επιχειρηματίας εκμεταλλεύτηκε τους εργάτες του 12 φορές με το ίδιο κεφάλαιο, ενώ ο Α' μόνο 1, λόγω της μιας κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου του.

Αυτό σημαίνει ότι αυτή καθαυτή η αύξηση της κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου δεν παράγει υπεραξία, αλλά απλώς επιτρέπει στον επιχειρηματία να εκμεταλλευθεί τους εργάτες του περισσότερες φορές και άρα να προσπορίσει μεγαλύτερη υπεραξία.

Δ. ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

Είδαμε ως τώρα το ιστορικό και θεωρητικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο αναπτύχθηκαν τα δύο συστήματα, καπιταλισμός και σοσιαλισμός. Αλλά πέρα από θεωρητικές αναλύσεις και αναζητήσεις και πέρα από αφηρημένες διδασκαλίες, σχολές και μοντέλα, η πράξη ακολουθούσε το δικό της δρόμο. Διαμόρφωσε λοιπόν δύο σχήματα ροής του οικονομικού γίνεσθαι αντίστοιχα προς τα δύο συστήματα, την Ελεύθερη Αγορά για τον καπιταλισμό και τη Διευθυνόμενη Οικονομία για τον σοσιαλισμό. Χρησιμοποιούνται εδώ και άλλες ορολογίες για τα δύο συστήματα, ταυτόσημες με τις δύο παραπάνω. Για τον καπιταλισμό έχουμε π.χ. τους όρους φιλελευθερισμός, καπιταλιστική οικονομία, ελεύθερη οικονομία, οικονομία της αγοράς, αστική οικονομία, καπιταλιστική οικονομία, κεφαλαιοκρατισμός κ.ά., για δε τον σοσιαλισμό τους όρους αναγκαστική ή συγκεντρωτική οικονομία, προγραμματισμένη ή σχεδιασμένη οικονομία, κεντρικά διευθυνόμενη, κεντρική ή συντονισμένη οικονομία, ανατολικές ή κομμουνιστικές οικονομίες κ.ά.

Ας δούμε λοιπόν πώς διαμορφώθηκαν σαν πρακτικά σχήματα τα δύο συστήματα.

8. Η ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΑΓΟΡΑ

α) Γενική ιστορική σύνθεση της «Αγοράς»

Το σύστημα της «Ελεύθερης Αγοράς» έχει τις θεωρητικές του καταβολές, όπως είπαμε ήδη, στην εποχή των κλασικών οικονομολόγων — Σμιθ, Ρικάρντο, Μίλλ—και ίσως λίγο πιο μπροστά στους «μεταβατικούς» και τους «φυσιοκράτες». Δεν αριθμεί επομένως παρά 2-3 εκατονταετίες ζωής κι αυτές μάλιστα όχι στο ακέραιο συμπληρωμένες. Αυτό δεν σημαίνει ωστόσο ότι πιο μπροστά η «Αγορά» δεν λειτουργούσε με κάποιο και μάλιστα παραπλήσιο τρόπο.

Από καταβολής κόσμου και ειδικότερα από τους πρώτους σχηματισμούς της οικονομικής κοινωνίας η Αγορά με την έννοια της ανταλλαγής προϊόντων με βάση την τιμή (δηλ. η «Αγορά» με την οικονομική της έννοια και όχι με την τεχνική που σημαίνει τον τόπο π.χ. ή τον τρόπο της ανταλλαγής), έστω

και υποτυπώδης, λειτουργούσε μ' έναν αντίστοιχο προς την εποχή και τις ιδέες της εποχής αυτής τρόπο.

Δουλοκρατία, φεουδαρχία, γεωργική ή ναυτική οικονομία, αποικιοκρατία, τιμαριωτισμός, σύστημα τσιφλικιών, κομητείες, εμποροκρατία, συντεχνιακό σύστημα, οικιακή οικονομία και άλλα τέτοια σχήματα που εμφανίσθηκαν κατά καιρούς αποτελούν την ιστορική έκφραση της «Αγοράς», μολοντί όχι μόνον αυτά και ούτε με τη σειρά που τα παραθέσαμε παραπάνω.

Μπορούμε ωστόσο να διαπιστώσουμε άνετα σε όλες αυτές τις «προκλησικές» μορφές (ή «σχολές» ή «συστήματα») της Αγοράς έναν κοινό παρονομαστή. Κι αυτός ήταν η γνωστή μας βασική «Οικονομική Αρχή» (Ο.Α. για συντομία) με την οποία τα συναλλασσόμενα άτομα ενεργούσαν από την πρώτη στιγμή που ανέπτυξαν τη συναλλακτική ή ανταλλακτική οικονομία. Σημαίνει δε Ο.Α. σε μια συνοπτική έκφραση «να δώσω τα λιγότερα (κατά τη συναλλαγή μου) και να πάρω τα περισσότερα». Με άλλα λόγια, το άτομο όταν προσέρχεται ή κάνει μια συναλλαγή έχει πάντα τη φυσιολογική και ψυχολογική πρόθεση ν' αποκομίσει κάποιο κέρδος από τη συναλλαγή αυτή. Αυτό το κέρδος, το όφελος έχει την έννοια κατά την πρακτική μορφή της συναλλαγής ότι προσπαθούμε π.χ. να πουλήσουμε το προϊόν μας με τη μέγιστη ή να το αγοράσουμε από τον άλλο με τη μικρότερη δυνατή τιμή. Δηλαδή να «ζημιώσουμε» λιγότερο και να «ωφεληθούμε» περισσότερο. Αυτό είναι το ουσιαστικότερο γνώρισμα της συναλλακτικής αγοράς - οικονομίας.

Ήδη αυτό και μόνο το γνώρισμα μας δίνει μια ουσιαστική ομοιότητα μεταξύ των διαφόρων «Αγορών» που προαναφέραμε και που από τεχνικής πλευράς διαφοροποιούνται στο βαθμό και τρόπο που τις απαριθμήσαμε συνοπτικά παραπάνω. Βέβαια πρέπει να λεχθεί ότι ένας τέτοιος διαχωρισμός ή μια τέτοια τεχνική «διαφοροποίηση» της μιας Αγοράς από την άλλη (π.χ. της δουλοκτητικής από τη φεουδαρχική κλπ.) δεν ήταν ουδέτερη σε ουσιαστικές κοινωνικές επιπτώσεις — ακόμα και οικονομικές. Διότι τα άτομα ενεργούσαν έτσι κι αλλιώς σε όλες αυτές τις «αγορές» με βάση την Ο.Α., ωστόσο όμως δεν ήταν χωρίς ουσιαστική κοινωνική και οικονομική σημασία το γεγονός ότι πολλές από αυτές τις ενέργειες τις έκαναν άλλοτε άλλοι για λογαριασμό άλλων (π.χ. στη δουλοκρατία) ή σε βάρος άλλων (φεουδαρχία) ή άλλοτε ο ένας για τον άλλον (συντεχνίες) κ.ο.κ. Βλέπουμε δηλ. εδώ ότι η κάθε μορφή «Αγοράς» ακολουθούσε ή εξέφραζε την εποχή και τις ιδέες της.

Οι αρχαίοι Έλληνες π.χ. πίστευαν (κι αυτό είναι εκπληκτικό για τη φιλοσοφική και άλλη ανωτερότητα που επέτυχαν) ότι οι δούλοι είναι ένα «φυσιολογικό» προφανώς κοινωνικό (και οικονομικό) φαινόμενο και δεν έβλεπαν το λόγο γιατί δεν έπρεπε να στηρίζουν την εξέλιξη του οικονομικού γίγνεσθαι μέσα από την «Αγορά» και σ' αυτούς. Το ίδιο και οι Αιγύπτιοι και άλλοι λαοί. Οι Φοίνικες έκαναν ναυτική την οικονομία τους και οργάνωσαν με τα σημερινά

μέτρα μια διαμετακομιστική - εμπορική Αγορά που απέδωσε θαυμάσια αποτελέσματα για την πατρίδα τους.

Οι Εβραίοι, από την άλλη μεριά, κυνηγημένοι νομάδες καθώς ήταν, διαμόρφωσαν κατανάγκη για την εποχή τους μια πατριαρχική κοινωνία, που στην οικονομική της έκφανση είχε τη μορφή της οικιακής - νομαδικής οικονομίας της αυτάρκειας. Έτσι η Αγορά λειτουργούσε μ' έναν αντίστοιχο τρόπο και δεν είναι εκπληκτικό (μολονότι προκαλεί εντύπωση και θαυμασμό) να βλέπει κανείς τον Μωϋσή στην Πεντάτευχο να ρυθμίζει ακόμα και την αποζημίωση που θα δώσει ο απρόσεκτος γείτονας αν «ο βους κερατίσει τον πλησίον του».

Για να περάσουμε σε μια κάπως πλησιέστερη χρονικά εποχή, ο Μεσαίωνας είχε διαμορφώσει την Αγορά «του» με τον δικό του τρόπο. Ήταν τέτοια η εποχή (συνθήκες, καταστάσεις) και οι ιδέες της (κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία, θηϊκή κλπ.) που επέτρεψαν ή επέβαλλαν την ανάπτυξη της φεουδαρχίας, των δουλοπαροίκων, των κολλήγων, της κομητείας, του πριγκιπάτου και άλλων τέτοιων κοινωνικοοικονομικών μορφών οργάνωσης. Και ακριβώς τότε ήταν που, με τον ευρύτερο αυταρχισμό που κυριαρχούσε, δημιουργήθηκε και για την οικονομική αγορά ο γνωστός μας μερκαντισμός, που δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η μεταφορά του αυταρχισμού αυτού και στο οικονομικό γίγνεσθαι. Μέσα από τα σπλάχνα του μερκαντισμού αναδείχθηκε όμως σαν ένα είδος άμυνας και η «συντεχνιακή αγορά» των γνωστών μας μεσαιωνικών συντεχνιών, όπου μερικοί βιοτέχνες της εποχής συντάχθηκαν σε ενώσεις (συντεχνίες) σαν ένα είδος «βιοτεχνικών επιμελητηρίων» της εποχής.

Από την πρόχειρη αυτή αναδρομή βλέπουμε ότι διαχρονικά η οικονομία προχωρούσε και εξελισσόταν σιγά-σιγά και σε «αρμονία» με τον ευρύτερο περίγυρό της, το δε οικονομικό γίγνεσθαι διαφοροποιούνταν σημαντικά και διαφοροποιούσε με τη σειρά του τη λειτουργία της Αγοράς το ίδιο σημαντικά.

Μέχρι τη βιομηχανική επανάσταση οι συνθήκες παραγωγής δεν είχαν αλλάξει, όπως είδαμε ήδη, σημαντικά, είχαν όμως αλλάξει σημαντικά η εποχή και οι ιδέες της. Στην Αγγλία είχε ριζώσει ήδη από χρόνια ο κοινοβουλευτισμός: τα αντιφεουδαρχικά και τα γενικότερα απελευθερωτικά (κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά) κινήματα είχαν ενταθεί στο χώρο της Ευρώπης. Η γαλλική επανάσταση και η βιομηχανική επανάσταση, τέλος, ανέτρεψαν τα πράγματα ριζικά και αποτέλεσαν οι ίδιες ένα ορόσημο για την Αγορά. Η εποχή με τις συνθήκες και τις καταστάσεις της είχε αλλάξει και επίσης οι ιδέες της για το κράτος, τον πολίτη, την ελευθερία, την ιδιοκτησία. Το ίδιο μπορούμε να πούμε ότι επέφερε και η βιομηχανική επανάσταση στον τρόπο παραγωγής. Μια αλλαγή που όπως είδαμε πιο πάνω ήταν ριζική.

Έτσι λοιπόν η στιγμή ήταν πλέον ώριμη η «Αγορά» να πάρει τώρα μια νέα μορφή. Από «αυταρχική», έγινε τώρα «ελεύθερη». Πρακτικοί δημιουργοί της: η εποχή και οι ιδέες της. Θεωρητικοί: βασικά οι τρεις γνωστοί μας κλα-

σικοί (Σμιθ, Ρικάρντο, Μίλλ) και οι άλλοι που τους ακολούθησαν καθώς και μερικοί «μεταβατικοί» και φυσιοκράτες που προηγήθηκαν ή έζησαν σύγχρονα μ' αυτούς.

β) Γενική ιστορική σύνθεση της «Ελεύθερης Αγοράς»

Η κεντρική ιδέα του συστήματος της «Ελεύθερης Αγοράς» είναι αυτό που εκφράζουν συνοπτικά οι δύο γαλλικές λέξεις «laissez - faire» που σε μια ελεύθερη και όχι κατά λέξη διατύπωση σημαίνουν ελευθερία ενεργειών στα οικονομούντα άτομα. Αυτή η ελευθερία στον οικονομικό τομέα —στην Αγορά— δεν ήταν άσχετη με την εποχή και τις ιδέες της. Αντίθετα μάλιστα, ήταν απόρροιά της και την αντιπροσώπευαν. Φαίνεται εκπληκτικό, αλλά είναι γεγονός, ότι οι συνθήκες και οι καταστάσεις της εποχής εκείνης (και κάθε εποχής), μαζί με τις κοινωνικοπολιτικές και ηθικοφιλοσοφικές (ή ακόμα και θρησκευτικές παλιότερα) ιδέες που επικρατούσαν, συμφωνούσαν ή, αν το πάρουμε αντίστροφα, «συμπίζαν» το οικονομικό γίγνεσθαι και τελικά το διαμόρφωναν σε μια μορφή ακριβώς ανάλογη ή παράλληλη μ' αυτές. Έτσι η ελευθερία της Αγοράς δεν ήταν για την εποχή εκείνη αίτημα μόνο των οικονομούντων ατόμων, αλλά και πολιτικό αίτημα του πολίτη. Αντίστροφα παρμένο: το πολιτικό αίτημα της εποχής εκείνης για πλήρη ελευθερία στη δράση του ατόμου (τη νόμιμη βέβαια ελευθερία) διαμόρφωσε και για τη λειτουργία της αγοράς ένα αντίστοιχο αίτημα οικονομικής ελευθερίας, που σήμαινε ότι αφού ο πολίτης είναι ελεύθερος να κάνει ο,τι θέλει, θάπρεπε τότε να ενεργεί και οικονομικά ελεύθερος. Και αυτό ακριβώς διαμόρφωσε την πεμπτουσία της «Ελεύθερης Αγοράς».

Οι ιδέες για ελεύθερη δράση του πολίτη δεν ήταν μόνο ένα πολιτικό αίτημα που το μετέτρεψαν σε πολιτειολογική πράξη οι επαναστάσεις, με πρώτη τη γαλλική του 1789. Ήταν ακόμα ένα αίτημα που το πρόβαλε ταυτόχρονα και η πολιτικοκοινωνική σκέψη και πραγματικότητα, αλλά και οι ηθικοφιλοσοφικές αντιλήψεις της εποχής εκείνης, που παρά τις παλινδρομήσεις που γνώρισαν στο πέρασμα των χρόνων, τελικά επιβλήθηκαν. Έτσι στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης ολοκληρώθηκε τον περασμένο αιώνα σχεδόν πλήρως η κατάρρευση της φεουδαρχίας, του απολυταρχισμού και του δεσποτισμού, μολονότι με σταδιακά ή δειλά και άλλοτε παλινδρομούντα ή γοργά βήματα.

Από την άλλη πλευρά και πέρα από τις ιδέες, οι συνθήκες και οι καταστάσεις που δημιουργήθηκαν ή επικρατούσαν τότε (δηλ. αυτή η ίδια η εποχή) «συμφωνούσαν» ή αντίστροφα ώθησαν την Αγορά στον σχηματισμό της σε «ελεύθερη» και της επέτρεπαν να λειτουργήσει έτσι, μολονότι βέβαια όχι σε απόλυτο βαθμό. Είχαν ήδη σχηματιστεί στην Αγορά από αντικειμενικά δεδομένα οι μηχανισμοί εκείνοι που επέτρεπαν στις δυνάμεις και τα μεγέθη της

(επιχειρήσεις, τιμή, ζήτηση, προσφορά, κατανομή, κατανάλωση, εισόδημα κλπ.) να αναπτύσσονται με κάποια νομοτέλεια μεταξύ τους, κάποια αρμονία καλύπτερα, μολονότι πάντα όχι απόλυτη.

Η βιομηχανική επανάσταση εξάλλου μέσα περίπου σ' έναν αιώνα συνεχούς διεργασίας επέφερε όπως είδαμε από την πλευρά της μια ριζική αλλαγή στον τρόπο, στα μέσα και στις μορφές παραγωγής. Η οικιακή οικονομία, η αυτάρκεια της απομονωμένης οικοτεχνίας, η αγροτική οικονομία, το έδαφος, η μικρή βιοτεχνία, η περιορισμένη μεταποιητική Μανουφακτούρα, οι συντεχνίες και άλλες τέτοιες δυνάμεις ή φαινόμενα υποχώρησαν. Η αγορά διευρύνθηκε, η επιχείρηση μεγάλωσε και εκμοντερνίστηκε, η προσφορά και η ζήτηση δεν διαμόρφωναν πλέον την τιμή και δεν συναντιόνταν μόνο στην εβδομαδιαία αγορά της μικρής μεσαιωνικής πόλης, αλλά σ' ένα ευρύτερο επίπεδο, γεωγραφικά εκτεταμένο και συχνά απροσδιόριστο.

Υπήρχαν επίσης οι «πολλές και μικρές επιχειρήσεις» που κατά τους κλασικούς μπορούσαν να δράσουν άνετα και αρμονικά στην Αγορά αναπτύσσοντας τον υγιή ανταγωνισμό και το «γενικό καλό» της Οικονομίας. Το ίδιο δεδομένη ήταν για την εποχή τους και η δυνατότητα για το άτομο να δράσει «ελεύθερα» και να μεγιστοποιήσει το ατομικό του συμφέρον, γιατί αυτό κατά τους κλασικούς θα σήμαινε αυτόματα μεγιστοποίηση του γενικού συμφέροντος.

Αν ήταν παραγωγός, αυτή τη δυνατότητα του την εξασφάλιζε ο ανταγωνισμός (που δεν είχε πάρει ακόμα τις σημερινές εξοντωτικές διαστάσεις) κι αν ήταν καταναλωτής υπήρχε γι' αυτόν η «διαφάνεια» της αγοράς, που ανόθευτη ακόμα από τη διαφήμιση, την πολυπλοκότητα και την τεχνική διαμόρφωση των σημερινών προϊόντων του επέτρεπε επίσης να επιδιώξει το ατομικό του συμφέρον σε ικανοποιητικό βαθμό. Έτσι λοιπόν ιδέες, συνθήκες και καταστάσεις της εποχής ήταν σε ικανοποιητικό βαθμό επαρκείς να διαμορφώσουν και να επιτρέψουν τη λειτουργία της Αγοράς σαν «ελεύθερη».

Όλα αυτά βέβαια μόνο σε ικανοποιητικό βαθμό κι όχι, όπως είπαμε, σε απόλυτο βαθμό. Η απόσταση μεταξύ αυτών των δύο σημείων (του ικανοποιητικού και του απόλυτου) σήμαινε για την πρακτική οικονομική και για την «Ελεύθερη Αγορά» των κλασικών χάσματα και κενά, που τα διακρίνει κανείς ακόμα και στη σκέψη και στα συγγράμματα αυτών των ιδίων, των τριών κλασικών — του Ρικάρντο, του Σμιθ και του Μιλλ. Μόνο που τις έβλεπαν ακριβώς σαν μικροαντινομίες που συμπτωματικά ίσως συναντώνται εδώ κι εκεί στο οικονομικό γίγνεσθαι, και που τελικά δεν θα προκαλέσουν κάτι σοβαρό. Όμως προκάλεσαν.

Ανεξάρτητα από αυτό όμως, οι κλασικοί «απάντησαν» στο αίτημα της εποχής, που πρόβαλλε νέες τεχνολογικές παραγωγικές, ηθικοφιλοσοφικές και πολιτικοκοινωνικές πραγματικότητες, με την «ελεύθερη» Αγορά. Πίστευαν ότι το άτομο μόνο έτσι θα ολοκληρωθεί και θα βρει την ευτυχία του. Οι σοσια-

λιστές αντίθετα απάντησαν με την «κοινωνικότητα» του οικονομικού γίνεσθαι. Βλέποντας μάλιστα την τότε πραγματικότητα με τις οξύτερες κοινωνικές συγκρούσεις που παρουσίαζε να τους «δικαιώνει», πίστευαν με τη σειρά τους ότι μόνο μ' αυτή την «κοινωνικότητα» (κι όχι την «ελευθερία» — οικονομική βέβαια κι όχι πολιτική) το άτομο θα είναι ελεύθερο και ολοκληρωμένο.

γ) Τα πρακτικά χαρακτηριστικά της «Ελεύθερης Αγοράς»

Τα σπουδαιότερα για τη λειτουργία της χαρακτηριστικά που παρουσιάζει η Ελεύθερη Αγορά, όχι μόνο όπως τη σχεδίασαν στα χαρτιά οι κλασικοί με τις θεωρητικές τους αφαιρέσεις, αλλά κυρίως έτσι όπως τη διαμόρφωσε η πράξη, μπορούμε να πούμε ότι είναι τα παρακάτω :

Πρώτα απ' όλα έρχεται η γνωστή μας βασική «Οικονομική Αρχή» που όπως είδαμε σε μια συνοπτική έκφραση σημαίνει «να δώσω τα λιγότερα και να πάρω τα περισσότερα» σε μια συναλλαγή μου.

Η συναλλακτικότητα και άρα οι δύο «συναλλάσσοντες» (οι δύο συμβαλλόμενοι δηλ. μιας συναλλαγής) είναι το δεύτερο χαρακτηριστικό. Οικονομική Αρχή και Συναλλακτικότητα με τους δύο συμβαλλόμενους είναι άρρηκτα δεμένα, διότι συναλλαγή σημαίνει ο ένας δίνει (πουλάει) και ο άλλος παίρνει (αγοράζει). Έτσι τα δύο παραπάνω γνωρίσματα είναι η πεμπτούσια του οικονομικού γίνεσθαι της Αγοράς. Όλα τα επόμενα χαρακτηριστικά είναι λίγο ή πολύ μόνο άμεση ή έμμεση απόρροιά τους.

Η Προσφορά και η Ζήτηση είναι ένα από αυτά. Στην Αγορά συναντώνται οι δύο Συμβαλλόμενοι, ο ένας για να «προσφέρει» (να πουλήσει) και ο άλλος για να «ζητήσει» (ν' αγοράσει).

Η τιμή είναι το συναφές επιφαινόμενο των δύο αυτών μεγεθών. Από την πολιτική οικονομία ξέρουμε πώς και πότε η προσφορά και η ζήτηση διαμορφώνουν την τιμή.

Το κέρδος είναι το κατευθείαν επιφαινόμενο του πυρήνα της Ο.Α. Διότι Ο.Α. σημαίνει προσδοκία κέρδους του καθενός από τους δύο συμβαλλόμενους κατά τη συναλλαγή. Αν δεν έχει αυτή την προσδοκία, δεν θα ενεργήσει έτσι. Η ροή του οικονομικού γίνεσθαι παίρνει άλλη χροιά.

Συναφές με το κέρδος είναι το ατομικό συμφέρον. Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσά τους είναι συχνά δύσκολη και συγκεχυμένη. Γενικά στην («ελεύθερη») Αγορά ο κάθε συμβαλλόμενος-συναλλασσόμενος προσπαθεί μέσα από τη διαδικασία του κέρδους να προωθήσει όσο μπορεί πιο πολύ το ατομικό του συμφέρον.

Κατ' επέκταση ο ατομικισμός είναι το θεμελιακό υπόστρωμα της Ελεύθερης καπιταλιστικής Αγοράς, σε αντίθεση με την «κοινωνικότητα» της σοσιαλιστικής οικονομίας.

Αυτός ο ατομικισμός έχει τη βάση του στη γνωστή (ευρύτερα φιλοσοφική) αρχή του ωφελιτισμού ή του εγωισμού. Η «εγωιστική αρχή» λοιπόν εδώ στο καπιταλιστικό σύστημα σαν απεικόνιση του «ατομικισμού» αποτελεί μαζί μ' αυτόν (που τον απεικονίζει) το θεμελιακό υπόστρωμα του συστήματος — σαν δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Το νόμισμα αυτό όμως με τον ατομικισμό και την ωφελιστική αρχή σαν δύο όψεις του έχει ως αρνητική του έκφανση την «αγριότητα» που επικρατεί ή χαρακτηρίζει τις σχέσεις (οικονομικές ασφαλώς) των δύο συμβαλλομένων και που πρακτικά σημαίνει εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο (του ενός συμβαλλομένου από τον άλλον). Θεωρείται έτσι ότι ο ατομικισμός εμπεριέχει και έντονα στοιχεία «ανηθικότητας».

Η ατομική ιδιοκτησία γενικά καθώς και η κατοχή των μέσων παραγωγής από τους ιδιώτες είναι δύο άλλα βασικά χαρακτηριστικά της Αγοράς στενά δεμένα μεταξύ τους. Το κέρδος, ο ατομικισμός, η ωφελιστική αρχή, η προσφορά και η ζήτηση δεν θα μπορούσαν να διαμορφωθούν αν δεν είχαν την πρακτική διευκόλυνση της ατομικής ιδιοκτησίας και της ιδιωτικής κατοχής των μέσων παραγωγής. Είναι σαν να λέμε αυτά τα δύο τα «διευκολυντικά χαρακτηριστικά» της Ελεύθερης Αγοράς.

Αυτά ενσαρκώνουν σαν αφηρημένο επιφανόμενο τους τη λεγόμενη «Ιδιωτική Πρωτοβουλία» που σημαίνει πρακτικά ότι στη ροή του οικονομικού γίγνεσθαι τον κύριο λόγο τον έχει ο ιδιώτης (επιχειρηματίας) με τις προσωπικές του επιλογές — «Πρωτοβουλίες».

Αυτές με τη σειρά τους πάλι, οι «πρωτοβουλίες» — δηλ. η «Ιδιωτική Πρωτοβουλία» — προκαλούν ή προκαλούνται από το λεγόμενο «επιχειρηματικό πνεύμα», από την «ατομική όρεξη» και από την «ατομική εφευρετικότητα» που μπορεί να διαθέτει το καθένα ξεχωριστά από τα οικονομούντα άτομα. Ενσαρκώνουν δηλ. τα τρία αυτά χαρακτηριστικά τα ατομικά επιχειρηματικά προσόντα που η «ελευθερία» της καπιταλιστικής αγοράς κρίνει ότι πρέπει να τ' αφήσει ανεμπόδιστα στην οικονομική τους δημιουργία. Θεωρεί μάλιστα ότι χωρίς αυτή την ελεύθερη ανάπτυξή τους το οικονομικό γίγνεσθαι θα γνωρίσει οπισθοδρομήσεις ή πάντως δεν θ' αναπτύσσεται όσο πρέπει. Είναι, θα λέγαμε, η «Ιδιωτική Πρωτοβουλία» με τα τρία αυτά «ατομικά προσόντα» ο κινητήριος μοχλός του συστήματος.

Η αυτονομία του καταναλωτή και η διαφάνεια της αγοράς είναι δύο άλλα χαρακτηριστικά του συστήματος που αποκλίνουν προς τον καταναλωτή και θεωρούνται — ιδίως το πρώτο — σαν η πυξίδα προσανατολισμού των επιχειρηματιών για τον όγκο της παραγωγής τους. Η αυτονομία του καταναλωτή σημαίνει ότι ο αγοραστής που προσέρχεται στην αγορά πρέπει να έχει το δικαίωμα να διαθέτει το εισόδημα όπως αυτός νομίζει καλύτερα. Δηλαδή η «ζήτηση» του να μη ποδηγετείται με κρατικούς ή άλλους παρεμβατισμούς,

αλλά να είναι ελεύθερη να κατευθυνθεί προς τα προϊόντα που επιθυμεί. Αν γίνεται αυτό, τότε η αυτονομία του καταναλωτή αποτελεί πράγματι πυξίδα για τους παραγωγούς, γιατί μέσω αυτής βλέπουν ποια προϊόντα ζητούνται από την ελεύθερη («αυτόνομη») βούληση των καταναλωτών και ποια όχι, και προσανατολίζουν έτσι την παραγωγή τους προς τα προϊόντα που ζητούνται.

Η «διαφάνεια» της αγοράς έχει την έννοια ότι ο αγοραστής (καταναλωτής) πρέπει να έχει πρόσβαση σε όλα τα προϊόντα, ώστε να διαλέξει αυτό που επιθυμεί και στην τιμή που του ταιριάζει. Αν αυτή η δυνατότητα πρόσβασης δεν υπάρχει, τότε η ζήτηση που εκδηλώνεται είναι λειψή και αποπροσανατολίζει την κατανάλωση, άρα την παραγωγή και εντέλει επίσης συχνά και την όλη ροή του οικονομικού γίνεσθαι. Δηλαδή διαστρεβλώνει τη λειτουργία της αγοράς. Διαφάνεια και αυτονομία εμπεριέχουν μια ευρύτερη προβληματική που δεν αναλύεται εδώ. Τονίζεται μόνο ότι αποτελούν την πυξίδα της αγοράς κι αυτό αρκεί για να τις τοποθετήσει ανάμεσα στα ουσιαστικότερα και σπουδαιότερα χαρακτηριστικά της ελεύθερης αγοράς.

Τέλος, ανάμεσα στα ουσιώδη χαρακτηριστικά της Ελεύθερης Αγοράς σαν σύστημα συγκαταλέγονται και δύο άλλα που χωρίς αυτά το όλο σύστημα χωλαίνει αφάνταστα. Αυτά είναι ο (ελεύθερος) ανταγωνισμός και ο αυτοματισμός της αγοράς. Είναι στενά δεμένα μεταξύ τους και το ένα εξαρτάται (περίπου) από το άλλο. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι ευκολονόητος και δεν χρειάζεται ανάλυση. Σημαίνει, με δύο λόγια, ότι ο καθένας πρέπει να έχει τη δυνατότητα ν' ανταγωνίζεται επί ίσοις όροις τον άλλο. Επομένως μονοπώλια, ολιγοπώλια, κρατικοί παρεμβατισμοί και άλλα παρόμοια δεν προοιωνίζουν ελεύθερο ανταγωνισμό.

Αν αυτός δεν υπάρχει, δεν υπάρχει τότε και ο αυτοματισμός της αγοράς. Αν η αγορά δουλέψει πράγματι ελεύθερη και ανεπηρέαστη (στον ανταγωνισμό, στη διαφάνεια, στην αυτονομία, στην προσφορά - ζήτηση), τότε, κατά τη γνώμη των κλασικών, μ' έναν «αυτόματο» τρόπο θα εξισορροπεί τα τεχταινόμενα μέσα στο οικονομικό γίνεσθαι. Δεν θα παρουσιάζονται δηλαδή λειτουργικά χάσματα και άρα ούτε ανωμαλίες και παλινδρομήσεις στη ροή των οικονομικών συμβάντων. Οι κλασικοί μάλιστα πίστευαν ότι αυτός ο αυτοματισμός ενεργεί σαν ένα «αόρατο χέρι» που εναρμονίζει τα πράγματα σε άριστο βαθμό — αρκεί ν' αφεθεί ελεύθερο να δουλέψει από μόνο του αυτόνομα.

Ευρύτερα αν ιδωθεί αυτός ο αυτοματισμός, τότε θα μας δώσει την εικόνα ενός συστήματος που αυτορρυθμίζεται. Πράγματι, ο καπιταλισμός σαν σύστημα χάρη σ' αυτή την ιδιότητα (αυτόματης εξισορρόπησης) της αγοράς ονομάζεται κι αλλιώς «αυτορρυθμιζόμενος καπιταλισμός». Αυτή λοιπόν η «αυτορρυθμιστική» ιδιότητα του συστήματος είναι ένα αναγκαίο και ταυτόχρονα ουσιώδες γνώρισμα της Ελεύθερης Αγοράς. Καπιταλισμός χωρίς να είναι «αυτορρυθμιζόμενος» (και θα δούμε παρακάτω πώς και γιατί δεν είναι

συχνά) πάσχει και οδηγείται σε κρίσεις, αντινομίες και χάσματα.

Γενικότερα οι κλασικοί πίστευαν ότι το σύστημα οδηγείται σε κρίσεις και χάσματα αν πιο ευρύτερα όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά δεν αναπτύσσονται ομαλά. Με άλλα λόγια, οι κλασικοί δέχονταν ότι η αγορά δουλεύει τέλεια όταν και τα χαρακτηριστικά της αυτά αναπτύσσονται τέλεια. Και αυτή την τελειότητα την εξασφαλίζει η ελευθερία. Γι' αυτό και το σύστημα λέγεται «Ελεύθερη Αγορά», τονίζοντας έτσι την απόρριψη ενός αρνητικού της χαρακτηριστικού: την κρατική παρέμβαση. Οι κλασικοί πίστευαν ότι κάθε τέτοια παρέμβαση από μέρους του κράτους δρα αρνητικά πάνω στην «ελευθερία» αυτή μειώνοντάς την. Γι' αυτό και σαν ένα «αρνητικό» χαρακτηριστικό της «Αγοράς» τους δέχονταν την «αδράνεια» του κράτους. Δέχονταν δηλ. το «κράτος-νυχτοφύλακα» που έπρεπε να «κυττάζει» (και να φροντίζει) απ' έξω το οικονομικό γίγνεσθαι και να μην επεμβαίνει μέσα σ' αυτό. Αν επεμβαίνει, τότε μειώνει την ελευθερία για τον ανταγωνισμό, τη ζήτηση, τη διαφάνεια, την αυτονομία να αναπτυχθούν στις «φυσιολογικές» τους διαστάσεις.

9. Η «ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ» ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ

α) Η προβληματική των πρακτικών σχημάτων της «Διευθυνόμενης Οικονομίας»

Αν η απάντηση των κλασικών της αστικής οικονομίας στο αίτημα της εποχής τους και ιδίως σε σχέση με το καυτό για τότε θέμα των εργατικών «κοινωνικών δικαιωμάτων» και της κατοχής και χρήσης (γενικότερα: της «διαχείρισης») των «μέσων παραγωγής» ήταν η ατομική ιδιοκτησία μέσα από τους αυτοματοποιημένους μηχανισμούς της «Ελεύθερης Αγοράς», οι σοσιαλιστές απάντησαν με το αντίστροφο. Μ' ένα «σύστημα» δηλαδή που δεν αναγνώριζε ούτε «ελεύθερη αγορά» ούτε ατομική ιδιοκτησία.

Βέβαια το πρακτικό σχήμα των διδασκαλιών τους άργησε να εμφανιστεί στην πράξη. Σε αντίθεση με την «ελεύθερη αγορά» που συμβάδιζε ή ακόμα και προηγείτο σε διάφορα σημεία της αναφορικά με τις θεωρητικές αναζητήσεις των κλασικών, ο σοσιαλισμός ή κάποιο σχήμα του στην πράξη άργησε σχεδόν πάνω από εκατό χρόνια να εμφανιστεί απ' όπου διερευνήθηκε στα χαρτιά από τους θεωρητικούς του· και συγκεκριμένα αυτό έγινε το 1917 στη Ρωσία και αργότερα στα άλλα ανατολικά κράτη. Αυτό βέβαια, αν εξαιρέσουμε μερικές μεμονωμένες πρακτικές εφαρμογές των ουτοπιστών, στις δικές τους επιχειρήσεις που προαναφέραμε και που δεν συγκεντρώνουν στοιχεία και γνωρίσματα καθολικότητας.

Αυτό λοιπόν που διαμορφώθηκε από το 1917 και μετά στην πράξη είναι

η γνωστή μας «Διευθυνόμενη Οικονομία». Οι ονομασίες που χρησιμοποιούνται εδώ είναι κι άλλες (προγραμματισμένη οικονομία, αναγκαστική οικονομία, κεντρική οικονομία κλπ.)· χρησιμοποιείται δε γενικά ο όρος «Διευθυνόμενη Οικονομία» για να τονιστεί το αντιγνώρισμα της οικονομίας αυτής που εξελίσσεται κάτω από κάποια «διεύθυνση», κάποιο «έλεγχο» και όχι «ελεύθερα» και «ασυντόνιστα» όπως η ελεύθερη καπιταλιστική οικονομία.

Θεωρητικά το σχήμα αυτό της «Διευθυνόμενης Οικονομίας» διερευνήθηκε ή περιγράφηκε στις πρακτικές του μορφές μόνο από τους ουτοπιστές σε κάποιο ικανοποιητικό βαθμό. Είδαμε μάλιστα ότι αυτοί στα μοντέλα τους διακατέχονται από μια έντονη «συνεταιριστική» ιδέα και τα πρακτικά σχήματα που διαφαίνονται μέσα από τα μοντέλα τους αυτά έχουν λίγο ή πολύ κάποιο συνεταιριστικό υπόβαθρο. Με άλλα λόγια, απέχουν κάπως αρκετά από το να είναι καθαρά «διευθυνόμενες» και μάλιστα «κεντρικά» διευθυνόμενες οικονομίες, όπως υποδηλώνει ο όρος αυτός και όπως κατά το πλείστον διαμόρφωσε η μετά το 1917 σοσιαλιστική πράξη. Ωστόσο και τα πρακτικά σχήματα των ουτοπιστών υπόκεινται σε κάποια «διεύθυνση» και «έλεγχο», έστω «συνεταιριστική», και δεν διαμορφώνουν μια οικονομία «ελεύθερα» και «άναρχα» — «ασυντόνιστα» — εξελισσόμενη.

Θα έλεγε κανείς ότι το πλησιέστερο προς τους ουτοπιστές πρακτικό σχήμα που διαμόρφωσε η σοσιαλιστική πρακτική των κομμουνιστικών χωρών, ιδίως μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, είναι αυτό της γειτονικής μας χώρας, της Γιουγκοσλαβίας. Πράγματι, το σχήμα αυτό, που ως γνωστόν έχει τις ονομασίες «Γιουγκοσλαβική αυτοδιαχείριση», «αυτοδιαχειριστικό μοντέλο», «αυτοδιαχειριστικός σοσιαλισμός» κ.ά., έχει σαν βασικό του πυρήνα τη συνεταιριστική αυτοδιαχείριση των επιχειρήσεων. Έχει όμως τις δικές του ιδιομορφίες που το αναγάγουν σ' ένα ξεχωριστό και αυτόνομο σοσιαλιστικό μοντέλο, ανεξάρτητο από τα μοντέλα των ουτοπιστών, μολονότι με παρόμοιο κεντρικό πυρήνα προς αυτά. Το μοντέλο αυτό θα το δούμε αναλυτικά παρακάτω.

Αντίθετα από τους προμαρξικούς ουτοπιστές, ο Μαρξ δεν διέγραψε παρά μόνο έμμεσα το πρακτικό σχήμα της αυριανής σοσιαλιστικής κοινωνίας. Αντίθετα, περιέγραψε και μάλιστα έντονα τα πρακτικά γνωρίσματα της κοινωνίας αυτής, όπως π.χ. την αταξικότητα και κοινωνικότητα της κοινωνίας αυτής, την κοινοκτημοσύνη, τη δικτατορία του προλεταριάτου, την κομμουνιστική ολοκλήρωση κλπ. Το πώς αυτά τα επιμέρους, αλλά και ουσιώδη, πρακτικά γνωρίσματα της σοσιαλιστικής κοινωνίας θα «υποταχθούν» ή θα «ενσωματωθούν» κι ακόμη θα «ενσαρκωθούν» σ' ένα συγκεκριμένο και προπαντός πρακτικά εφαρμόσιμο σχήμα, αυτό, πέρα από τον ίδιο τον Μαρξ και τους επιγόνους του, προσπάθησε η ίδια η μετά το 1917 σοσιαλιστική πρακτική να το διαμορφώσει.

Έτσι παρατηρήθηκαν ορισμένα χάρσματα ανάμεσα στη μαρξιστική διδα-

σκαλία και στην κατανάγκη διαμορφούμενη σοσιαλιστική πρακτική. Τα ίδια χάσματα (ή παρόμοια) παρατηρήθηκαν επίσης και ανάμεσα στην αρχική διδασκαλία και στις μετέπειτα ερμηνείες της από αρκετούς μεταμαρξικούς στοχαστές. Είναι γνωστά στη συνάφεια αυτή τα διάφορα «μοντέλα» που εμφανίστηκαν ως τώρα στα κομμουνιστικά κράτη: Αλβανικό μοντέλο, μαοϊσμός, ευρωκομμουνισμός, τροτσικιστές κλπ. Η αυτοκατάργηση του κράτους εξάλλου, ο «κρατικός σοσιαλισμός», το στοιχείο της εργατικής αυτοδιαχείρισης, η «σοσιαλιστική ολοκλήρωση», το μεταβατικό στάδιο προς αυτή και άλλα παρόμοια σημεία είναι στοιχεία επίσης που διαφιλονικούνται ακόμα και σήμερα στη σοσιαλιστική πρακτική και στη σκέψη ανατολικών και δυτικών στοχαστών του σοσιαλισμού.

Ο Στάλιν π.χ. δεν έδειχνε να πιστεύει και τόσο πολύ στην (ορατή έστω) αυτοκατάργηση του κράτους, σε αντίθεση με τον Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν, Λούξεμπουργκ κ.ά. Οι Γιουγκοσλάβοι εξάλλου κατηγορούν τους Ρώσους ότι με τον «κρατικό σοσιαλισμό» που εφαρμόζουν απομακρύνονται από την ιδέα της εργατικής αυτοδιαχείρισης (που είναι μια από τις πεμπτουσίες του σοσιαλιστικού ιδεώδους), οι Ρώσοι όμως απαντούν ότι το σύστημά τους εμπεριέχει και την ιδέα αυτή κ.ο.κ.

Γενικά μπορούμε να πούμε ότι η «ρευστότητα» και η κάποια «αοριστία» που διακρίνει τη σοσιαλιστική θεωρία, σε σχέση με τη σοσιαλιστική πρακτική, στάθηκε πάντα ένα «σημείο δοκιμασίας» και πρόξενος χασμάτων για το σοσιαλιστικό στρατόπεδο από τότε που η θεωρία έγινε (το 1917) πράξη.

Από την πλευρά της αστικής κριτικής θεώρησης του σοσιαλισμού αν ιδωθεί αυτή η «αοριστία», τότε θα πρέπει η αιτία της ν' αναζητηθεί ίσως στον κάπως εξιδανικευμένο χαρακτήρα που παίρνει το σοσιαλιστικό ιδεώδες κατά τη διαδρομή του προς και ιδίως κατά την ολοκλήρωσή του. Μόλις μάλιστα διασπάσει το «καπιταλιστικό φράγμα» και η εξουσία περάσει στα χέρια του προλεταριάτου, αυτό το ιδεώδες δεν έχει, κατά τη μαρξιστική και γενικότερα τη σοσιαλιστική διδασκαλία, παρά ίσως ν' αφηθεί από μόνο του να κυλήσει προς την ολοκλήρωσή του. Το πρακτικό σχήμα που θα πάρει αυτή η ροή, αυτό το κύλισμα, δεν φαίνεται να έχει μεγάλη σημασία, γιατί έτσι κι αλλιώς η ιδεώδης κοινωνία είναι προ των πυλών. Ο Μαρξ μάλιστα πιστεύει, όπως είδαμε, ότι η αλυσίδα των κοινωνικών συστημάτων θα σταματήσει εδώ, στην ολοκλήρωση του σοσιαλισμού. Ανάγκη για ένα επόμενο πρακτικό σύστημα δεν θα υπάρξει, αφού όλα θα είναι πλέον ιδεώδη. Η πράξη θα έχει υπερκερασθεί πια από τη σοσιαλιστική ολοκλήρωση και όχι λιγότερο επίσης και από μόνη της.

Η αστική σκέψη προσάπτει στον Μαρξ στο σημείο αυτό, καθώς και σε μερικά άλλα σημεία της διδασκαλίας του, όπως π.χ. στην αυτοκατάργηση του κράτους, στην αυτοκατάρρευση του καπιταλισμού κ.ά., παρόμοιες ουτοπικές

ενοράσεις μ' αυτές που είχαν οι προμαρξικοί ουτοπιστές. Γεγονός ωστόσο είναι ότι τα σημεία αυτά αποτελούν σήμερα «σημεία τριβής» για τη σοσιαλιστική σκέψη και πράξη.

β) Πρακτικά γνωρίσματα της «Διευθυνόμενης Οικονομίας»

Το πρακτικό σχήμα που διαμορφώθηκε γενικά από τη σοσιαλιστική πράξη είναι στην ευρύτερή του έννοια η λεγόμενη «Διευθυνόμενη Οικονομία». Σοσιαλιστική οικονομία, προγραμματισμένη, κεντρικά προγραμματισμένη, αναγκαστική οικονομία και άλλα παρόμοια είναι οι παραπλήσιες ορολογίες επίσης που χρησιμοποιούνται εδώ, όπως είδαμε παραπάνω. Ωστόσο στη διεθνή επιστημονική σκέψη δεν φαίνεται να έχει κάποια αξία αυτός ή εκείνος ο όρος.

Αν θελήσουμε να δούμε στην πράξη τη «Διευθυνόμενη Οικονομία» των σοσιαλιστικών χωρών, θα διαπιστώσουμε ότι τη χαρακτηρίζουν τα παρακάτω σπουδαία γνωρίσματα, λειτουργικής κυρίως φύσης.

— Πριν απ' όλα σ' όλα τα (σπουδαία επίσης) γνωρίσματα της καπιταλιστικής οικονομίας η σοσιαλιστική ενσαρκώνει ακριβώς το αντίστροφό τους. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει στη σοσιαλιστική οικονομία ατομική ιδιοκτησία, ανταγωνισμός, ιδιωτική πρωτοβουλία, ατομικό κέρδος, προσφορά-ζήτηση και αυτοματισμός της αγοράς —δεν υπάρχει καν αγορά με την καπιταλιστική έννοια και σημασία—, εγωιστική ή ωφελιμιστική αρχή, ατομικισμός και τα παρόμοια καπιταλιστικά στοιχεία της «Ελεύθερης Αγοράς» που είδαμε παραπάνω. Το γιατί δεν υπάρχουν, το είδαμε αλλού. Όλα αυτά με μια λέξη ο σοσιαλισμός τα κατάργησε.

— Ελλείψει της «ελεύθερης» ροής μέσω των αυτοματισμών και των αυτορρυθμιζόμενων μηχανισμών της «Αγοράς» το οικονομικό γίγνεσθαι «ρέει» επομένως στη σοσιαλιστική οικονομία κάτω από κάποια «διεύθυνση», από κάποιο «έλεγχο». Αυτό πρακτικά σημαίνει έναν κεντρικό ή αποκεντρωμένο προγραμματισμό παραγωγής και διακίνησης των αγαθών, που καθορίζει ποιος, τι και πόσο θα παράγει σ' όλο το εύρος της δεδομένης εθνικής οικονομίας. Το όργανο του προγραμματισμού μπορεί να είναι ένα υπουργείο, μια υπηρεσία, κατά τόπους τομείς, κλάδους κλπ. συντονιστικά όργανα ή άλλα παρόμοια σχήματα που δεν έχουν για την ανάλυσή μας σημασία.

— Όπως είναι φανερό, αυτό που «διευθύνεται», που «προγραμματίζεται» στη σοσιαλιστική (γι' αυτό και «Διευθυνόμενη» ή «Προγραμματισμένη») οικονομία είναι η Προσφορά. Η Ζήτηση αντίθετα αφήνεται ελεύθερη να εκδηλωθεί. Ελέγχεται όμως (δηλαδή στρέφεται, αποθαρρύνεται, ενθαρρύνεται, κατευθύνεται κλπ.) μέσω αντίστοιχων μηχανισμών (π.χ. εισοδηματικών, παροχών, τιμών κλπ.), όπως και στο καπιταλιστικό σύστημα για λόγους γενικότερης οικονομικής πολιτικής.

— Η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής είναι καταρχήν «κοινή». Βασικά στα περισσότερα σοσιαλιστικά κράτη αυτό το «κοινή» σημαίνει «κρατική». Ένα είδος «ιδιωτικής» ιδιοκτησίας επιτρέπεται σε μερικά σοσιαλιστικά κράτη, αλλά σε μικρό, ασήμαντο ή γενικά σε βαθμό που δεν ενοχλείται δομικά το σύστημα. Το αντίστροφο θα σήμαινε άλλωστε ανατροπή του. Το ίδιο συμβαίνει και με το ατομικό κέρδος, την ιδιωτική πρωτοβουλία και την επιχειρηματική αυτονομία.

— Ξεχωριστά σε ορισμένα σημεία (και ιδίως σε πολλά) της γιουγκοσλαβικής οικονομίας η ιδιοκτησία δεν είναι καθαρά «κρατική», αλλά ένα είδος «κρατικοσυνεταιριστικής». Αρχικά και στη χώρα αυτή δέσποζε ο «κρατικός» σοσιαλισμός, αργότερα όμως μεταστράφηκε σε έντονα «συνεταιριστικό». Ωστόσο στο μοντέλο αυτό δεν φαίνεται να παίζει ρόλο — και μάλλον χάνει τη σημασία του με τον καιρό, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 — τόσο η «κρατική» ή «συνεταιριστική» ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, όσο και η «κρατική» ή «συνεταιριστική» (ειδικότερα «αυτοδιαχειριστική») εποπτεία και λειτουργία των μέσων αυτών.

— Η διανομή των αγαθών στο σοσιαλισμό γίνεται με το σύστημα των τιμών, όπως και στον καπιταλισμό. Με τη διαφορά όμως ότι οι τιμές εδώ δεν διαμορφώνονται («ελεύθερα») όπως στον καπιταλισμό (αν και όσο διαμορφώνονται κι εδώ «ελεύθερα»), αλλά με κάποιο «κεντρικό προγραμματισμό», παρόμοιο μ' αυτόν της παραγωγής. Αποδέσμευση των τιμών και ελεύθερη διαμόρφωσή τους θα σήμαινε άλλωστε δομικό κλονισμό του συστήματος.

— Η «διανεμητική κοινωνικότητα» ή απλώς «κοινωνικότητα» με την ευρύτερη έννοια του όρου είναι ένα άλλο πολύ ουσιαστικό και βασικό χαρακτηριστικό του σοσιαλιστικού συστήματος. Στο στενό επίπεδο της διανομής των αγαθών — δηλ. σαν «διανεμητική» — η «κοινωνικότητα» αυτή με τη μορφή ενός πολύμορφου μηχανισμού ποικίλων κοινωνικών παροχών καλύπτει οικονομικά τον σοσιαλιστή πολίτη στην απολαυή από αυτόν των λεγόμενων «κοινωνικών αγαθών» — παιδεία, υγεία, μεταφορές, κατοικία, ψυχαγωγία κλπ. — που του τα εξασφαλίζει φτηνά ή συχνά ακόμα και δωρεάν. Στην ευρύτερη έννοια της η «κοινωνικότητα» αυτή καλύπτει τον σοσιαλιστή πολίτη με μια ευρύτερη κοινωνική διάσταση, όπως π.χ. για απασχόληση, προφύλαξη από εκμετάλλευση ή ανεργία, κοινωνική και οικονομική ένταξη κλπ. Ας σημειωθεί ότι το καπιταλιστικό σύστημα καθώς δεν διαθέτει πρωτογενώς αυτή την «κοινωνικότητα» προσπαθεί με μια ανάλογη «κοινωνική παρεμβατικότητα» του καπιταλιστικού κράτους να την αναπληρώσει. Το σημείο αυτό όμως θα το δούμε παρακάτω. Τέλος, πρέπει να πούμε ότι η «διανεμητική κοινωνικότητα» δρα σαν ένας συμπληρωματικός μηχανισμός στο επίπεδο της διανομής δίπλα στον μηχανισμό των τιμών.

— Βασικά (αρνητικά) λειτουργικά φαινόμενα της καπιταλιστικής «Ε-

λεύθερης Αγοράς», όπως π.χ. ανεργία, πληθωρισμός, ύφεση κλπ., δεν γνωρίζει η «Διευθυνόμενη σοσιαλιστική οικονομία» με τη μορφή που εκδηλώνονται στη Δύση. Έτσι αποφεύγει κρίσεις που προέρχονται από τα φαινόμενα αυτά.

— Δεν αποφεύγει όμως κρίσεις που προέρχονται από τη λεγόμενη «χαλαρότητα απόδοσης» που είναι ένα άλλο βασικό γνώρισμα του σοσιαλιστικού συστήματος και που οφείλεται στην έλλειψη «Ιδιωτικής Πρωτοβουλίας» και άρα ατομικού προσωπικού ενδιαφέροντος για επιδίωξη αυξημένης απόδοσης. Έτσι ο σοσιαλιστής πολίτης καθώς δεν είναι «ατομικός επιχειρηματίας» δεν αναπτύσσει την εργατικότητα του με τη μορφή που την αναπτύσσει ο καπιταλιστής επιχειρηματίας. Έχουμε τότε εδώ μια συχνότερη εμφάνιση «παραγωγικών χάσμάτων» με τη μορφή μη εκπλήρωσης στόχων παραγωγής κλπ. Θα δούμε παρακάτω πιο αναλυτικά τα χάσματα αυτά και τις αλληλοσυσχετίσεις τους.

— Όπως προαναφέραμε, η «κοινή» ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής είναι σήμερα σε όλες σχεδόν τις σοσιαλιστικές χώρες «κρατική». Έτσι η «Διευθυνόμενη» σοσιαλιστική οικονομία διαμορφώθηκε στο ειδικότερο συγκεκριμένο σχήμα του λεγόμενου «Κρατικού σοσιαλισμού». Αντίποδας ή πιο σωστότερα «εναλλακτική λύση» προς αυτόν τον «κρατικό σοσιαλισμό» παρουσιάζεται ο γιουγκοσλαβικός «Αυτοδιαχειριστικός σοσιαλισμός» που θα δούμε παρακάτω αναλυτικά.

Ας σημειωθεί ότι ο έτσι αποκαλούμενος «κρατικός σοσιαλισμός» λέγεται επίσης σήμερα και «υπαρκτός σοσιαλισμός», όρος που εκφράζει το ίδιο αντικείμενο αλλά από μια δική του σκοπιά. Συνοπτικά ο όρος «υπαρκτός σοσιαλισμός» χρησιμοποιήθηκε (κυρίως από νεομαρξιστές και άλλους) για να υποδηλώσει την πραγματική («υπαρκτή») μορφή με την οποία εφαρμόζεται ο «κρατικός σοσιαλισμός» στη Ρωσία και στ' άλλα ανατολικά κράτη της Ευρώπης σε σχέση με ο,τι η θεωρία πρότεινε σαν εφαρμοστέο σχήμα.

γ) Τα διλήμματα των δύο συστημάτων

ι. Εμφάνιση και πορεία των διλημάτων

Αν θελήσουμε να δούμε την κατεύθυνση προς την οποία ρίχνουν το κύριο βάρος των προσπαθειών τους τα δύο συστήματα, Καπιταλισμός και Σοσιαλισμός, θα διαπιστώσουμε άνετα ότι δύο διλήμματα συγκεντρώνουν τη μέριμνά τους κατά πρωταρχικό λόγο: η Παραγωγή και η Διανομή των αγαθών. Μπορούμε να πούμε γενικά ότι από τα δύο αυτά διλήμματα το πρώτο αποτέλεσε λίγο ή πολύ το κύριο μέλημα σχεδόν όλων των κοινωνικοοικονομικών συστημάτων που διαμορφώθηκαν ως τώρα στην πράξη.

Δουλοκτησία, φεουδαρχία, μερκαντισμός, αγροτική οικονομία κλπ. έστρεφαν πράγματι τις κύριες προσπάθειές τους στην παραγωγή των αγαθών. Η διανομή τους αντίθετα παραβλεπόταν σε μεγάλο βαθμό και ρυθμιζόταν μ' ένα τρόπο «αυτονόητο» κάτω από την επήρεια των ευρύτερων ηθικοφιλοσοφικών και κοινωνικοπολιτικών συνθηκών και ιδεών της δεδομένης εποχής. Σχεδόν όλα τα παραπάνω συστήματα ακολουθούσαν αυτή τη «ρύθμιση» όσον αφορά τη διανομή των αγαθών που παράγονταν.

Η δουλοκτητική κοινωνία π.χ., η φεουδαρχία κλπ. δεν θεωρούσαν —ούτε καν θα λέγαμε, τις απασχολούσε το θέμα— ότι το αποκτούμενο εισόδημα θα έπρεπε να διαμοιρασθεί «δίκαια» και στους δούλους, στους κολλήγους, στους εποίκους και γενικότερα στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα. Αυτή την «ευρύτητα» της διανομής μόνο ο καπιταλισμός και ο σοσιαλισμός την έθεσαν σαν ένα από τους κεντρικούς τους στόχους, κι απ' αυτούς ιδίως ο σοσιαλισμός πιο άμεσα.

Δεν είναι εύκολο εξάλλου να βρει κανείς τους λόγους, για τους οποίους αυτή η «ευρύτητα» δεν αναζητήθηκε από τα προηγούμενα συστήματα, ούτε καν σαν οικονομική αναγκαιότητα. Εύκολο είναι αντίθετα να διαπιστώσουμε ότι αυτή η «αναγκαιότητα» για «ευρύτερη διανομή» των αγαθών δεν διαφαινόταν ούτε στις ηθικοφιλοσοφικές, ούτε στις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες και ιδέες των δεδομένων εποχών. Θεωρούσαν δηλαδή περίπου «αυτονόητο» ότι ο δούλος ή ο κολλήγος, ο έποικος, ο μέτοικος ή όπως αλλιώς ονομαζόταν «δικαιούται» μόνο τα απαραίτητα για τη βιολογική του συντήρηση και τίποτε παραπάνω.

Το πολύ απροσδόκητο και θα λέγαμε «παράξενο» σ' όλο αυτό το σύμπλεγμα των διαπιστώσεων είναι ότι συχνά εκείνες οι εποχές δεν υπολείπονταν σε μεγάλο βαθμό από ιδέες και συνθήματα περί «ισότητας» και «κοινωνικής δικαιοσύνης» απ' ο,τι οι νεώτερες «μεταφυσικοκρατικές» εποχές. Η χριστιανική ηθική π.χ., που είναι η κατεξοχήν διδασκαλία της αγάπης, δεν μπόρεσε να επιφέρει κανένα ρήγμα στον φεουδαρχικό μεσαίωνα, περιορίζοντας έτσι την «ισότητα» σ' ένα μικρό κοινωνικό σύνολο, την κοινωνική ελίτ της εποχής. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον αρχαίο ελληνικό και τον ρωμαϊκό πολιτισμό, που παρά την τελειότητα που κατέκτησαν δεν μπόρεσαν ν' απαλλαγούν από το σύνδρομο της δουλοκτησίας.

Όπως είδαμε, το «ρήγμα» σ' αυτό το ηθικοφιλοσοφικό και κοινωνικοπολιτικό τείχος της «στενής διανομής» των αγαθών ήρθε λιγότερο έντονα στην αρχή με τους «Μεταβατικούς» και τους «Διαφωτιστές» και εμφανώς κατόπιν με τους φυσιοκράτες, τους κλασικούς, τους ουτοπιστές και τους σοσιαλιστές. Αυτοί όλοι έριξαν την ιδέα περί «ισότητας» —φυσικής μάλιστα— των ατόμων που επιπλέον δεν είναι (ή δεν πρέπει να είναι) μόνο κοινωνικοπολιτική, αλλά και οικονομική.

Από τις ομάδες αυτές οι κλασικοί έριξαν το βάρος της «ισότητας» κατά κύριο λόγο στην παραγωγή των αγαθών. Όλοι —κατά το κεντρικό τους σύνθημα— θα πρέπει να είναι «ίσοι» (δηλ. «ελεύθεροι») στην οικονομική τους δραστηριότητα. Από αυτή την «ελευθερία» συνάγεται και η «ισότητα» κατά τη διανομή των αγαθών, αφού παράγοντας το κάθε άτομο «ελεύθερα» έχει τη δυνατότητα (επομένως) και να εισπράξει το αντίστοιχο όφελος.

Οι σοσιαλιστές αντίθετα έστρεψαν το βάρος των επιδιώξεών τους για «ισότητα» στη διανομή των αγαθών γιατί έβλεπαν ότι οι μηχανισμοί των κλασικών δεν αποδίδουν. Είναι οι πρώτοι που μίλησαν άμεσα, με σαφήνεια και με «κοινωνικό πάθος» για την (εδώ οικονομική, αλλά και για την ευρύτερη κοινωνική) ισότητα των ατόμων. Όμως πρέπει να πούμε ότι αυτή την «ισότητα» οι σοσιαλιστές την έβλεπαν κάτω από μια ευρύτερη ηθικοφιλοσοφική και κοινωνικοπολιτική «αναγκαιότητα» και με το «κοινωνικό πάθος» που τους διέκρινε και που το μεταλαμπάδεψαν και στα ευρύτερα λαϊκά στρώματα (κύρια στην εργατική τάξη τότε), «παρέσυραν» και την αστική διανόηση να την υιοθετήσει, σ' όσο βαθμό και με τον τρόπο που την υιοθέτησε.

Αντίθετα, την οικονομική αναγκαιότητα της «ισότητας», στη διανομή πάντα των αγαθών, πρώτοι την είδαν —πολύ αργότερα όμως από την ευρύτερη των σοσιαλιστών— οι αστοί οικονομολόγοι. Αυτό δεν είναι τυχαίο. Ευαγγελιζόμενοι οι κλασικοί την «ισότητα» (πιο συγκεκριμένα την «ελευθερία») των ατόμων στην παραγωγή των αγαθών, διαπίστωναν με τον καιρό (ιδίως απ' αυτούς οι «νεοκλασικοί» επίγονοί τους) ότι από τη φύση του το καπιταλιστικό σύστημα, για ν' αποφύγει ή να ξεπεράσει ορισμένες κρίσεις του ή ακόμα και ν' αναπτύξει περαιτέρω την οικονομία, έχει ανάγκη συχνά από κάποια «ισότητα» και στη «Διανομή» των αγαθών κι όχι μόνο στην «Παραγωγή» τους. Έχει ανάγκη δηλαδή πρακτικά από καινούργιες αγορές, από τόνωση της κατανάλωσης, από πολιτική παροχών, από ολοένα αυξανόμενη παραγωγή (και άρα ζήτηση), από διεύρυνση της κατανάλωσης κλπ. Ολόκληρα μοντέλα καταρτίστηκαν ως τώρα για τον σκοπό αυτό κι από το παιχνίδι δεν έλειψε μάλιστα ούτε το μάρκετινγκ και η διαφήμιση.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι η εμφάνιση και η πορεία των δύο σπουδαιότερων διλημμάτων που συνοδεύουν το οικονομικό γίγνεσθαι, δηλ. η Παραγωγή και η Διανομή των αγαθών, είναι διαχρονικά διαφορετική. Το πρώτο αντιμετωπίζεται απ' όλα τα ως τώρα εμφανισθέντα κοινωνικοοικονομικά συστήματα, ενώ το δεύτερο παραμελείται σε μεγάλο βαθμό, περιοριζόμενο σε μια μορφή «στενής διανομής» των αγαθών μεταξύ των ταξικών ελίτ των δεδομένων εποχών.

Μόνο με τους «Μεταβατικούς», τους «Διαφωτιστές» (17ος-18ος αι.) σαν προπομπούς και έντονα μετά με τους φυσιοκράτες, τους κλασικούς και τους σοσιαλιστές επέρχεται το ρήγμα τόσο από μια ευρύτερη ηθικοφιλοσο-

φική και κοινωνικοπολιτική, όσο κι από τη στενή οικονομική σκοπιά. Το κεντρικό σύνθημα είναι τώρα η «φυσική τάξη» και η εξ αυτής συνεπαγόμενη «ισότητα» των ατόμων. Από τις παραπάνω ομάδες οι κλασικοί βλέπουν την «ισότητα» αυτή σαν απάντηση κυρίως στο πρώτο δίλημμα, δηλ. στο δίλημμα της Παραγωγής και μετά έμμεσα και σαν λύση στο δεύτερο δίλημμα, της Διανομής των αγαθών. Διακρίνουν μάλιστα όχι μόνον από την ευρύτερη ηθικο-φιλοσοφική και κοινωνικοπολιτική, αλλά κι από τη στενά οικονομική σκοπιά την αναγκαιότητα της «ισότητας» αυτής.

Οι σοσιαλιστές αντίθετα είναι οι πρώτοι που είδαν την αναγκαιότητα αυτή στη διανομή των αγαθών και μάλιστα από την ευρύτερη σκοπιά της. Η οικονομική της πλευρά δεν φαίνεται να είναι το πρώτο μέλημά τους κι ούτε επίσης σαν απάντηση στο πρώτο δίλημμα, της παραγωγής. Ωστόσο, αυτό το τελευταίο (το δίλημμα δηλ. της παραγωγής) κάθε άλλο παρά το παραμερίζουν. Ας δούμε λοιπόν πώς το αντιμετωπίζουν τόσο αυτό όσο και το άλλο δίλημμα σοσιαλιστές και κλασικοί.

ii. Αντιμετώπιση των διλημάτων

Είδαμε ότι κυρίως με τη βιομηχανική επανάσταση (στο ευρύτερο οικονομικό) και τη γαλλική επανάσταση (στο ευρύτερο πολιτικό πεδίο) τα δύο κυριότερα διλήμματα που συνοδεύουν το οικονομικό γίνεσθαι, δηλ. η Παραγωγή και η Διανομή των αγαθών, προωθήθηκαν από τις διαμορφωθείσες συνθήκες της εποχής στο προσκήνιο με έντονο το αίτημα να δοθεί και στα δύο απάντηση, ενώ τα μέχρι τότε συστήματα έδιναν κυρίως απάντηση στο πρώτο δίλημμα.

Η πρώτη διαπίστωση είναι ότι ο καπιταλισμός απαντάει στο πρώτο δίλημμα (της Παραγωγής) άμεσα και στο δεύτερο έμμεσα, ενώ ο σοσιαλισμός κάνει περίπου το αντίθετο. Πιο σωστότερο μάλιστα θα ήταν να πούμε ότι το κύριο βάρος του ο καπιταλισμός το ρίχνει στο πρώτο δίλημμα, ενώ ο σοσιαλισμός στο δεύτερο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παραμελείται από το κάθε σύστημα το αντίστροφο δίλημμα. Απλώς από τη φύση του το κάθε σύστημα στρέφεται θα λέγαμε κατά πρώτο λόγο προς αυτό ή εκείνο το δίλημμα, λύνοντας έτσι κατά «παρεπόμενο» και «συμπληρωματικό» τρόπο και το δεύτερο.

Το πρακτικό σχήμα με το οποίο το κάθε σύστημα προσπάθησε να λύσει το δίλημά του είναι, όπως είδαμε, για μεν τον καπιταλισμό η λεγόμενη «Ελεύθερη Αγορά», με κύρια «διευκολυντικά», όπως τα ονομάσαμε πιο πάνω, στοιχεία της την «Ατομική ιδιοκτησία» και την «Ιδιωτική κατοχή των μέσων παραγωγής», ενώ για τον σοσιαλισμό η λεγόμενη «Σοσιαλιστική ή Διευθυνόμενη Οικονομία» με κύρια (κι εδώ «διευκολυντικά») στοιχεία την «Κοινή ιδιοκτησία» και την «Κοινή» επίσης «κατοχή των μέσων παραγωγής» — δη-

λαδὴ τελικά με την «Κοινοκτημοσύνη». Ἦδη ἀπὸ τῆ φύση τους τὰ «διευκολυντικά» αὐτὰ στοιχεῖα τῶν δύο συστημάτων προδικάζουν καὶ τὸ ποιο ἀπὸ τὰ δύο διλήμματα θὰ ἔχει τὸ προβάδισμα στὸ κάθε σύστημα.

Τὸ κύριο μέλημα γιὰ τοὺς σοσιαλιστές εἶναι τὸ δεύτερο διλήμμα, δηλ. ἡ διανομὴ τῶν αγαθῶν. Αὐτὴν βλέπουν ὅτι πάσχει στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα καὶ αὐτὴν προσπαθοῦν νὰ διορθώσουν στὰ μοντέλα τους. Μερικοὶ μάλιστα ουτοπιστές (Σαιντ-Σιμόν, Προυτὼν κ.ά.) δὲν καταργοῦν κατευθείαν ἢ δὲν ενδιαφέρονται τόσο πολὺ γιὰ τὴν ατομικὴ ιδιοκτησία, ὅσο γιὰ τὸ πὼς θὰ μοιραστοῦν (καὶ ἀπαντοῦν μὲ κάποιο «συνεταιριστικὸ» ἢ «αναρχικὸ» τρόπο) τὰ παραγόμενα αγαθὰ. Ἡ διανομὴ λοιπὸν εἶναι τὸ κύριο μέλημα τῶν σοσιαλιστῶν καὶ ἀπὸ τὴν κακὴ τῆς λειτουργίας στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα πήραν κατὰ ἓνα σημαντικὸ ποσοστὸ ἀφορμὴ γιὰ τὰ δικά τους μοντέλα.

Ὁ καπιταλισμὸς ἀντίθετα διατηρεῖ τὴν ατομικὴ ιδιοκτησία, γιατί πιστεύει ὅτι ἔτσι ἀποδίδει ἡ οικονομία. Ρίχνει δηλ. μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ κύριο βᾶρος στὸ πρῶτο διλήμμα, στὴν παραγωγὴ, καὶ ἀφήνει τὴν ἀπάντηση γιὰ τὸ δεύτερο διλήμμα στους αὐτοματισμοὺς τῆς αγοράς, ποὺ θὰ δουλέψουν, κατὰ τὴν πίστη του, «ικανοποιητικά» ὥστε νὰ μὴ προκαλέσουν ἀξιόλογα ρήγματα.

Καὶ μόνο πολὺ ἀργότερα, σχεδὸν περὶ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα (δηλ. περίπου μισὸ αἰῶνα μετὰ τοὺς τρεῖς κλασικοὺς) οἱ ἀστοὶ οικονομολογοὶ διαπίστωσαν ὅτι τὰ χάσματα εἶναι ἀξιόλογα.

Υπὸ τὴν πίεση μάλιστα τοῦ γνωστοῦ μας «Κοινωνικοῦ προβλήματος», ἀλλὰ κυρίως τῶν «αντιπάλων» σοσιαλιστῶν ἀναγκάστηκαν νὰ δεχθοῦν καὶ ἓναν «κοινωνικὸ» παρεμβατισμὸ τοῦ κράτους γιὰ τὴν ἀμβλυνση τῆς «διανεμητικῆς ἀδικίας».

Ἐτσι ἀπὸ πλευρὰς καπιταλιστικοῦ κράτους διαμορφώθηκε ἓνα κοινωνικὸ τρίπτυχο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πολιτικὴ, κοινωνικὴ προστασία καὶ κοινωνικὴ παρεμβατικότητα, ποὺ εἶχε σαν ἀποτέλεσμα νὰ δώσει στὸ σύστημα μιὰ «κοινωνικότητα» καὶ ὅπως λέγεται συνήθως στὴ διεθνή βιβλιογραφία νὰ το μετατρέψει σὲ «καπιταλισμὸ μὲ κοινωνικὸ πρόσωπο». Μὲ ἄλλα λόγια, τὶς ἐκμεταλλευτικὲς δομὲς ποὺ ἀναπτύσσονται στὸν κορμὸ τοῦ καὶ ποὺ ἀπολήγουν σὲ βᾶρος μιᾶς κοινωνικῆς τάξης (τῆς ἐργατικῆς) καὶ πρὸς ὄφελος μιᾶς ἄλλης (τῆς ἐργοδοτικῆς) τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα, σ' ὅσο βαθμὸ δὲν τὶς ἀντιμετωπίζει πρωτογενῶς μὲ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς αγοράς, προσπαθεῖ νὰ τὶς ἀπαλύνει δευτερογενῶς μ' αὐτὸ τὸ «κοινωνικὸ τρίπτυχο», σ' ὅσο βαθμὸ τὸ κατορθώνει.

Τὸ «κοινωνικὸ τρίπτυχο» ὅμως δὲν εἶναι ἓνα ἐργαλεῖο ποὺ ἀνέπτυξε ὁ καπιταλισμὸς ἀπὸ μόνος του, αὐτοφυῶς, ἀλλὰ εἶναι δανεισμένο ἀπὸ τὸν σοσιαλισμὸ. Ὅπως θὰ δούμε σὲ ἄλλο κεφάλαιο, τὰ δύο συστήματα σὲ μιὰ «οριζόντια», ὅπως ἀποκαλεῖται, «διεύρυνση» ἀλληλοδανείζονται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο διάφορα στοιχεῖα ποὺ τὰ θεωροῦν χρήσιμα γιὰ τὴ λειτουργία τους. Ἐτσι ὁ καπιταλισμὸς

καθώς δεν περιέχει καμιά «κοινωνικότητα» στον δικό του λειτουργικό κορμό (αφού επαφίεται στους μηχανισμούς της αγοράς για τη διανομή των αγαθών) και βλέποντας ότι αυτοί οι μηχανισμοί δεν αποδίδουν, αναγκάστηκε στην κυριολεξία να δανειστεί το τρίπτυχο αυτό από τον σοσιαλισμό και να αποκαταστήσει έτσι και για το δικό του πρόσωπο ένα ιδιόρρυθμο είδος «κοινωνικότητας», που άλλοτε αποδίδει και άλλοτε όχι.

Ωστόσο πρέπει να πούμε ότι αυτός ο αναγκαστικός δανεισμός είχε τη μορφή μιας άνετης υιοθέτησης της κοινωνικής πλευράς των σοσιαλιστικών ιδεών που στην τελική της σύνθεση δεν έθιξε την υπεροχή της καπιταλιστικής δομής. Αυτή μένει άθικτη. Με άλλα λόγια, το καπιταλιστικό σύστημα στον δανεισμό στοιχείων που κάνει από τον σοσιαλισμό κατά την «οριζόντια διεύρυνση» του δεν ενοχλείται δομικά, παρά μόνο αφομοιώνει ο,τι χρήσιμο περιέχουν γι' αυτόν οι σοσιαλιστικές ιδέες. Παρόμοια κίνηση κάνει εξάλλου και ο σοσιαλισμός, όπως θα δούμε παρακάτω, εξετάζοντας τις διευρύνσεις των δύο συστημάτων.

Ο σοσιαλισμός ρίχνει, όπως είπαμε, το βάρος στο δεύτερο δίλημμα, δηλαδή στη Διανομή των αγαθών κι απαντάει σ' αυτό με την «Κοινοκτημοσύνη». Κατ' αυτό τον τρόπο αχρηστεύει κάθε δυνατότητα εκμετάλλευσης της μιας τάξης από την άλλη, κι αποκτάει ταυτόχρονα για τον εαυτό του σαν σύστημα την «Κοινωνικότητα» που λείπει από τον καπιταλισμό πρωτογενώς. Με βάση εκκίνησης λοιπόν αυτό το δεδομένο είναι εύκολο κατόπιν γι' αυτόν να πετύχει μια «δίκαιη» διανομή σ' όσο βάθος και έκταση επιθυμεί. Κανένας «μηχανισμός της αγοράς» δεν τον εμποδίζει. Είδαμε στα πρακτικά γνωρίσματα της Διευθυνόμενης σοσιαλιστικής οικονομίας ότι τα εργαλεία διανομής (τιμές, παροχές κλπ.) καθορίζονται και ελέγχονται άμεσα από το σύστημα.

Στο σημείο ακριβώς αυτό υπάρχει μια αξιόλογη αντιθετικότητα ανάμεσα στα δύο συστήματα. Τη Διανομή ο καπιταλισμός την αναθέτει σε «ιδεατούς» μηχανισμούς, ενώ ο σοσιαλισμός σε «χειροπιαστούς». Το αντίστροφο σχεδόν συμβαίνει όμως ανάμεσα στα δύο συστήματα με την Παραγωγή. Ο καπιταλισμός την εναποθέτει στον πολύ «χειροπιαστό» μηχανισμό της εργατικότητας και εφευρετικότητας του ιδιώτη επιχειρηματία που κινείται για το δικό του αποκλειστικά κέρδος, ενώ ο σοσιαλισμός μόνο έμμεσα συνεπάγεται κάτι παρόμοιο. Αναθέτει δηλ. την παραγωγή στην καλή θέληση του σοσιαλιστή εργάτη, που απαλλαγμένος όπως θα είναι από κάθε καταπίεση και εκμετάλλευση (και άρα ευχαριστημένος) θα δουλεύει, υποτίθεται, καλύτερα.

Αυτή την έλλειψη μιας «πρωτογενούς» παρόρμησης για δουλειά ο σοσιαλισμός προσπαθεί να την αναπληρώσει με «δανεισμένα» κατά το πλείστον από τον καπιταλισμό εργαλεία. Είναι τα διάφορα πριμ, η μικροϊδιοκτησία, το μικροκέρδος, μια κάποια αυτονομία στις επιχειρήσεις κ.ά. που κι αυτά με τη σειρά τους (όπως και τα αντίστοιχα του καπιταλισμού) άλλοτε αποδίδουν κι

άλλοτε όχι. Γενικά η έλλειψη παρόρμησης προκαλεί την «αποδοτική χαλαρότητα» που αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο και που σε επόμενο κεφάλαιο περί χασμάτων θα την αναλύσουμε περισσότερο.

iii. Συνέπειες της αντιμετώπισης των διλημάτων

Προσανατολιζόμενο περίπου «μονόπλευρα» το κάθε σύστημα προς το ένα από τα δύο κύρια διλήμματα που αντιμετωπίζει στη διαμόρφωση του οικονομικού γίνεσθαι, είναι φυσικό να προκαλεί αρνητικές συνέπειες στο άλλο που «παραμελεί». Ο σοσιαλισμός είπαμε ότι προσέχει «περισσότερο» τη «Διανομή», ενώ ο καπιταλισμός την «Παραγωγή» των αγαθών—υλικών και άυλων εννοείται.

Έτσι τα χάσματα που παρατηρούνται τώρα εδώ έχουν αντίστροφη κατεύθυνση. Ο καπιταλισμός λύνει «ικανοποιητικά» το πρόβλημα της Παραγωγής, αλλά αντιμετωπίζει χάσματα στη Διανομή, ενώ αντίστροφα ο σοσιαλισμός λύνει «ικανοποιητικά» το πρόβλημα της Διανομής, αντιμετωπίζει όμως χάσματα στην Παραγωγή. Δηλαδή, θα το λέγαμε σχηματοποιημένα, ο καπιταλισμός έχει να μοιράσει, αλλά δεν μπορεί (σε άριστο βαθμό), ενώ ο σοσιαλισμός μπορεί να μοιράσει, αλλά δεν έχει (κι αυτός σε άριστο βαθμό).

Το ερώτημα είναι εδώ τώρα, ποιο από τα δύο «χάσματα» είναι προτιμότερο να έχει κανείς στο σύστημά του, το παραγωγικό ή το διανεμητικό. Γιατί το διανεμητικό χάσμα του καπιταλισμού δεν αντισταθμίζεται από το παραγωγικό χάσμα του σοσιαλισμού και αντίστροφα. Εξάλλου κανένα σύστημα δεν δέχεται την ύπαρξη του δικού του χάσματος σε απόλυτο βαθμό. Αυτό το σημείο το είδαμε και στην εξέταση της θεμελιακής φιλοσοφίας των δύο συστημάτων. Το κάθε στρατόπεδο θέλει να έχει την ευχάριστη εντύπωση ότι ο άλλος από την αντίπερα όχθη «πάσχει» κι όχι ο ίδιος.

Ωστόσο ο βασικός προσανατολισμός των δύο συστημάτων φαίνεται να είναι συνοπτικά και σχηματικά για μεν τον καπιταλισμό το «να έχεις κι εσύ τα μοιράζεις άσχημα», για δε τον σοσιαλισμό «να μοιράζεις πρωτίστως σωστά τα όσα έχεις». Οι δύο προσανατολισμοί είναι κατευθείαν αντίστροφοι, αλλά είναι λάθος να νομίζεται ότι ο καθένας παραμελεί το δεύτερο συνθετικό του στοιχείο. Απλώς, όπως είπαμε, ο καπιταλισμός εναποθέτει τη «μοιρασιά» στην αγορά, ο δε σοσιαλισμός φροντίζει για την παραγωγή μέσα από την αυξημένη σοσιαλιστική συνείδηση των πολιτών του.

Το απορροδύμενο είναι ότι αν πάρουμε ποσοτικά τους δύο προσανατολισμούς, από την ιστορική εμπειρία φαίνεται να δικαιώνεται ο καπιταλισμός, ενώ αν τους πάρουμε στην ποιοτική τους διάσταση δικαιώνεται τότε πλήρως ο σοσιαλισμός. Διότι ο καπιταλισμός μπορεί μεν «να μοιράζει ευημερία», όπως

αρέσκονται να επικαλούνται οι υποστηρικτές του, δημιουργεί όμως με την «κακή» μοιρασιά πολλές και εκτεταμένες «νησίδες αθλιότητας» (όπως παραδέχονται οι ίδιοι άλλωστε) κι αυτό μάλιστα όχι μόνο ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις των ίδιων εθνικών ορίων, αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο. Έτσι σήμερα το καπιταλιστικό στρατόπεδο χωρίστηκε σε «μητροπόλεις» που ενσαρκώνονται από τα πλούσια δυτικά κράτη και σε «περιφέρειες» που αποτελούνται από τον υπόλοιπο (καπιταλιστικό) κόσμο.

Συνοπτικά λοιπόν οι δύο προσανατολισμοί έχουν την ποσοτική και την ποιοτική τους διάσταση και είναι θέμα υποκειμενικής στάθμισης ποια από τις δύο έχει το προβάδισμα. Συχνά όμως αυτές οδηγούν στο οξύμωρο σχήμα, ο σοσιαλισμός «να μοιράζει πριν να έχει», ενώ ο καπιταλισμός «να μη μοιράζει έστω κι αν έχει». Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι στη σοσιαλιστική οικονομία ο διανεμητικός μηχανισμός (των τιμών και της διανεμητικής κοινωνικότητας που είδαμε πιο πάνω) δουλεύει ανεξάρτητα και *ex ante* (εκ των προτέρων δηλαδή) ανεπηρέαστα από τον παραγωγικό μηχανισμό. Και μόνο όταν *ex post* (δηλ. εκ των υστέρων) φανεί ότι αυτός ο δεύτερος παρουσιάζει χάσματα, θα «φρεναριστεί» και ο πρώτος. Αυτό έχει σαν συνέπεια, ταυτόχρονα δε είναι και αιτία, ο σοσιαλισμός στις ειδικές αυτές περιπτώσεις να γνωρίζει έντονες και δριμύτατες κρίσεις, με έλλειψη αγαθών, δελτία, μαύρη αγορά, ουρές, υπερχρέωση, πτώση του βιοτικού επιπέδου κλπ.

Από την άλλη πλευρά, ο καπιταλισμός «έχοντας, αλλά μη μοιράζοντας» γνωρίζει και αυτός τις δικές του κρίσεις, που συνήθως είναι κρίσεις «υπερπροσφοράς», κρίσεις «υποκατανάλωσης» ή κάτι παρόμοιο. Η κακή διανομή δηλαδή εδώ στον καπιταλισμό οδηγεί το σύστημα συχνά σε πολύμορφες κρίσεις που συχνότατα ξεπερνούν το στενό οικονομικό επίπεδο και φτάνουν μέχρις ακόμα και την πολιτειακή ανατροπή.

Όπως προαναφέραμε, τα δύο στρατόπεδα δεν δέχονται παρά μόνο σ' ένα σχετικό βαθμό τα μειονεκτήματα του συστήματός τους. Αυτό γίνεται γιατί τα μειονεκτήματα αυτά βλέπονται κάτω από το πρίσμα μιας «ανάλυσης κόστους-ωφέλειας». Αυτό θα το αντιληφθούμε καλύτερα, αν πάρουμε σαν παράδειγμα ένα από τα σημαντικότερα σημεία τριβής ανάμεσα στα δύο συστήματα, που είναι το παρακάτω:

Από τον προσανατολισμό του καπιταλισμού προς το πρώτο δίλημμα, δηλ. προς την παραγωγή των αγαθών, μέσα από το πρακτικό σχήμα της ατομικής ιδιοκτησίας (και όλων των συνεπαγόμενων χαρακτηριστικών της, όπως κέρδος, ιδιωτική πρωτοβουλία κλπ.) προέρχεται κατευθείαν το σοβαρό μειονέκτημα του καπιταλισμού, που είναι οι εκμεταλλευτικές σχέσεις.

Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον σοσιαλισμό, που για χάρη της «κοινοκτημοσύνης» εμποδίζεται η ανάπτυξη του δημιουργικού επιχειρηματικού ενστίκτου και της «πρωτογενούς παρόρμησης», ενώ αντίθετα διευκολύνεται η

ανάπτυξη της «αποδοτικής χαλαρότητας», που είδαμε πιο πάνω. Έτσι, όπως είδαμε και παραπάνω, από το μειονέκτημα του καπιταλισμού προέρχεται ένα εισόδημα «άκοπο», που βγαίνει από την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο (του εργοδότη επί του εργάτη), ενώ από το μειονέκτημα του σοσιαλισμού προέρχεται μια δίκαιη κατανομή του εισοδήματος, αφού δεν έχουμε καμιά εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, αλλά ταυτόχρονα κι ένα λιγότερο εισόδημα.

Κάνοντας τώρα μια ανάλυση «κόστους-ωφέλειας», τα δύο συστήματα δέχονται μεν τη «ζημιά» από το μειονέκτημά τους, αλλά αυτή την εξισώνουν ή την ελαχιστοποιούν με το «κέρδος» που έχουν από το ίδιο το μειονέκτημα. Έτσι για τον καπιταλισμό ισχύει μεν ότι επιτρέπει την εκμετάλλευση, αλλά αυτό για χάρη και μόνο της απόδοσης, που αλλιώς (χωρίς εκμετάλλευση δηλαδή) η ατομική ιδιοκτησία σε τελευταία ανάλυση δεν θα ήταν αυτή, αλλά μικρότερη. Απόδειξη ότι ο καπιταλισμός στη Δύση «μοιράζει ευημερία» και απωθεί έτσι την αδικία της εκμετάλλευσης σε δεύτερη μοίρα.

Η ανταπάντηση από πλευράς σοσιαλισμού, κατά τη δική του ανάλυση «κόστους-ωφέλειας», είναι ότι δεν παράγεται ίσως «ευημερία προς διανομή», δεν παράγεται όμως ούτε «κοινωνική αδικία», που είναι «αιτία μη απόδοσης» για την εργατική τάξη ή αλλιώς «αιτία απόδοσης» μόνο της εργοδοτικής τάξης. Έτσι και ο σοσιαλιστής εργάτης μη έχοντας «αιτία μη απόδοσης» αντισταθμίζει με την απόδοσή του την αρνητική «αιτία απόδοσης» των καπιταλιστών εργοδοτών και μάλιστα εξοβελίζοντας ταυτόχρονα από την κοινωνία και την εκμεταλλευτική αδικία που περιέχει ο καπιταλισμός. Κι εδώ, δηλαδή κατά τον σοσιαλισμό, όπως προηγούμενα και με τον καπιταλισμό, το σύστημα πιστεύει για τον εαυτό του ότι η «ζημιά» είναι απείρως μικρότερη ή πάντως αντισταθμίζεται από το «κέρδος». Το ποιο σύστημα έχει δίκαιο τελικά, είναι θέμα που δεν βγαίνει εύκολα από μετρούμενα μεγέθη. Γεγονός είναι όμως ότι κάθε σύστημα αποτιμά έτσι κάθε μειονέκτημά του, αντιπαραβάλλοντας σ' αυτό το αντιθετικό του πλεονέκτημα.

Κάτι παρόμοιο συμβαίνει επίσης και μ' ένα άλλο αρνητικό γνώρισμα των συστημάτων. Ο καπιταλισμός διακρίνεται, όπως ξέρουμε ήδη, για τον ατομικισμό του· το αντίστοιχο για τον σοσιαλισμό είναι ο συγκεντρωτισμός ή όπως συνήθως λέγεται «ολοκληρωτισμός». Από κει βγαίνει άλλωστε και η ονομασία της σοσιαλιστικής οικονομίας σαν «Συγκεντρωτική Οικονομία» που προαναφέραμε.

Αφήνοντας ελεύθερο το άτομο στη δράση του ο καπιταλισμός το εξοπλίζει με μια «ατομική κοινωνική αυταρχικότητα» που δρα μεροληπτικά και εγωιστικά σε βάρος του κοινωνικού συνόλου. Σαν ανταπόδοση σ' αυτό ο καπιταλισμός περιμένει από το άτομο την απόδοσή του και, όπως πιστεύει, την έχει. Με άλλα λόγια, ο καπιταλισμός αντισταθμίζει την «ατομική κοινωνική αυταρ-

χικότητα» με την «ατομική επιχειρηματική απόδοση», πιστεύοντας ότι έχει έτσι περισσότερο όφελος.

Ο σοσιαλισμός από την πλευρά του αναπτύσσει με την «κοινοκτημοσύνη» του έναν ολοκληρωτισμό, με την έννοια ότι οι οικονομικές αποφάσεις δεν διασπείρονται σε χιλιάδες άτομα, αλλά σε λίγα, που αποτελούν τα αρμόδια όργανα προγραμματισμού, τιμών, παραγωγής κλπ. Αυτός ο συγκεντρωτισμός όμως που συχνά διαμορφώνει ολοκληρωτικές μορφές εξουσίας όχι μόνο στο οικονομικό, αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πεδίο, δρα συχνά το ίδιο αυταρχικά, όπως ο ατομικισμός του καπιταλισμού, με τη διαφορά ότι εδώ οι μορφές που παίρνει δεν είναι η «ατομική αυταρχικότητα», αλλά ο γνωστός μας ελιτισμός, ο ετατισμός ή κρατικισμός, το κομματικό κατεστημένο και γενικότερα το «κράτος-εργοδότης», απέναντι στο οποίο τελικά ο εργάτης στέκεται πολύ συχνά ανήμπορος να επιβάλλει κάτι.

Σ' αυτόν τον ολοκληρωτισμό ο σοσιαλισμός αντιτάσσει τη γενική μας «Κοινωνικότητα», που μάλιστα την περιέχει, όπως είδαμε πιο πάνω, πρωτογενώς μέσα στον κορμό του και δεν την προκαλεί «τεχνητά», όπως ο καπιταλισμός. Πιστεύει έτσι ότι έχει περισσότερο όφελος για τον πολίτη του, παρά την ενδεχόμενη «ολοκληρωτική» καταπίεση που πιθανόν αυτός δέχεται από τα συγκεντρωτικά εξουσιαστικά σχήματα που δημιουργούνται στους κόλπους του συστήματος. Ωστόσο δεν μπορούν ν' αμφισβητηθούν για τον σοσιαλισμό οι αρνητικότητες που συνοδεύουν αυτόν τον «ολοκληρωτισμό» του, ούτε επίσης και οι αντίστοιχες του καπιταλιστικού ατομικισμού.

10. ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ

α) Ο κυρίαρχος ρόλος του κράτους

Ένα μεγάλο μέρος των ερευνητικών αναζητήσεων της οικονομικής επιστήμης και ειδικότερα οι αναζητήσεις εκείνες που περιστρέφονται και κατευθύνονται προς το δίλημμα σχετικά με το ποιο μοντέλο οργάνωσης, λειτουργίας ή ελέγχου του οικονομικού γίνεσθαι θα πρέπει να επιλέξει στη δεδομένη εποχή, μια δεδομένη κοινωνία, έχει σαν βασικό υπόδειγμα το κράτος και με ποια μορφή επέμβασης στις οικονομικές εξελίξεις θα το οργανώσουμε και θα το παραδεχθούμε.

Διότι πράγματι το δίλημμα ήταν πάντα διπλό: να επέμβει ή να μην επέμβει το κράτος; Και η αιτία ήταν επίσης διπλή: εξελίσσεται ή δεν εξελίσσεται καλύτερα από μόνο του το οικονομικό γίνεσθαι;

Αιτία και δίλημμα έχουν εδώ μια σχέση μονοσήμαντης υφής: Αν πούμε δηλ. ότι το οικονομικό γίνεσθαι εξελίσσεται καλύτερα από μόνο του χωρίς

εξωτερικές επιρροές —χωρίς κρατικές παρεμβάσεις εδώ—, τότε το δίλημμα θα έχει αρνητική κατάληξη. Το κράτος δεν πρέπει να επέμβει. Αν αντίθετα θεωρήσουμε ότι το οικονομικό γίνεσθαι δεν είναι από μόνο του ικανό να εξελιχθεί καλύτερα, τότε η απάντηση θα είναι ότι το κράτος θα πρέπει να επέμβει.

Το κέντρο λοιπόν της συζήτησης είναι το κράτος. Κι αυτό θέτουν ειδικότερα σαν κέντρο και τα διάφορα γνωστά ή λιγότερο γνωστά σχήματα οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας που εμφανίστηκαν ως τώρα τόσο στην πράξη, όσο και στη θεωρία. Πράγματι, σοσιαλισμός, καπιταλισμός, ριζοσπαστικός, κοινωνικός ανθρωπιστικός ή απλά νεοφιλελευθερισμός, αυτοδιαχειριστικός, ουτοπικός, υπαρκτός ή τριτοκοσμικός σοσιαλισμός — ή όπως αλλιώς μπορούν ακόμα να ονομάζονται — όλα αυτά τα σχήματα καθορίζουν βέβαια μια μορφή ροής του οικονομικού γίνεσθαι — μια μορφή οργάνωσης της οικονομίας —, αλλά η βάση των αναζητήσεών τους είναι, όπως είπαμε, το κράτος και αν θα πρέπει και πώς θα επεμβαίνει αυτό.

Γιατί αυτό είναι σήμερα ο αποφασιστικότερος παράγοντας για τη διαμόρφωση της ροής και της οργάνωσης αυτής. Ανάλογα με το αν και πώς παρεμβαίνει ή αν και πώς δεν παρεμβαίνει το κράτος στις οικονομικές εξελίξεις ή αλλιώς ανάλογα με το αν και πώς δραστηριοποιείται και με το αν και πώς δεν δραστηριοποιείται, διαμορφώνεται αντίστοιχα και το οικονομικό γίνεσθαι.

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι το κράτος ως τώρα ενσάρκωσε τους παρακάτω ρόλους, όσον αφορά το οικονομικό γίνεσθαι. Μέχρι την εποχή των μερκαντιλιστών ο ρόλος του διαμορφωνόταν όχι με μια συγκροτημένη οικονομική χροιά, αλλά με μια υποσυνείδητη μορφή, μη σαφώς ακόμα προσδιορισμένη.

Με τους μερκαντιλιστές επεμβαίνει δραστήρια και διαμορφώνει έντονα το οικονομικό γίνεσθαι. Αντίθετα με τους φυσιοκράτες ο ρόλος αντιστρέφεται και γίνεται ουδέτερος. Με τους κλασικούς ο ρόλος αυτός δικαιώνεται πλήρως και αποθεώνεται. Με τους σοσιαλιστές τέλος το κράτος παίρνει ένα ρόλο, θα λέγαμε, αυτοκαταργητικό, με μια ενδιαμέση, μεταβατική φάση αποφασιστικής παρουσίας στο οικονομικό γίνεσθαι. Είναι η ενδιαμέση φάση, που πρέπει, κατά τους σοσιαλιστές, να μεσολαβήσει, μέχρι την πλήρη πραγματοποίηση της σοσιαλιστικής αταξικής κοινωνίας, οπότε και το κράτος θα αυτοκαταργηθεί.

Όλα αυτά όμως στη θεωρία. Στην πράξη φυσιοκράτες, κλασικοί, σοσιαλιστές, ουτοπιστές, νεοκλασικοί κλπ. δεν δικαιώθηκαν πλήρως. Άλλος λίγο, άλλος πολύ «ανατράπηκαν» από αυτό που η πράξη διαμόρφωσε. Έτσι το κράτος σήμερα —με την οικονομική του έκφανση νοούμενο βέβαια— παίζει έναν κυρίαρχο ρόλο στη ροή του οικονομικού γίνεσθαι. Διαφορετικός όμως στον καπιταλισμό είναι αυτός ο ρόλος και διαφορετικός στον σοσιαλισμό. Όπως θα δούμε μάλιστα παρακάτω με διαφορετικές κάθε φορά αφετηρίες και στόχους.

β) Έννοια-ορισμός κρατικής δραστηριοποίησης

Υπάρχει μια ποικιλία όρων που εκφράζουν την κρατική παρέμβαση, την οικονομική δηλ. δραστηριοποίηση του κράτους. Όλοι αυτοί οι όροι παρουσιάστηκαν μετά την εμφάνιση του σύγχρονου καπιταλιστικού κράτους, δηλ. από τη βιομηχανική επανάσταση και μετέπειτα, και χρησιμοποιήθηκαν ακριβώς για να χαρακτηρίσουν αντίστοιχες καταστάσεις ή ανάγκες που δημιουργήθηκαν στην καπιταλιστική οικονομία, και που έθεταν επιτακτικά το ερώτημα αν το κράτος θα έπρεπε να δραστηριοποιηθεί (και πώς;) μέσα στην οικονομία ή όχι. Από τότε πράξη και θεωρία απάντησαν ποικιλότροπα στο ερώτημα αυτό.

Πέρα όμως από τις ποικιλότροπες αυτές απαντήσεις που θα τις αναλύσουμε στη συνέχεια, η βασική διαπίστωση είναι ότι το κράτος έδειχνε πάντα μια οικονομική δραστηριοποίηση, μια παρέμβαση ακόμη και πριν από τον σχηματισμό του σαν καπιταλιστικό, ακόμα δηλ. και πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Το γιατί θα το καταλάβουμε αν δούμε αναλυτικά τα στοιχεία που συνθέτουν την έννοια αυτής της κρατικής δραστηριοποίησης. Αυτά είναι:

α) Ο κρατικός παρεμβατισμός: Η κρατική δραστηριοποίηση θεωρούμενη καταρχήν σαν μια απόλυτα νοητή σύλληψη, σαν μια αφηρημένη έννοια δηλαδή, μπορεί να εκφρασθεί αρτιότερα με τον όρο «κρατικός παρεμβατισμός». Υποδηλώνει τη θέληση του κράτους να παρέμβει στο οικονομικό γίγνεσθαι και να το επηρεάσει προς τη μία ή την άλλη κατεύθυνση. Η πρακτική πλευρά αυτής της θέλησης (δηλ. η πρακτική πλευρά του κρατικού παρεμβατισμού) είναι η κρατική δράση που μετουσιώνει σε πράξη την αφηρημένη παρεμβατική θέληση του κράτους.

Έχουμε λοιπόν τον κρατικό παρεμβατισμό που δείχνει τη φιλοσοφία του δεδομένου κράτους σχετικά με το δικό του ρόλο στις οικονομικές εξελίξεις που συμβαίνουν στα εθνικά του όρια και την κρατική δράση που αποτελείται από το σύνολο των πρακτικών κρατικών ενεργειών που γίνονται για την πραγμάτωση της παρεμβατικής φιλοσοφίας του κράτους.

Από την άποψη αυτή, αν το δεδομένο κράτος αρνείται τον παρεμβατικό του ρόλο, τότε η κρατική δράση θα εμφανίζεται από την απόλυτη αρνητική της πλευρά, δηλ. σαν αδράνεια, σαν μη δράση.

Πράγματι, όπως είδαμε παραπάνω, οι κλασικοί της αγοράς υπαγόρευαν στο κράτος τη μη δράση, την παρεμβατική αδράνεια. Αναγνώριζαν μόνο τη λειτουργική του δράση και μάλιστα ένα ελάχιστο, ένα μίνιμουμ από αυτή. Όλα τ' άλλα τ' άφηναν στον αυτοματισμό της αγοράς.

Συνοπτικά λοιπόν η κρατική δραστηριοποίηση εκφραζόμενη σαν θέληση του κράτους να παρέμβει και να επηρεάσει το οικονομικό γίγνεσθαι είναι ο κρατικός παρεμβατισμός. Αυτός εμφανίζεται στην πράξη διττά: Σαν κρατική

δράση αφενός και σαν μη δράση αφετέρου. Αυτή η τελευταία έχει με τη σειρά της δύο μορφές: Την τέλεια μη δράση, δηλ. την απόλυτη αδράνεια του κράτους, την πλήρη αποχή του από κάθε οικονομική ενέργεια, και τη λειτουργική του δράση.

Η λειτουργική δράση δεν είναι τίποτε άλλο, παρά οι οικονομικές εκείνες ενέργειες του κράτους που είναι αναγκαίες για τη διατήρησή του σαν υπερκείμενος οργανισμός. Τέτοια δράση είναι π.χ. ένα μίνιμουμ φόρων και άλλων εσόδων που εισπράττει, οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων, τα διάφορα δημόσια έργα που είναι αναγκαία και άλλα παρόμοια. Ωστόσο, όσο «ουδέτερα» και αν εκτελεί αυτή τη λειτουργική δράση του το κράτος, αυτή σπάνια παραμένει πραγματικά «ουδέτερη», από πλευράς επηρεασμού των οικονομικών εξελίξεων. Οι αμοιβές των δημοσίων υπαλλήλων π.χ. είναι ένα σημαντικό τμήμα της εισοδηματικής πολιτικής του κράτους που ήδη από μόνη της είναι μια «παρέμβαση».

Το συμπέρασμα επομένως είναι ότι πρώτον δεν νοείται κράτος σε κατάσταση τέλειας μη δράσης, σε πλήρη αδράνεια δηλ., και δεύτερο δεν νοείται λειτουργική δράση του κράτους απόλυτα ουδέτερη. Κατά συνέπεια η λειτουργική δράση μπορεί μόνο θεωρητικά να υπαχθεί στη μη δράση.

Πρακτικά, εντάσσεται κι αυτή στην κρατική δράση, έστω και αν ενσαρκώνει συχνά την πιο ήπια και ιδίως την πιο αναγκαστική μορφή κρατικού παρεμβατισμού.

Η οριοθέτηση εξάλλου της λειτουργικής δράσης του κράτους από την υπόλοιπη δράση του συχνά δεν είναι εύκολη. Πολλά τμήματα π.χ. της κρατικής δράσης που θα δούμε αμέσως παρακάτω, δύσκολα μπορούν να μην ενταχθούν στη λειτουργική δράση. Αυτό συμβαίνει π.χ. με τα σχολεία, τα θέατρα, τα μουσεία, τα νοσοκομεία, τους δρόμους, τα λιμάνια και άλλα έργα που εξυπηρετούν βασικές λειτουργικές ανάγκες του κράτους. Και όμως αποτελούν ταυτόχρονα την πολιτική των δημοσίων επενδύσεων και την πολιτική υποδομής που και οι δύο είναι σπουδαία όπλα κρατικού παρεμβατισμού. Οι κλασικοί πάντως, που προσδιόριζαν το ρόλο της μη δράσης για το κράτος, δέχονταν σαν αναγκαία τη λειτουργική δράση και τη θεωρούσαν τότε μόνο σαν τμήμα της μη δράσης, όταν αυτή (θα) ήταν ένα ελάχιστο και όσο το δυνατό ουδέτερη.

Τέλος θα πρέπει να πούμε εδώ ότι ο όρος «Κρατικός παρεμβατισμός» χρησιμοποιείται και στην τρέχουσα ανάλυση για τις επεμβάσεις εκείνες που κάνει το κράτος συνήθως ευκαιριακά και πολύ συνηθέστερα στα πλαίσια της συγκυριακής πολιτικής, για να συγκρατήσει κάποια αρρυθμία ή να εξισορροπήσει κάποια ανωμαλία στις εξελίξεις. Τα μέτρα που εφαρμόζει στις περιπτώσεις αυτές ονομάζονται «παρεμβατικά μέτρα». Το ίδιο συμβαίνει και με τους τρέχοντες όρους «παρεμβατική δραστηριότητα», «κρατική παρέμβαση», «παρεμβατική δράση» του κράτους κ.ά. Όλοι όμως οι όροι αυτοί στην τρέχουσα

θεώρηση των οικονομικών εξελίξεων αναφέρονται στις πρακτικές εφαρμογές της κρατικής δράσης, μολονότι εννοιολογικά είναι ταυτόσημοι με τον κρατικό παρεμβατισμό ή παραπλήσιοι μ' αυτόν.

β) *Η κρατική δράση*: Η πρακτική δράση του κράτους, που όπως είπαμε ενσαρκώνει τον αφηρημένο κρατικό παρεμβατισμό, είναι ποιοτικά μεν διπλής, ποσοτικά δε ποικίλης μορφής. Πράγματι, από ποιοτικής πλευράς η κρατική δράση ενσαρκώνει έναν κρατικό παρεμβατισμό συνειδητής αφενός και υποσυνειδητής μορφής αφετέρου. Η πρώτη, η συνειδητή μορφή κρατικού παρεμβατισμού είναι βασικής σταθερής και ουσιαστικής φύσης και συναντάται, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, μετά την εμφάνιση του καπιταλιστικού κράτους. Η δεύτερη, η υποσυνειδητή μορφή, είναι τρέχουσας και ευκαιριακής φύσης, συναντάται δε στην προκαπιταλιστική ιστορική περίοδο.

Από την άλλη πλευρά εξάλλου, την ποσοτική, η κρατική δράση είναι πολυποίκιλη. Η πράξη βέβαια διαμόρφωσε ως τώρα μερικά γενικά σχήματα αρκετά αξιόλογα, αλλά το πλήθος και η συνθετικότητα των κρατικών ενεργειών αποτελούν ένα ποικιλόμορφο σύνολο που δύσκολα μπορεί να διαιρεθεί σε απολύτως ομοιογενή υποσύνολα. Συχνά η ίδια ενέργεια μπορεί να υποστεί διπλή κατάταξη κι άλλοτε πάλι δύο διαφορετικές ενέργειες, μολονότι εκφράζουν την ίδια μορφή παρεμβατισμού, κατατάσσονται από τη φύση τους σε διαφορετικές κατηγορίες. Γενικά, η κρατική δράση ξεχωρίζεται στα παρακάτω γενικά σύνολα:

1. *Εφηρμοσμένη οικονομική πολιτική*. Εδώ εντάσσονται όλες εκείνες οι ενέργειες του κράτους που με τον καιρό διαμόρφωσαν ορισμένους συντονισμένους και αρκετά ομοιογενείς τρόπους κρατικής δράσης σε αξιόλογα μεγέθη ή τομείς της οικονομίας. Με άλλα λόγια, εφηρμοσμένη οικονομική πολιτική είναι το σύνολο των ενεργειών στις οποίες προβαίνει το κράτος για να ρυθμίσει κατά το δοκούν ή γενικά να επηρεάσει τις εξελίξεις σε ορισμένα αξιόλογα μεγέθη ή τομείς της οικονομίας. Ανάλογα με τα μεγέθη ή τους τομείς έχουμε και τα αντίστοιχα υποσύνολα ενεργειών, όπως π.χ. νομισματική πολιτική, βιομηχανική, αγροτική, αναπτυξιακή πολιτική, συγκυριακή πολιτική κλπ.

2. *Οικονομική δραστηριότητα*. Αντίθετα από την εφηρμοσμένη πολιτική που αποτελείται συνήθως από απλές (συχνότατα διοικητικές) ενέργειες (π.χ. ύψωση επιτοκίου, παραχώρηση προνομίων κλπ.), στην κατηγορία αυτή της οικονομικής δραστηριότητας εντάσσονται πρακτικές ενέργειες του κράτους που αποτελούν μια απευθείας δραστηριότητα του κράτους μέσα στην όλη οικονομική δραστηριότητα. Επομένως υπάρχουν σαν υποσύνολα:

α) *Καθαρά οικονομική δραστηριότητα* που είναι η υποδομή, δηλ. όλα τα έργα (δρόμοι, λιμάνια, βιομηχανικές ζώνες, αποστραγγιστικά έργα κλπ.) που εκτελεί το κράτος για να υποβοηθήσει την ιδιωτική πρωτοβουλία στην επιχειρηματική τους δράση. Η υποδομή, εκφραζόμενη σαν κρατική πολιτική,

μπορεί να αποτελέσει μέρος της εφηρμοσμένης οικονομικής πολιτικής κι ένα σπουδαίο εργαλείο κρατικού παρεμβατισμού.

β) *Η καθαρά επιχειρηματική δραστηριότητα*: Εδώ εντάσσεται όλη εκείνη η δραστηριότητα που κάνει το κράτος όταν ενεργεί σαν ιδιώτης επιχειρηματίας. Καταλαμβάνει σχετικά το μικρότερο μέρος της κρατικής δράσης που εκτυλίσσεται με τους κανόνες της ιδιωτικής οικονομικής. Τέτοια είναι π.χ. τα διάφορα κρατικά εργοστάσια, τα κρατικά μονοπώλια, διάφορες τουριστικές επιχειρήσεις κ.λ.π.

γ) *Η καθαρά κοινωφελής δραστηριότητα*: Εδώ το κράτος εμφανίζεται όπως και προηγουμένως σαν επιχειρηματίας, αλλά αφενός μεν όχι με αποκλειστική επιδίωξη το κέρδος, αφετέρου δε από μια κάποια κοινωφελή παρόρμηση. Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οι τηλεπικοινωνίες, τα ταχυδρομεία, ο φωτισμός, η συγκοινωνία, οι άγονες γραμμές, οι μη αποδοτικές εκμεταλλεύσεις κ.ά.

δ) *Η καθαρά κοινωνική δραστηριότητα*: Η δραστηριότητα αυτή διενεργείται από το κράτος από κάποια κοινωνική του υποχρέωση που σε μερικές περιπτώσεις μάλιστα έχει και τη μορφή της αναγκαστικότητας ή της γενικότερης σκοπιμότητας. Άμυνα, υγεία, παιδεία, τουρισμός, πολιτισμός και άλλοι τέτοιοι τομείς είναι πεδία δράσης της μορφής αυτής, δηλ. σχολεία, οχυρωματικά έργα, μουσεία, αρχαιολογικοί χώροι, θέατρα, νοσοκομεία, γηροκομεία, άλλα κοινωφελή ιδρύματα κλπ.

3. *Θεσμική και γενική δράση*. Εδώ περιλαμβάνονται όλες εκείνες οι ενέργειες του κράτους που ούτε σε κάποιο σύνολο της εφαρμοσμένης οικονομικής πολιτικής μπορούν να ενταχθούν, ούτε και σαν οικονομική δραστηριότητα να θεωρηθούν. Συχνά είναι μη οικονομικές ενέργειες με βραχυχρόνια ή μακροχρόνια οικονομικά αποτελέσματα ή επιδράσεις πάνω στις οικονομικές εξελίξεις. Άλλοτε πάλι προσδιορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη φιλοσοφία του κρατικού παρεμβατισμού γιατί καθιερώνουν θεσμούς ή εξαλείφουν άλλους. Τέτοιες ενέργειες είναι π.χ. μια αντιμονοπωλιακή νομοθεσία, το κληρονομικό δίκαιο, ένας νόμος-πλαίσιο, η ευνοϊκή μεταχείριση μιας τάξης, η νομοθέτηση κλειστών επαγγελμάτων, η εργατική νομοθεσία, ο επαγγελματικός προσανατολισμός, ο προσανατολισμός της παιδείας, γενικότερα η κοινωνική πολιτική του κράτους και του ιδιωτικού τομέα και άλλα παρόμοια.

4. *Η λειτουργική δράση*. Την αναλύσαμε πιο πάνω σαν την αναγκαία δράση του κράτους να διατηρηθεί και να λειτουργήσει ικανοποιητικά σαν υπερκείμενος οργανισμός. Εδώ περιλαμβάνονται τόσο ενέργειες που τις συναντήσαμε στις προηγούμενες κατηγορίες, όσο και ενέργειες αυτόνομες, όπως π.χ. η φορολογία, άλλα έσοδα, τα διάφορα έξοδα κ.λπ. Όπως είπαμε, η λειτουργική δράση αν δεν μπορεί πράγματι (όπως δεν μπορεί άλλωστε) να θεωρηθεί σαν το δεύτερο σκέλος της μη δράσης και επίσης ούτε σαν απολύτως ουδέτερη για

το οικονομικό γίνεσθαι, όπως την αποδέχονταν και την πρότειναν οι κλασικοί, τότε θα πρέπει να θεωρηθεί και αυτή σαν τμήμα της κρατικής δράσης και να ενταχθεί στο σύνολό της. Οι φόροι π.χ. κατάλληλα χειριζόμενοι από το κράτος, εκτός του ότι δεν είναι ουδέτεροι, αποτελούν για την εφηρμοσμένη οικονομική πολιτική ένα αποφασιστικό όπλο κρατικού παρεμβατισμού.

5. *Ολική δραστηριότητα.* Τέλος θα πρέπει να αναφερθεί εδώ σαν μια ακραία περίπτωση και η ολική δραστηριότητα του κράτους που αφορά τα σοσιαλιστικά και όχι τα καπιταλιστικά κράτη. Εδώ ο παρεμβατισμός είναι πλήρης και ταυτίζεται με την κρατική δράση σε όλα τα σημεία ή σχεδόν σε όλα.

Όπως είναι φανερό, τα προηγούμενα τέσσερα σχήματα κρατικής δράσης αφορούν μεν τυπικά το καπιταλιστικό κράτος, δεν παραβλέπονται όμως και από το σοσιαλιστικό. Αντίθετα μάλιστα. Η κοινωνική π.χ. ή η κοινωνοφελής δραστηριότητα είναι ένα σοβαρό μέλημα του σοσιαλιστικού κράτους. Απλώς όλα αυτά τα σχήματα συμπυκνώνονται σε ένα ενιαίο σύνολο «ολικής δραστηριότητας» του σοσιαλιστικού κράτους, και που σε άλλο κεφάλαιο θα δούμε αναλυτικά τις κατευθύνσεις που πήρε.

γ) Ιστορική εξέλιξη - Πρώτες μορφές

«Κρατική δράση» υπήρχε πάντα, «κρατική παρέμβαση» όχι. Πιο σωστότερα: Αναγκαστική (λειτουργική κυρίως) ή ηθελημένη κρατική δράση υπήρχε σε όλες τις εποχές, εκτός ίσως από τις πολύ πρωτόγονες κοινωνίες της μιας μικρής φυλής, ενώ η κρατική παρέμβαση συναντάται αρχικά μόνο σαν μια υποσυνείδητη εξάσκηση, σαν ένας υποσυνείδητος μορφής «κρατικός παρεμβατισμός», όπως τον καθορίσαμε παραπάνω. Συνειδητή κρατική παρέμβαση υπήρξε πολύ αργά στη νεώτερη εποχή. Σε υποτυπώδη στοιχεία μπορούμε να τη βρούμε στην κλασική αρχαιότητα (Έλληνες, Ασσύριοι, Βαβυλώνιοι, Αιγύπτιοι), στη ρωμαϊκή εποχή και στη βυζαντινή. Ακόμα και ο Μεσαίωνας με τη σχολαστική φιλοσοφία δεν διαμόρφωσε παρά μόνο πολύ έμμεσα ορισμένα καθήκοντα του κράτους.

Κρατική δράση βέβαια υπήρχε πάντα, κυρίως μάλιστα της δεύτερης και της τέταρτης μορφής που αναλύσαμε πιο πάνω, από τη στιγμή ιδίως που συγκροτήθηκαν οι πρώτες ανοργάνωτες κοινωνίες σ' ένα ενιαίο διοικητικό σύνολο. Τότε το «κράτος» εισέπραττε κάποιους «φόρους», καθόριζε κάπως τις τιμές, την παραγωγή και άλλα μεγέθη.

Θα λέγαμε γενικά πως όσο κυριαρχούσε στις κοινωνίες αυτές μια περισσότερο οργανωμένη μορφή του οικονομικού γίνεσθαι σαν ανταλλακτική οικονομία, η κρατική δράση απροσδιόριστης ακόμα μορφής (ίσως ένα υποτυπώδες μίγμα όλων των κατηγοριών που αναλύσαμε), δεν σχημάτιζε παρά μια υποτυπώδη «δημοσιονομική» πολιτική.

Με την εμφάνιση του μεταλλικού χρήματος σαν νόμισμα — όπως το έχουμε σήμερα — (7ο αιώνα π.Χ. περίπου) στα παράλια της Μεσογείου, αρχίζει να εμφανίζεται και μια υποτυπώδης μορφή απλών στοιχείων της νομισματικής πολιτικής, της πολιτικής τιμών, και ακόμα της πολιτικής εισοδημάτων κ.ά. Απλοποιημένες καθώς ήταν οι κοινωνίες και οι οικονομίες εκείνης της εποχής (σε σχέση με ο,τι είναι σήμερα) δεν έθεσαν το δίλημμα της κρατικής παρέμβασης με τον οξύ τόνο που εμφανίστηκε κατά την εποχή της βιομηχανικής επανάστασης. Γι' αυτό και λέμε πως ακόμα και μέχρι τον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση, που δεν υπήρχε ακόμα ο σημερινός πολύπλοκος (καπιταλιστικός) τρόπος παραγωγής, η συσσώρευση του κεφαλαίου, η εργατική και εργοδοτική τάξη και όλα αυτά τα στοιχεία που άλλαξαν ριζικά την οικονομική μορφή των κοινωνιών, μια συνειδητή κρατική παρέμβαση δεν είχε διαμορφωθεί, παρά μόνο σε στοιχειώδη μορφή, μολονότι η πρακτική κρατική δράση εξακολουθούσε να υπάρχει πάντα και μάλιστα με τον καιρό ν' αυξάνεται.

Όπως είδαμε, οι πρώτοι που μίλησαν για μια προχωρημένης μορφής συνειδητή κρατική παρέμβαση ήταν οι μερκαντιλιστές - εμποροκράτες. Καθώς όμως αυτοί δεν αποτέλεσαν ποτέ μια συγκροτημένη και συνεκτική σχολή (οι μετέπειτα μελετητές απλώς τους θεωρούν έτσι σαν μια σχολή), δεν παρουσίασαν ένα ομοιογενές σύνολο κρατικής παρέμβασης. Περισσότερο περιέγραψαν την κρατική δράση, παρά την κρατική παρέμβαση. Από τη σημερινή επιστημονική σκοπιά πάντως κατατάσσονται στους θιασώτες της κρατικής παρέμβασης απροσδιόριστης ακόμη μορφής.

Συνοψίζοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι μέχρι τη βιομηχανική περίπου επανάσταση υπάρχει έντονη και σαφής η κρατική δράση, με τον καιρό μάλιστα αυξανόμενη, και σε στοιχεία μια υποσυνειδητή μορφή κρατικής παρέμβασης που δεν καθορίζει ωστόσο ακόμα ένα συνεκτικό ρόλο για το κράτος. Συνήθως γίνεται το λάθος την έντονη και συχνά ηθελημένη κρατική παρέμβαση, που συναντάται ακόμα και στην αρχαιότητα, να τη θεωρούμε σαν παρέμβαση βασικής συνειδητής μορφής, ενώ είναι απλώς υποσυνειδητής μορφής, ή ίσως ένα ακαθόριστο μίγμα των δύο μορφών χωρίς συνειδητοποιημένο, παρά μόνο ευκαιριακό, στόχο. Για γνήσιο κρατικό παρεμβατισμό, για μια πραγματική κρατική παρέμβαση συνειδητής μορφής μίλησαν δειλά-δειλά στην αρχή, όπως είδαμε, οι πρόδρομοι των φυσιοκρατών, πιο ολοκληρωμένα κατόπιν οι ίδιοι οι φυσιοκράτες και τελείως ολοκληρωμένα οι κλασικοί της ελεύθερης αγοράς και οι σοσιαλιστές. Αυτό το υπαγόρεψαν άλλωστε οι συνθήκες της εποχής.

Πραγματικά οι πρόδρομοι των φυσιοκρατών (οι μεταβατικοί όπως τους ξέρουμε) που αποτελούν την οπισθοφυλακή των εμποροκρατών ή πιο σωστότερα τον συνδετικό κρίκο στη μεταστροφή που γνώρισαν οι ιδέες ανάμεσα στους τελευταίους εμποροκράτες και στους πρώτους φυσιοκράτες, μίλησαν πρώτοι για μια καθαρότερη, όχι όμως ακόμα σαφή, συνειδητή μορφή κρατικού

παρεμβ ατισμού και μάλιστα με τη μορφή της μη δράσης ή το πολύ-πολύ της λειτουργικής δράσης που αναλύσαμε πιο πάνω. Σ' αυτούς μάλιστα οφείλεται, όπως είδαμε, και το δόγμα *laisser-faire, laisser-passer*, και ειδικότερα στον Γάλλο *Voyer d'Argenson*.

Αλλά η επερχόμενη βιομηχανική επανάσταση υπερφαλάγγισε τις απόψεις τους προς τα εμπρός, ωθώντας προς σαφέστερα σχήματα, που τα καθόρισαν αρχικά μεν οι διάδοχοί τους, οι φυσιοκράτες, οριστικά δε και ολοκληρωμένα οι κλασικοί.

δ) Το κράτος των κλασικών

Με τους φυσιοκράτες, όπως είδαμε ήδη, το κράτος παίρνει πιο συνειδητή μορφή, όσον αφορά το ρόλο του στο οικονομικό γίγνεσθαι. Αυτή η μορφή ολοκληρώνεται, περιγράφεται και οριοθετείται οριστικά και με σαφήνεια από τους κλασικούς. Από τη σκοπιά που την εξετάζουμε εδώ είναι αυτό που καθορίσαμε πιο πάνω σαν «μη δράση».

Βλέπουμε λοιπόν ότι με τους κλασικούς έχουμε έναν πλήρη και συνειδητό, για πρώτη φορά τόσο ολοκληρωμένο (έστω και αρνητικό), ρόλο του κράτους: Απραξία, Μη Δράση. Τη μόνη δράση που αναγνώριζαν οι κλασικοί ήταν αυτή που ονομάσαμε πιο πάνω σαν «Λειτουργική δράση» και από αυτή μάλιστα τη λιγότερο δυνατή. Από την άποψη αυτή επομένως η φιλοσοφία των κλασικών για τον ρόλο του κράτους ήταν η «μη δράση», που επειδή στην απόλυτη μορφή, την «τέλεια μη δράση», όπως την καθορίσαμε πιο πάνω, δεν ήταν δυνατή, κατέληγε στην αναγκαία «Λειτουργική δράση».

Αυτό σήμαινε για το κράτος ότι έπρεπε να μη δείχνει κανένα ενδιαφέρον για ο,τι γινόταν μέσα στην οικονομία, αλλά να την εποπτεύει απλώς, όπως ο νυχτοφύλακας το εργοστάσιο. Εποπτεύοντας όμως μόνο το κράτος, δηλαδή αναπτύσσοντας μόνο τη «λειτουργική» του δράση (που είναι αναπόφευκτη και αναγκαία) δεν έδειχνε παρά μια «παθητική αποχή» απέναντι στα οικονομικά συμβάντα. Για τους κλασικούς ισχύει λοιπόν το κράτος - νυχτοφύλακας και η παθητική αποχή του.

Αυτή όμως η «παθητική αποχή» των κλασικών στηριζόταν σε μια διαπίστωση ή παρατήρηση που είχε περισσότερο θεωρητική και λιγότερο πρακτική αξία και εφαρμογή. Συγκεκριμένα στηριζόταν στην «ουδετερότητα» της λειτουργικής δράσης του κράτους, στο ότι δηλαδή η λειτουργική κρατική δράση θα (έπρεπε να) ήταν τέτοια, ώστε να μη «ενοχλεί» αρνητικά ή θετικά, και να μην επηρεάζει προς καμιά κατεύθυνση το οικονομικό γίγνεσθαι. Να είναι δηλ. «ουδέτερη». Αλλά μια τέτοια διαπίστωση μπορεί μόνο θεωρητικά να γίνει και όχι σαν πράξη. Είναι δηλαδή περισσότερο μια επιθυμία (των κλασικών) παρά μια πρακτική της οικονομίας. Διότι όλοι ξέρουμε π.χ. ότι ακόμα

και ένας ισοσκελισμένος προϋπολογισμός που υποτίθεται ότι είναι «ουδέτερος» σπάνια και μόνο θεωρητικά μπορεί να μην έχει κάποιες επιδράσεις.

Εξάλλου και οι ίδιες οι ενέργειες που γίνονται εξαιτίας και μόνο της λειτουργικής αναγκαιότητας (π.χ. είσπραξη φόρων, μισθοδοσία δημ. υπαλλήλων) ποτέ δεν μπορούν να διαχωρισθούν σαφώς ως προς την «ουδετερότητα» και την «ενεργητικότητα» τους (αρνητική ή θετική αδιάφορο). Και μόνο το γεγονός π.χ. ότι κάποιους πρέπει να φορολογήσεις, κάποιες τάξεις περισσότερο και κάποιες άλλες λιγότερο, είναι ήδη μια «δράση» κάθε άλλο παρά «ουδέτερη». Εξάλλου τότε η μισθοδοσία των δημοσίων υπαλλήλων είναι ουδέτερη: 'Όταν ο μισθός δεν αυξάνει καθόλου, όταν αυξάνει λιγότερο ή όταν αυξάνει περισσότερο από τους μισθούς του ιδιωτικού τομέα; 'Όταν αυξάνει λιγότερο, περισσότερο ή σε ίσο βαθμό με τις τιμές;

Αν πάρουμε λοιπόν έτσι λεπτομερειακά τη «λειτουργική δράση» του κράτους, θα δούμε ότι εκτός του ότι η ίδια δεν μπορεί να προσδιορισθεί με σαφήνεια, δεν προσδιορίζεται με σαφήνεια ούτε και η «ουδετερότητά» της. Αυτό είναι δυνατό μόνο θεωρητικά. Αυτό το σημείο οι κλασικοί το διέκριναν γρήγορα και γι' αυτό πολύ λογικά βέβαια και με συνέπεια, αλλά χωρίς επιτυχία, το καθόριζαν με το αίτημα της «λιγότερης δυνατής δράσης» του κράτους. Το σύνθημα ήταν «το καλύτερο κράτος είναι το λιγότερο κράτος».

'Όσο όμως κι αν είναι «λιγότερο» το κράτος, δεν μπορούσε να διατηρηθεί στη θέση της «παθητικής αποχής» που επιθυμούσαν οι κλασικοί, διότι είχε να διαχειρισθεί μεγέθη πολύ σημαντικά για την οικονομία και κάθε άλλο παρά «ουδέτερα». Αυτά ήταν π.χ. ο όγκος του χρήματος, τα επιτόκια, οι πιστώσεις, η εισοδηματική πολιτική, οι παροχές, η φορολογία, τα προνόμια και άλλα. 'Ετσι ενώ θεωρητικά διατηρούσε μια αποχή, στην πράξη αυτή η αποχή δεν ήταν καθόλου «παθητική», κατά την έννοια των κλασικών, αλλά σαφώς «ενεργητική». Κρατικό παρεμβατισμό συνεκτικό, ηθελημένο και συνειδητό από πλευράς επιστήμης δεν έχουμε ακόμα, όπως αυτό έγινε αργότερα, γιατί το δόγμα ήταν υπέρ της αποχής· έχουμε όμως έναν αδιάκοπο, αλλά ασύνδετο, μη συνεκτικό και υποσυνείδητο παρεμβατισμό, που μετέτρεπε ακριβώς αυτή την «παθητική» αποχή σ' ένα απλό θεωρητικό σχήμα. Η αποχή ήταν στην πράξη σαφώς «ενεργητική».

Συνοπτικά έχουμε τρία αίτια μετατροπής της παθητικής αποχής σε ενεργητική:

—Το ένα είναι ότι η «ουδετερότητα» της «λειτουργικής δράσης» του κράτους είναι μόνο θεωρητικά δυνατή, ενώ στην πράξη όχι.

—Το δεύτερο είναι ότι αυτή η ίδια η «λειτουργική δράση» του κράτους δύσκολα μπορεί να οριοθετηθεί και άρα να διαχωρισθεί με σαφήνεια από τις άλλες δράσεις του. Μια τέτοια οριοθέτηση είναι μόνο θεωρητική.

—Το τρίτο είναι ότι, πέρα από τις δύο αυτές θεωρητικότητες, η πράξη

ώθησε από μόνη της το κράτος ν' αφήσει την «αποχή» του, γιατί έπρεπε να χειρισθεί σημαντικά μεγέθη ή να πάρει αποφάσεις το ίδιο σημαντικές και καθόλου «ουδέτερες» για το οικονομικό γίγνεσθαι.

Έτσι λοιπόν το κράτος των κλασικών δογματικά έχει σαν υπόβαθρο την «παθητική αποχή», πρακτικά όμως και για τους λόγους που προαναφέραμε προσχωρεί στην «ενεργητική αποχή» που εγγίζει τα όρια του συνευρημένου παρεμβατισμού, που αμέσως κατόπιν με τους μετακλασικούς (όχι ακριβώς νεοκλασικούς) μετατρέπεται έτσι και επίσημα.

ε) Το κράτος των σοσιαλιστών και των ιστορικών

Όπως είδαμε πιο πάνω, τα αίτια για τη μετατροπή της «παθητικής» αποχής του κράτους των κλασικών σε «ενεργητική» ήταν τρία. Δηλαδή η δυσκολία οριοθέτησης της «λειτουργικής δράσης» του κράτους, η δυσκολία οριοθέτησης της «ουδετερότητας» της δράσης αυτής και τρίτο ο αναγκαστικός χειρισμός από το κράτος μεγεθών ή η λήψη αποφάσεων που οικονομικά κάθε άλλο παρά «ουδέτερα» είναι.

Αυτό το τρίτο αίτιο ήταν η κύρια αιτία για την οποία το ίδιο το κράτος στράφηκε από μόνο του στην «ενεργητική» αποχή, παρότι οι κλασικοί του υπαγόρευαν την «παθητική» αποχή. Μια δεύτερη, το ίδιο σημαντική, αιτία ήταν οι διδασκαλίες των σοσιαλιστών και πιο συγκεκριμένα τα γνωστά μας ήδη από προηγούμενες αναλύσεις «Κοινωνικά δικαιώματα» που προβλήθηκαν τον περασμένο αιώνα και που στο πρόσωπο των σοσιαλιστών βρήκαν έναν ένθερμο υποστηρικτή.

Οι ίδιοι οι σοσιαλιστές βέβαια δεν πρότειναν καμιά μορφή κρατικού παρεμβατισμού, έστω κι αν υποστήριζαν την παραχώρηση των «εργατικών δικαιωμάτων» στην εργατική τάξη. Οι γνήσιοι σοσιαλιστές (μαρξικοί και μεταμαρξικοί), «δυσπιστώντας» στην ικανότητα του καπιταλιστικού κράτους να δώσει σωστές λύσεις στο κοινωνικό πρόβλημα, προχώρησαν με τα μοντέλα τους στην κατάργησή του, όπως είδαμε ήδη. Έτσι από την πλευρά που εξετάζουμε το κράτος εδώ, οι σοσιαλιστές πρότειναν τη γνωστή μας «ολική δραστηριότητα», έτσι όπως την καθορίσαμε πιο πάνω, δηλαδή ένα μοντέλο κρατικής δράσης «ολικής», «γενικής» μορφής, πάνω σ' ολόκληρο το εθνικό επίπεδο. Κι αυτό μάλιστα σαν μια μεταβατική λύση, γιατί, όπως είδαμε ήδη, για τον σοσιαλισμό το κράτος σιγά-σιγά και όταν η σοσιαλιστική κοινωνία θα φτάσει στην ολοκλήρωσή της, θα φτάσει κι αυτό στην αχρήστευσή του με τη διαδικασία μάλιστα ενός «αποθνήσκοντος κράτους».

Μέχρι τότε όμως το πρακτικό σχήμα είναι αυτό της «ολικής δραστηριότητας» με μια μορφή «κρατικού σοσιαλισμού», όπως συνήθως χαρακτηρίζεται, όπου σαν μορφή παραγωγικής οργάνωσης θα κυριαρχεί η «κρατική οικονομία

χωρίς ιδιοκτησία». Αυτή η τελευταία μέσω ακριβώς της «ολικής» κρατικής δράσης περνάει στους εργάτες. Συνοπτικά λοιπόν για το σοσιαλιστικό κράτος έχουμε τη μεταβατική φάση της «ολικής δραστηριότητας» και την τελική αυτοαχρήστευσή του. Από την άποψη αυτή ο σοσιαλισμός δεν επέβαλλε άμεσα και «καπιταλιστικής φύσης» παρεμβατικά καθήκοντα στο καπιταλιστικό κράτος, αφού δεν το παραδέχεται, αλλά «ολικά», και γενικευμένα στο δικό του σοσιαλιστικό κράτος.

Αυτό όμως στάθηκε για το καπιταλιστικό κράτος μια ώθηση σημαντική και ένα δεύτερο, όπως είπαμε, αίτιο για να περάσει από την παθητική στην ενεργητική αποχή του. Του δημιούργησε δηλαδή έμμεσα την ανάγκη να ενεργοποιηθεί παρεμβατικά, με την έννοια ότι έδειξε στην εργατική τάξη το δρόμο προς τις απαιτήσεις της μέσα στον καπιταλισμό, απαιτήσεις προς τις οποίες το καπιταλιστικό κράτος δεν μπορούσε να κωφεύσει. Έτσι κατανάγκη αυτό άρχισε κάποτε να επιβάλλει στους εργοδότες τα αιτούμενα «κοινωνικά δικαιώματα», πράγμα που σήμαινε πλέον μια αποχή, το λιγότερο «ενεργητική», γιατί ακόμα δέσποζε το δόγμα της παθητικής αποχής. Μπορούμε να πούμε γενικά ότι μέχρι περίπου το θάνατο του Μαρξ (1883) η αποχή θεωρητικά μεν είναι «παθητική», στην πράξη όμως «ενεργητική», όπως την καθορίσαμε παραπάνω.

Με τον θάνατο του Μαρξ ο μεταμαρξικός σοσιαλισμός γνώρισε, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, τη διάσπασή του σε ορθόδοξους και ρεβιζιονιστές. Αυτοί οι τελευταίοι δρώντας μέσα στον περίγυρο του καπιταλιστικού κράτους ώθησαν ακόμα περισσότερο την ιδέα του κρατικού παρεμβατισμού μέσα από το σχήμα των κοινωνικών δικαιωμάτων. Αλλά και των ορθόδοξων σοσιαλιστών η συμβολή στην ώθηση αυτή δεν είναι ασήμαντη. Έτσι τελικά μαζί με άλλους παράγοντες, που θα δούμε παρακάτω, η κατάσταση οδηγήθηκε στο σημείο που το (καπιταλιστικό) κράτος να ενδίδει αφενός στις απαιτούμενες παραχωρήσεις και αφετέρου να επεμβαίνει σχεδόν ανοιχτά, συχνά με πρόσχημα το κοινωνικό πρόβλημα, και να κατευθύνει την οικονομία προς τις επιθυμητές εξελίξεις.

Έτσι, όσον αφορά τον κρατικό παρεμβατισμό, η εποχή αυτή διακρίνεται έντονα πια από μια μεταβατικότητα που συμπαρασύρει και τον χαρακτήρα της παθητικής και ενεργητικής αποχής. Την αποχή αυτή τη χαρακτηρίζει πλέον και την αντικαθιστά τότε-τότε μια απροσδιόριστη ακόμα αλλά συχνά έντονη και αρκετά συνειδητή παρεμβατικότητα. Μαζί με τους ορθόδοξους και τους ρεβιζιονιστές σοσιαλιστές, οι άλλοι παράγοντες που ωθούν προς αυτή τη μεταβατικότητα είναι αφενός μεν η καθημερινή οικονομική πρακτική που αρχίζει να παρουσιάζει μια απρόσμενη (για τους κλασικούς) πολυπλοκότητα και αφετέρου οι νεοκλασικοί που παρακολουθούν αυτή την πολυπλοκότητα,

μαζί δε μ' αυτούς και οι στοχαστές της λεγόμενης «ιστορικής σχολής» της Γερμανίας.

Οι νεοκλασικοί, κατά προέκταση των κλασικών, δέχονται κι αυτοί ότι το κράτος δεν έχει κανένα λόγο να παρεμβαίνει. Η οικονομία αυτορρυθμίζεται από μόνη της. Πιστεύουν δηλ. κι αυτοί στον λεγόμενο «αυτορρυθμιζόμενο καπιταλισμό». Παρ' όλα αυτά όμως, διαπίστωσαν πολύ γρήγορα κάτι, που οι κλασικοί το υποπτεύονταν ότι θα συμβεί: την ενεργητικότητα της κρατικής αποχής, τη μετατροπή της δηλ. από παθητική σε ενεργητική. Έμειναν όμως σ' αυτό και δεν προχώρησαν παρακάτω. Ωστόσο το ερώτημα του κρατικού ρόλου πλανάται υποσυνείδητα στις διάφορες νεοκλασικές σχολές, οι οποίες ακριβώς για να το αποφύγουν επιδόθηκαν κυρίως και συχνά με μεγάλη επιτυχία στη μικροοικονομική ανάλυση ειδικότερα των λειτουργικών φαινομένων της αγοράς (αυστριακή σχολή, μαρτζίναλιστές, Βαλράς, Παρέτο, Χικς, ισορροπία, οριακότητα, τιμή κλπ.). Μόνο με την εμφάνιση του Κένυς η αγορά θα ιδωθεί και μακροοικονομικά, αλλά αυτό πολύ αργότερα, στη δεκαετία του 1930.

Αντίθετα, από τους νεοκλασικούς, η «ιστορική σχολή» των Γερμανών «Καθεδριστών», που είδαμε πιο πάνω, δίνει στο θεωρητικό πεδίο την πρώτη και σημαντική στροφή στο ρόλο του κράτους, που από «απέχων», γίνεται τώρα «συμμετέχων». Η σχολή αυτή έθεσε σαφώς υπό αμφισβήτηση την οποιαδήποτε αποχή του κράτους —παθητική ή ενεργητική, αδιάφορο— και πρόβαλλε σαν πρακτικό σχήμα κρατικού παρεμβατισμού τις γνωστές μας «Σοσιαλρεφόρμεν» (τις «κοινωνικές μεταρρυθμίσεις») που τις είδαμε κι αυτές παραπάνω. Ωστόσο το καπιταλιστικό κράτος διατηρεί ακόμα τη θολή ενεργοπαθητική του αποχή, αλλά αυτή τώρα περνώντας μέχρι τον Κένυς ένα μεταβατικό στάδιο αποκλίνει έντονα προς την ενεργητική κρατική παρέμβαση. Δεν έγινε βέβαια ακόμα τέτοια κι έμεινε μια υποτιθέμενη «ενεργητική αποχή», διότι και οι καθεδριστές πιστεύουν στη λειτουργία της αγοράς, με την ουσιά της όμως διαφορά (από τους κλασικούς) ότι στον αυτοματισμό της προϋποθέτουν —οι καθεδριστές— σαν αναγκαίο «συμπλήρωμα» και την κρατική παρεμβατικότητα με τη μορφή των «Σοσιαλρεφόρμεν», ώστε η αγορά να λειτουργήσει σωστά.

Κοντά στις «κοινωνικές μεταρρυθμίσεις» πρόσθεσαν βέβαια αργότερα και άλλες κρατικές ενέργειες, ωστόσο ένα συνεκτικό και πλήρες σύστημα κρατικού παρεμβατισμού δεν μπόρεσαν να ολοκληρώσουν, παρά μόνο με την ανεπαρκή μορφή αυτών των μεταρρυθμίσεων και των άλλων «μικροδιορθώσεων» που πρότειναν. Συνοπτικά λοιπόν, ενώ με τους νεοκλασικούς η όποια (ενεργητική ή παθητική) αποχή του κράτους διαπιστώνεται απλώς και βλέπεται με κάποια υποσυνείδητη και έμμεση απορία, στους «καθεδριστές» της ιστορικής σχολής η αμφισβήτησή της τίθεται ανοιχτά. Το κύριο πρακτικό αντισχήμα προς την αποχή αυτή είναι τώρα οι «Σοσιαλρεφόρμεν». Έτσι οι καθεδριστές

και σε μεγάλο βαθμό και οι ρεβιζιονιστές γίνονται οι πρόδρομοι της σημερινής «Σοσιαλδημοκρατίας».

11. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΑΞΗ

α) Οι ταραξίες της αγοράς

Η πράξη γενικά, δηλαδή η οικονομική πρακτική, υπήρξε, όπως είπαμε ήδη, ένας ξεχωριστός και αξιόλογος παράγοντας που επέδρασε —παράλληλα με τη θεωρία και τους θεωρητικούς— στη διαμόρφωση της «παθητικής» αποχής του κράτους, στο πέρασμά της σε «ενεργητική», στη ρευστότητα της μεταβατικής περιόδου, στην επιβολή της παρεμβατικότητας και στην τελική καθιέρωσή της.

Θα λέγαμε ότι συχνά η πράξη προηγήθηκε της θεωρίας σε τρόπο που πολλές φορές η τελευταία (η θεωρία) να παίρνει πρώτα από την πράξη την ώθηση και τις ρεαλιστικές καταστάσεις και να τις συμπυκνώνει κατόπιν σε κάποιο θεωρητικό σχήμα. Ανεξάρτητα λοιπόν από το τι έλεγαν οι κλασικοί, οι νεοκλασικοί, οι καθεδριστές, σοσιαλιστές και οι ρεβιζιονιστές, η πράξη (δηλ. εδώ η καπιταλιστική αγορά) δούλευε με τους δικούς της νόμους, που άλλοτε τους ανακάλυπταν και τους κατέγραφαν οι θεωρητικοί στα χαρτιά και άλλοτε όχι.

Ελεύθερη τελείως ή πότε-πότε κάπως περιορισμένα δουλεύοντας αυτή (η αγορά) δημιούργησε όμως στους κόλπους της δύο αυτοκαταργητικούς παράγοντες—και «ταραξίες» θα λέγαμε—που ενοχλούσαν την απρόσκοπτη κι ελεύθερη λειτουργία της: τη συσσώρευση του κεφαλαίου που σημαίνει τα μονοπώλια, ολιγοπώλια, μονοψώνια, ολιγοψώνια, πολυεθνικές κλπ. αφενός και τη συσσώρευση της εργασίας αφετέρου που σημαίνει τα οργανωμένα και ισχυρά (συχνά μάλιστα με παγκόσμια συνεκτικότητα) εργατικά συνδικάτα. Αυτοί οι δύο παράγοντες υπήρξαν πάντα οι δύο αντίπαλοι ταραξίες στον περίγυρο της «ελεύθερης αγοράς» που την περιόριζαν με τη δράση τους. Τα μονοπώλια π.χ. καθόριζαν μόνα τους κι αυθαίρετα, πέρα από κάθε αυτοματισμό της αγοράς (προσφορά, ζήτηση κλπ.), την τιμή, την ποσότητα και την ποιότητα των προϊόντων τους· τα συνδικάτα δε αντιστοιχώς το μισθό, τα ημερομίσθια και γενικότερα τις αμοιβές, πέρα συχνά από κάθε αυτοματισμό επίσης της αγοράς.

Θα πρέπει να σημειώσουμε όμως εδώ ότι κανένας από τους δύο αυτούς «ταραξίες» δεν έχει σαν στόχο την κατάργηση του συστήματος με τη δράση του. Είναι όμως γέννημα και θρέμμα του συστήματος, με την έννοια ότι τον μεν πρώτο (τη συσσώρευση του κεφαλαίου) τη δημιούργησε ο ελεύθερος

ανταγωνισμός, που είναι ένα βασικό γνώρισμα του καπιταλισμού, τον δε δεύτερο —τη συσσώρευση της εργασίας— η μεγάλη επιχείρηση, που κι αυτή είναι ένα βασικό γνώρισμα —στήριγμα θα λέγαμε καλύτερα— του συστήματος. Έτσι λοιπόν το ίδιο το σύστημα από τις εγγενείς αδυναμίες των γνωρισμάτων του δημιουργήσε δύο αυτοκαταργητικούς παράγοντες ή «ταραξίες», που το ενοχλούν σημαντικά και συχνά μάλιστα το αποδιοργανώνουν ή το οδηγούν σε κρίσεις, ιδίως τα μονοπώλια. Γενικά πάντως η ελεύθερη αγορά με τη δράση των δύο αυτών ταραξιών γίνεται τώρα περιορισμένη.

Παράλληλα με τους δύο αυτούς ταραξίες γεννήθηκε κι ένας τρίτος, η τεχνολογία, που έφερε στην αγορά τώρα προϊόντα πολύπλοκα που ο καταναλωτής δεν τα γνωρίζει. Εξάλλου τεχνολογία εδώ σημαίνει επίσης μεγάλες παγκόσμιες αγορές που ο καταναλωτής δεν τις φτάνει, σημαίνει επίσης μάρκετινγκ, διαφήμιση, πλύση εγκεφάλου, τεχνικές πωλήσεων και άλλα τέτοια που τελικά καταργούν ή περίπου καταργούν την προϋποτιθέμενη από τους κλασικούς και την ελεύθερη αγορά «Αυτονομία του καταναλωτή» και «Διαφάνεια της αγοράς», και επιβάλλουν στον καταναλωτή προϊόντα που σε άλλη περίπτωση αυτός δεν θάθελε, τόσο σε ποιότητα, όσο και σε ποσότητα, σε είδος ή σε τιμή. Ο ρυθμιστικός ρόλος του καταναλωτή χάνεται λοιπόν από την αγορά.

Έτσι η τεχνολογία με την τεχνική πρόοδο που επέφερε στην παραγωγή καταργεί δύο ουσιώδη χαρακτηριστικά της αγοράς (διαφάνεια και αυτονομία) και εμφανίζεται μ' αυτό τον τρόπο σαν ένας τρίτος ταραξίας. Πρέπει να πούμε ωστόσο και γι' αυτόν τον ταραξία ότι δεν αποβλέπει στην κατάργηση του συστήματος, και τόσο αυτός όσο και οι δύο προηγούμενοι κάθε άλλο παρά μόνο αρνητικοί για το σύστημα είναι. Η θετική τους πλευρά και η ενγένει ωφελιμότητά τους είναι το ίδιο σημαντική, όσο και η αρνητικότητα που προκαλούν.

Έναν τέταρτο ταραξία τέλος δημιουργήσε ήδη και η ίδια η αγορά από μόνη της. Είναι οι διάφορες «αρρυθμίες» που εμφανίζει αυτή στο λειτουργικό της μέρος. Παράδειγμα οι μη αποδοτικές επιχειρήσεις, που όμως πρέπει να υπάρξουν (π.χ. άγονες γραμμές κ.ά.) για γενικότερους κοινωνικούς λόγους, ή οι πολλές αρρυθμίες με τη μορφή αποφράξεων που γνωρίζει η αγορά στο γεωργικό της τμήμα (δηλ. η αγορά αγροτικών προϊόντων) που σε περιόδους αιχμής αφήνει τις τιμές να πέφτουν σε χαμηλά κάτω του κόστους ή τελείως απάρδεκτα επίπεδα λόγω υπερπροσφοράς ή αντίστροφα σε περιόδους φτώχης σιτοδείας ανεβάζει τις τιμές σε ακριβά για τον αστικό πληθυσμό επίπεδα.

Γενικότερα τέτοιες αρρυθμίες η αγορά παρουσιάζει σε αρκετά σημεία, όπως π.χ. στο παραγωγικό πεδίο (άτυπα και αφανή μονοπώλια ακόμη και μεταξύ μικρών ή μεσαίων παραγωγών), στο εισοδηματικό πεδίο (οι φτωχότερες τάξεις συχνά δεν βοηθούνται αποτελεσματικά από τον αυτοματισμό της αγοράς στην απόλαυση μεγαλύτερης ευημερίας), στη διανομή του πλούτου,

στο πεδίο συνθηκών εργασίας, στην κατανομή δραστηριοτήτων κλπ.

Βλέπουμε λοιπόν ότι η ίδια η αγορά από μόνη της παρουσιάζει συχνά αξιόλογες αρρυθμίες, που, όταν εκδηλώνονται, ενοχλούν αποφασιστικά, απορρυθμίζουν ή περιορίζουν σημαντικά τη λειτουργία της. Είναι οι εγγενείς ταραξίες της αγοράς που προέρχονται εσωγενώς και που οι κλασικοί, τόσο αυτές όσο και τους άλλους τρεις ταραξίες, δεν πρόβλεψαν με σαφήνεια, παρά μόνο σαν μια, θα λέγαμε, υποψία. Υποπτεύονταν δηλαδή οι κλασικοί την πιθανή ύπαρξη και εμφάνισή τους, αλλά τελικά δεν προχώρησαν στη σαφή διαπίστωσή τους, ούτε φυσικά και στην εξονυχιστική ανάλυσή τους. Όμως η πράξη, πέρα από θεωρίες και μοντέλα, διαμόρφωνε τα δικά της σχήματα.

β) Το κράτος - ταραξίας

Είδαμε πιο πάνω ότι Εργασία - Κεφάλαιο - Τεχνολογία - Αρρυθμίες είναι οι τέσσερις «ταραξίες» της Αγοράς, που με τη δράση τους από «ελευθερη» την κάνουν τώρα «περιορισμένη», ή σωστότερα ελευθεροπεριορισμένη. Η Εργασία προβάλλει επιτακτικά τα («κοινωνικά» αρχικά) δικαιώματα και τις κατοπινές τους προεκτάσεις (κυρίως εισοδηματικές, διανομής πλούτου κλπ.). Το Κεφάλαιο προβάλλει το μεγαλύτερο και το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος, καθώς επίσης και την αυθαίρετη δράση του. Η Τεχνολογία την Αποδιαφάνεια της αγοράς και την Αναυτονομία του καταναλωτή και οι Αρρυθμίες της ίδιας της αγοράς τέλος διαταράζουν τη λειτουργία της και την απορρυθμίζουν προς ανεπιθύμητες εξελίξεις.

Στο μέσον του «εχθρικού» αυτού τετραγώνου στέκεται το κράτος που, πέρα από το τι του υπαγόρευαν σαν ρόλο οι θεωρητικοί στα χαρτιά, έβλεπε την ανάγκη ότι πρέπει να επέμβει διαιτητικά, για να αμβλύνει τις οξύτητες και τα χάσματα που δημιουργούσε η δράση των τεσσάρων αυτών ταραξιών. Παρεμβαίνοντας όμως αυτό, έστω και διαιτητικά, μετατράπηκε αυτόματα και το ίδιο σ' έναν πέμπτο, αθέλητο ίσως, ταραξία, γιατί με τις ρυθμίσεις και επεμβάσεις του (προδιαγραφές προϊόντων, νόμοι αντι-καρτέλ, ανώτατα όρια τιμών κλπ.) περιορίζει ακόμα περισσότερο την ήδη περιορισμένη «ελεύθερη» (ή ελευθεροπεριορισμένη) αγορά.

Καθώς έκλεινε λοιπόν η εποχή των κλασικών και διατρέχοντας την περίοδο των νεοκλασικών, των καθεδριστών και ρεβιζιονιστών (δηλ. περίπου στο γύρισμα του αιώνα μας) οι διεργασίες και τα αρχικά, πρώτα, φαινόμενα των «ταραξιών» παίρνουν όλο και πιο οξύτερες διαστάσεις. Μέχρι το μεσοπόλεμο του αιώνα μας περίπου που κράτησε η μεταβατική περίοδος οι πέντε ταραξίες είχαν πάρει σχεδόν τις οριστικές τους διαστάσεις με απλές «επιδιορθώσεις» στη μετέπειτα περίοδο. Ήδη στην πράξη έχουμε πλέον διαμορφωμένα μονοπώλια, συνδικάτα (ισχυρή δηλ. συσσώρευση εργοδοτικής και εργατικής δύ-

ναμης), την τεχνολογία που αρχίζει να διαμορφώνει μια νέα επανάσταση καθώς επίσης και έναν σαφή κρατικό παρεμβατισμό, που θεωρητικά προδιαγράφεται από τους καθεδριστές για πρώτη φορά με σαφήνεια, αλλά όχι με πληρότητα, όπως είδαμε, και υποδαυλίζεται έντονα από τους σοσιαλιστές, ιδίως τους ρεβιζιονιστές που δρούσαν στον περίγυρο των καπιταλιστικών κρατών.

Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα ότι οι σοσιαλιστές, ορθόδοξοι ή ρεβιζιονιστές (αλλά και οι ουτοπιστές επίσης) και γενικότερα το στρατόπεδο των σοσιαλιστών που ήταν οι κατεξοχήν σαφείς αντίπαλοι του καπιταλισμού, ήταν αυτοί που έδωσαν σ' αυτόν τον τελευταίο (τον καπιταλισμό) με τις κριτικές υποδείξεις και τη συμπαρατάξή τους στο τότε «κοινωνικό πρόβλημα» τις καλύτερες λύσεις για την ανασύνθεση και την περαιτέρω μη κατάρρευσή του, που κάθε άλλο παρά επιθυμούσαν αυτοί. Η (καπιταλιστική) ιστορική σχολή π.χ. υιοθέτησε όλα σχεδόν τα συνθήματα των σοσιαλιστών (το σοσιαλδημοκρατικό, αλλά πάντα καπιταλιστικό κράτος δηλαδή), κι αν αργότερα ένα μεγάλο τμήμα της κρατικής δράσης διαμόρφωσε αυτό που λέμε σήμερα «κοινωνικό κράτος», αυτό οφείλεται ή ξεκίνησε βασικά πάλι από τις κριτικές των σοσιαλιστών.

Αλλά αυτό ακριβώς, μαζί βεβαίως με άλλες εξελίξεις (ή νέες μορφές) που γνώρισε το καπιταλιστικό σύστημα, ήταν που το κράτησε στη ζωή και του έδωσε τη δυνατότητα της ευέλικτης αναπροσαρμογής του. Την προσαρμοστική ευελιξία δηλ. το καπιταλιστικό σύστημα την οφείλει εν πολλοίς στις σκέψεις των σοσιαλιστών. Έτσι αυτοί οι τελευταίοι κατά μία ειρωνεία της τύχης βοήθησαν αποφασιστικά στη μη κατάρρευση ενός συστήματος, που οι ίδιοι επιθυμούσαν και προέβλεπαν.

γ) Η σύγχρονη εποχή

Η μεταβατική περίοδος, όσον αφορά τη διαμόρφωση του κρατικού παρεμβατισμού, κλείνει στην περίοδο του μεσοπολέμου με την ταυτόχρονη εμφάνιση του φασισμού (Ιταλία) και του ναζιστικού κράτους (Γερμανία), του αγγλικού κεϋνσιανισμού (με το Κέυνς ιδρυτή του) και των Γερμανών νεολιμπεραλιστών-νεοφιλελευθέρων. Από το σημείο αυτό και μετά διαμορφώνεται οριστικά πλέον ο κρατικός παρεμβατισμός τόσο στη θεωρία, όσο και στην πράξη και μάλιστα με συνεκτικότητα, εσωτερική πληρότητα και συνοχή.

Τώρα έχουμε πλέον στην πράξη κυρίως αλλά και στη θεωρία μερικά ξεχωριστά γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν έντονα το σημερινό μοντέρνο παρεμβατικό κράτος. Αυτά είναι:

α) Οι οριζόντιες και κάθετες διευρύνσεις των δύο βασικών συστημάτων, καπιταλισμού και σοσιαλισμού, με θεωρητικό σχήμα τη γνωστή «θεωρία σύγκλισης».

β) Η διαμόρφωση του λεγόμενου «κοινωνικού κράτους».

γ) Ο «ρυθμιστικός» (κι όχι αυτορρυθμιζόμενος, όπως με τους κλασικούς) καπιταλισμός του Κένυς - Κεύνσιανισμού.

δ) Η «κοινωνική οικονομία της αγοράς» των Γερμανών νεολιμπεραλιστών με επικεφαλής αρχικά τη Φράϊμπουργκερ Σούλε (Σχολή του Φράϊμπουργκ), του Όικεν και κατόπιν τους Χριστιανοδημοκράτες Έρχαρντ, Μύλλερ - Αρμάκ και τον σοσιαλδημοκράτη Σίλλερ.

Ας δούμε αναλυτικά αυτά τα φαινόμενα.

12. ΟΙ ΔΙΕΥΡΥΝΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

α) Η ουσία των διευρύνσεων

Με μια γενικευμένη θεώρηση μπορούμε να πούμε ότι το κράτος σήμερα έχει δύο αποστολές: Το μεν σοσιαλιστικό να διαχειρίζεται (έστω «προσωρινά» μέχρι την αυτοκατάργησή του) για λογαριασμό των πολιτών του την «κοινή» ιδιοκτησία (τα μέσα παραγωγής), το δε καπιταλιστικό να παρεμβαίνει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο διορθωτικά, «διαιτητικά» στην αγορά αποσπώντας έτσι συγκρούσεις, κλονισμούς και κρίσεις, όσο μπορεί.

Από την άποψη αυτή το σοσιαλιστικό κράτος καταργεί την αγορά και παίρνει αυτό τη θέση της στις κυριότερες λειτουργίες, ενώ το καπιταλιστικό την εποπτεύει παρεμβατικά, ακριβώς όπως ο διαιτητής έναν ποδοσφαιρικό αγώνα. Θεωρητικά και πρακτικά τόσο το ένα, όσο και το άλλο κράτος (καπιταλιστικό και σοσιαλιστικό) διαμόρφωσαν βέβαια τα δικά τους ξεχωριστά σχήματα ενεργειών («διαχείρισης» για το ένα, «διαιτησίας» για το άλλο), αλλά στην πράξη παρατηρήθηκε, στις μεταπολεμικές ιδίως δεκαετίες, μια διπλή εξέλιξη στα σχήματα αυτά των ενεργειών τους.

Δηλαδή τα δύο συστήματα έδωσαν δύο παράλληλες με τα καθήκοντα και βασικές για το ίδιο το κράτος και την υπόστασή του κατευθύνσεις στις ενέργειές του: Μια οριζόντια και μια κάθετη κατεύθυνση. Αυτές οι κατευθύνσεις προκάλεσαν με τη σειρά τους δύο αντίστοιχες διευρύνσεις στο κάθε σύστημα: Μια επίσης οριζόντια και μια κάθετη διεύρυνση.

Η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στις δύο διευρύνσεις είναι ότι στη μεν κάθετη το κράτος (σοσιαλιστικό και καπιταλιστικό) προσπαθεί ν' αυτοδιορθωθεί το ίδιο με διάφορες ενέργειες που κάνει, στη δε οριζόντια προσπαθεί να καλυτερεύσει το σύστημα που υπηρετεί (τον καπιταλισμό το ένα, τον σοσιαλισμό το άλλο).

Ένα άλλο αξιόλογο σημείο είναι επίσης η σχέση οριζόντιας διεύρυνσης και θεωρίας σύγκλισης. Στην πράξη δηλ. της καθημερινής οικονομικής ζωής παρατηρήθηκε ότι τα δύο συστήματα, καπιταλισμός και σοσιαλισμός, πλησιάζ-

ζουν «οριζόντια» το ένα το άλλο, με τη μορφή αλληλοδανεισμού στοιχείων του ενός από το άλλο. Αυτό το αλληλοπλησίασμα η θεωρία σύγκλισης το θεωρεί σαν πυρήνα μιας μελλοντικής συγχώνευσης («σύγκλισης») των δύο συστημάτων και προσπαθεί να το θεμελιώσει αναλυτικά. Η θεωρία της οριζόντιας διεύρυνσης, αντίθετα, δεν βλέπει στο τέρμα μια ολική συγχώνευση των δύο συστημάτων, αλλά απλώς μια ανακοπή αυτού του αλληλοδανεισμού (ή αλληλοπλησιάζσματος) εκεί που τα όρια αντοχής των δύο συστημάτων θα προσκρούσουν στη δομή τους. Με άλλα λόγια, τα δύο συστήματα θα πάψουν να αλληλοπλησιάζονται, αν κινδυνέψει ν' ανατραπεί η δομή τους. Εξάλλου το ότι τα δύο συστήματα αυτοκαλυτερεύουν το κράτος τους με την κάθετη διεύρυνση αποδεικνύει ακριβώς —κατά τη θεωρία αυτή— ότι βαδίζουν από μόνα τους το δικό τους δρόμο, που κάθε άλλο παρά συγκλίνει προς μια μελλοντική συγχώνευση.

Ας δούμε όμως τις δύο διευρύνσεις καθώς και τη θεωρία σύγκλισης αναλυτικά.

β) Η κάθετη διεύρυνση

Όπως είπαμε, στην κάθετη διεύρυνση εκείνο που τίθεται σαν κεντρικός στόχος είναι η αυτοκαλυτέρευση του κράτους, ώστε αυτό να μπορέσει να εκπληρώσει καλύτερα τη «διαιτητική» ή «διαχειριστική» του αποστολή μέσα στη σύγχρονη οικονομία. Πρακτικά δηλαδή αυτό που σε τελευταία ανάλυση συμβαίνει είναι ότι τα δύο συστήματα στη διαχρονική τους πορεία γνωρίζουν ή παίρνουν νεώτερες μορφές και ευρύτερες διαστάσεις από τις αρχικές τους εξαιτίας ακριβώς της προσπάθειας που κάνει το κράτος να αυτοκαλυτερεύσει.

Έτσι, το σοσιαλιστικό κράτος, αφού για την ώρα δεν μπορεί (ή ώσπου) να αυτοκαταργηθεί, προσπαθεί να βελτιώσει όσο το δυνατό περισσότερο τον εαυτό του, σαν «κοινός διαχειριστής» (ή σαν «γενικός εργοδότης» κατά τους νεομαρξιστές), ώστε να εκτελεί καλύτερα τα καθήκοντά του και να διαμορφώνει αποτελεσματικότερα και για ένα επιτυχέστερο «γενικό καλό» τη «διαχειριστική» του λειτουργία. Με άλλα λόγια, στην κάθετη διεύρυνση το σοσιαλιστικό κράτος προσπαθεί να εμφανιστεί απέναντι στους πολίτες του σαν καλύτερος «εργοδότης» απ' ό,τι ο καπιταλιστής εργοδότης στον καπιταλισμό.

Έτσι π.χ. αυξάνει ή κατανέμει τις παροχές όσο και όπου μπορεί καλύτερα υπέρ των πολιτών του, φροντίζει για την παραγωγικότητα και αποδοτικότητα της οικονομίας, συντονίζει τη ροή του οικονομικού γίγνεσθαι, φροντίζει για τη «δίκαιη» διανομή των αγαθών, κι έχει ένα σωρό άλλα «καθήκοντα», που πολλά από αυτά στην καπιταλιστική οικονομία τ' αναλαμβάνει ο ιδιώτης επιχειρηματίας και ο αυτοματισμός της αγοράς. Δηλαδή στη σοσιαλιστική οικονομία το κράτος ενεργεί σαν «γενικός εργοδότης», όπως περίπου και ο ι-

διώτης του καπιταλισμού αφενός και αφετέρου σαν παρεμβατικός διαιτητής, όπως περίπου το καπιταλιστικό κράτος στην ελευθεροπεριορισμένη αγορά.

Έτσι ο σοσιαλισμός σαν σύστημα, που δέχεται νέα στοιχεία από την κρατική δράση (κι όχι μόνο την αρχικά προβλεπόμενη απρόσωπη «κρατική ιδιοκτησία» προσωρινού - μεταβατικού χαρακτήρα), «διευρύνεται» προς τα μπρος (κάθετα), αφού για την ώρα είναι αδύνατο να γυρίσει πίσω προς τις αρχικές του καταβολές, δηλαδή στη γενική διαχείριση των πάντων από τους πάντες και όχι αποκλειστικά από το κράτος που το τέλος του είναι η αυτοκατάργησή του. Στην πρακτική οικονομική ζωή αυτό σημαίνει ότι ο σοσιαλισμός στην κάθετη πορεία προς τα μπρος έχει ν' αντιπαλαίψει, με («προσωρινό») όργανο το κράτος, τις διάφορες αρνητικότητες που εμφανίζονται στον περίγυρό του, όπως π.χ. ετατισμός, ελιτισμός, χάσματα κλπ.

Αυτή του η πάλη έχει την έννοια ότι προσπαθεί τα μεν αρνητικά σημεία να τα εξοβελίσει ή ν' απομειώσει την επιρροή τους, τα δε θετικά να τα προωθήσει. Συχνά όμως στην προσπάθειά του αυτή προκαλεί νέες, εντονότερες μορφές αρνητικών στοιχείων (ιδίως «ετατισμού», «ελιτισμού» κλπ.) αντί ν' απαλύνει τις υπάρχουσες, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένας φαύλος κύκλος που σύμφωνα με πολλούς νεομαρξιστές οφείλεται ακριβώς στην πρακτική (όπως διαμορφώθηκε δηλ. σήμερα στην πράξη) λειτουργικότητα του συστήματος και ειδικότερα του σοσιαλιστικού κράτους.

Στην ουσία της η κάθετη διεύρυνση του σοσιαλισμού δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια «φυγή προς τα μπρος», με την έννοια ότι αφού το σοσιαλιστικό κράτος δεν μπορεί ακόμα να «αυτοκαταργηθεί», ώστε να φτάσει έτσι η εργατική τάξη στην πλήρη αυτοδιαχείρισή της, προσπαθεί στο μεσοδιάστημα αυτό (που θεωρείται σαν μια μεταβατική φάση από τον σοσιαλισμό στον κομμουνισμό) να γίνει τουλάχιστον ένας καλός «εργοδότης» γι' αυτή (την εργατική τάξη) ή, πιο σωστότερα, ένας καλός «διαχειριστής» της εξουσίας της, ώπου αυτή μόνη της να την αναλάβει κάποια μέρα και να «αυτοδιοικείται».

Μια παρόμοια «φυγή προς τα μπρος» γνωρίζει όμως και ο καπιταλισμός. Το καπιταλιστικό κράτος ενεργούσε αρχικά, όπως είδαμε, σαν «νυχτοφύλακας», χωρίς να παρεμβαίνει στο οικονομικό γίγνεσθαι, τουλάχιστον αναγνωρισμένα και θεωρητικά. Τέτοια παρέμβαση απαγορευόταν αυστηρά από τους κλασικούς. Σήμερα όμως κάτι τέτοιο δεν γίνεται αποδεκτό, επειδή στη λειτουργία του συστήματος εμφανίστηκαν, όπως είδαμε, ένα σωρό χάσματα και ταραξίες. Έτσι μη μπορώντας κι αυτό να επιστρέψει στις αρχικές του καταβολές, που ήταν η παθητική ή έστω ενεργητική αποχή του νυχτοφύλακα, επιχειρεί μια ανάλογη «φυγή προς τα μπρος», όπως και το σοσιαλιστικό κράτος, προσπαθώντας ν' απαλύνει τα χάσματα και τη δράση των ταραξιών και γενικότερα να καλυτερεύσει τον εαυτό του σαν ένας «γενικός διαιτητής», όσο το δυνατό περισσότερο, με μια όσο το δυνατόν επιτυχέστερη παρεμβατικότητα.

Οικονομική, κοινωνική, εργατική εισοδηματική πολιτική, ανάπτυξη, μεγέθυνση, απασχόληση και άλλα παρόμοια είναι σήμερα τα σημεία δράσης του καπιταλιστικού κράτους. Δρα (παρεμβαίνει) για να απομειώσει τα χάσματα, να βοηθήσει την αγορά, να διατητεύσει στις αναφυόμενες αντινομίες του συστήματος. Όμως συχνά στην προσπάθειά του αυτή προκαλεί και το ίδιο νέα, μεγαλύτερα χάσματα, με αποτέλεσμα να δημιουργείται κι εδώ —όπως και στην κάθετη διεύρυνση του σοσιαλισμού— ένας παρόμοιος «φαύλος κύκλος» που οφείλεται κι αυτός στη λειτουργικότητα του συστήματος και ειδικότερα του καπιταλιστικού κράτους. Σοσιαλιστικό και καπιταλιστικό κράτος λοιπόν είναι στην κοινή τους «φυγή προς τα μπρος» αυτοδημιουργοί νέων χασμάτων.

Ωστόσο πρέπει να πούμε ότι αυτή η «φυγή προς τα μπρος» είναι αναγκαία και αναπόφευκτη. Είναι θα λέγαμε μια «μοιρολατρική» εξέλιξη που δύσκολα μπορούν να την αποφύγουν τα δύο συστήματα, τουλάχιστον ώσπου να καταλήξουν στο ζητούμενο ή σε κάποιο τελικό σχήμα. Ο γυρισμός στις πηγές τους είναι μάλλον ανέφικτος ή πάντως μη (ακόμα) ορατός. Από την άποψη αυτή από πολλούς κρίνονται σαν μάλλον αβασίμες οι ελπίδες διαφόρων απολογητών των δύο συστημάτων, για μια γνήσια και πραγματική αναστροφή των πραγμάτων προς την αρχική τους αφετηρία. Το κράτος σήμερα (σοσιαλιστικό και καπιταλιστικό) βλέπει πρακτικά τον εαυτό του αναγκασμένο να κινείται προς τα μπρος, παρά να επιστρέφει πίσω. Ακόμα μάλιστα και μια «στασιμότητα» στο σημείο που βρίσκεται σήμερα (αυτό ισχύει ιδίως για το καπιταλιστικό κράτος) κρίνεται από πολλούς ότι θα ήταν αιτία να ξεσηκωθεί ένα σωστό «πανηγύρι χασμάτων» στον οργανισμό του.

γ) Η οριζόντια διεύρυνση

Στην οριζόντια διεύρυνση το κράτος προβαίνει σε ενέργειες που τείνουν να καλυτερέψουν όχι αυτό το ίδιο, όπως στην κάθετη, αλλά το σύστημα που υπηρετεί. Αυτό γίνεται με το να «δανείζεται» το ένα σύστημα διάφορα στοιχεία από το άλλο, που τα θεωρεί χρήσιμα για το ίδιο, και να τα «αφομοιώνει» μετά στον δικό του κορμό. Ο δανεισμός αυτός είναι φυσικά αμοιβαίος, δηλ. και τα δύο συστήματα δανείζονται στοιχεία το ένα από το άλλο.

Αν λοιπόν σ' αυτή τη «δανειστική» τους λειτουργία τοποθετήσουμε τα δύο συστήματα οριζόντια, δηλαδή το ένα δίπλα στο άλλο (γεωγραφικά άλλωστε αυτό στην Ευρώπη συμβαίνει με την Ανατολή και τη Δύση), τότε θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει αυτόν τον αμοιβαίο αλληλοδανεισμό στοιχείων σαν μια «οριζόντια διεύρυνση». Πρακτικά αυτό είναι αληθινό γεγονός, διότι πράγματι το κάθε σύστημα γνωρίζει μια οριζόντια διόγκωση, ένα οριζόντιο πλάσισμα ή απλά μια «οριζόντια διεύρυνση» το ένα προς το άλλο.

Αυτή η «οριζόντια διεύρυνση» έχει τρία χαρακτηριστικά γνωρίσματα:

- Ευελιξία
- Ικανότητα υποδοχής και
- Ικανότητα αφομοίωσης.

Ανάλογα με τον βαθμό έντασης αυτών των γνωρισμάτων, η οριζόντια διεύρυνση των δύο συστημάτων είναι κι αυτή μεγάλη ή μικρή. Δηλαδή όσο μεγαλύτερη ευελιξία ή ικανότητα υποδοχής και αφομοίωσης έχει το κάθε σύστημα, τόσο μεγαλύτερη είναι και η διεύρυνση που γνωρίζει. Από την άποψη αυτή η γενική διαπίστωση από την οικονομική πρακτική είναι ότι το καπιταλιστικό σύστημα είναι αυτό που μάλλον γνωρίζει τη μεγαλύτερη διεύρυνση, επειδή η ένταση των τριών παραπάνω στοιχείων είναι μεγαλύτερη σ' αυτό. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι ο καπιταλισμός έχει δανειστεί ως τώρα περισσότερα στοιχεία από τον σοσιαλισμό, απ' όσα αυτός ο τελευταίος (ο σοσιαλισμός) από τον πρώτο.

Ο σοσιαλισμός, αντίθετα, στο θέμα του δανεισμού και ιδίως της αφομοίωσης διακρίνεται από μια σχεδόν μονολιθική δυσκαμψία, δηλαδή τελικά από μικρότερη ευελιξία υποδοχής και αφομοίωσης ξένων —καπιταλιστικών— στοιχείων. Αυτή η «δυσκαμψία» οφείλεται στη δομική φύση του σοσιαλιστικού συστήματος, που αρχίζει γρηγορότερα ν' αλλοιώνεται, μόλις αυτό αρχίσει να δανειζεται σε έκταση καπιταλιστικά στοιχεία. Μ' άλλα λόγια, κάθε ενσωμάτωση καπιταλιστικού στοιχείου στον οργανισμό του (όταν αυτή γίνει σε έκταση) περιέχει τον κίνδυνο να επιφέρει δομικές αλλοιώσεις στο σύστημα. Όμως ξέρουμε ότι με την οριζόντια διεύρυνση το κάθε σύστημα θέλει μόνο θεσμικές βελτιώσεις να πετύχει κι όχι δομικές. Ωστόσο η υιοθέτηση π.χ. του κέρδους από τον σοσιαλισμό σε ευρεία κλίμακα θα ήταν μια τέτοια δομική αλλοίωση γιατί ο σοσιαλισμός, όπως ξέρουμε ήδη, απορρίπτει το στοιχείο αυτό.

Γενικότερα ο σοσιαλισμός —κι εδώ οφείλεται η δομική του ακαμψία ή η μικρότερη αφομοιωτική του ικανότητα— μπορεί να δανειστεί από τον καπιταλισμό σχεδόν μόνο τα βασικά στοιχεία αυτού του τελευταίου, δηλ. το κέρδος, τον ανταγωνισμό, την ιδιοκτησία, την αγορά, την ιδιωτική πρωτοβουλία κλπ. Αυτά όμως τα στοιχεία είναι ακριβώς εκείνα που απορρίπτει και που πάνω στα αντίστροφά τους (κοινή ιδιοκτησία κι όχι ατομική, κοινό κέρδος κι όχι ατομικό, κοινή πρωτοβουλία κι όχι ιδιωτική κ.ο.κ.) χτίστηκε ο ίδιος.

Αν λοιπόν θελήσει να πάρει και να αφομοιώσει τα στοιχεία αυτά στον δικό του κορμό, θα χάσει, θα αλλοιώσει ή θα ρετουσάρι και θα υποβαθμίσει σημαντικά τα δικά του συστατικά στοιχεία. Ήδη με το κέρδος π.χ., αν το υιοθετήσει, καταργεί τη δική του αρχή της «μη εκμετάλλευσης» ανθρώπου από άνθρωπο, με την ατομική ιδιοκτησία καταργεί την κοινοκτημοσύνη κ.ο.κ. Είναι λοιπόν αναγκασμένος να υιοθετεί ορισμένα περιορισμένα σχήματα αυτών των στοιχείων με τη μορφή π.χ. των πριμ, των χρηματικών επιβραβεύσεων,

της μικρής οικιακής ιδιοκτησίας, του οριοθετημένου κέρδους, της κάποιας αυτονομίας των επιχειρήσεων κλπ. Έτσι η δική του οριζόντια διεύρυνση είναι μικρότερη.

Μικρότερη είναι για τον σοσιαλισμό και η κάθετη διεύρυνση. Παρατηρούμε δηλ. τόσο στην οριζόντια όσο και στην κάθετη διεύρυνση την ίδια «ακαμψία». Αυτή η ακαμψία όμως δεν είναι ανάγκη να είναι —και δεν είναι— οπωσδήποτε μειονεκτική. Υποδηλώνει ίσως το γεγονός ότι ο σοσιαλισμός σαν σύστημα χρειάζεται λιγότερες «μετεξελίξεις» και «ανανεώσεις» για να λειτουργήσει αποτελεσματικά από όσο ο καπιταλισμός. Εξάλλου από πολλούς μαρξιστές αμφισβητείται έντονα η οριζόντια διεύρυνση και ιδίως η αξία του δανεισμού καπιταλιστικών στοιχείων. Πιστεύουν δηλ. στην παραπάνω διαπίστωση, ότι το σοσιαλιστικό σύστημα είναι από μόνο του ικανό να λειτουργήσει ικανοποιητικά στην «αμιγή» του μορφή. Ας μη ξεχνάμε άλλωστε ότι θεωρείται από αυτούς σαν το «διάδοχο» σχήμα — αμιγές ή τροποποιημένο.

Αντίθετα, ο καπιταλισμός δείχνει, όπως είπαμε, μεγαλύτερη οριζόντια (όπως και κάθετη) διεύρυνση. Μπορεί να δανειστεί και ν' αφομοιώσει περισσότερα και πιο ουσιαστικά στοιχεία του σοσιαλισμού, χωρίς ν' αναγκαστεί ν' αλλάξει με τον δανεισμό αυτό τον δομικό του χαρακτήρα ή τις βασικές του αρχές. Χρειάζεται απλώς τα στοιχεία αυτά να τ' αναπροσαρμόσει ανάλογα προς τη δική του λειτουργικότητα και μετά να τ' αφομοιώσει χωρίς σημαντική δυσχέρεια.

Επί παραδείγματι, η υιοθέτηση από τον καπιταλισμό ενός 5ετούς προγράμματος οικονομικής ανάπτυξης δεν περιέχει κινδύνους δομικής αλλοίωσης, αν το πρόγραμμα καθιερωθεί σαν προαιρετικό (και καθιερώθηκε έτσι στη Δύση και στη χώρα μας) για την Ιδιωτική Πρωτοβουλία, αν δηλ. χάσει τον αναγκαστικό του χαρακτήρα που έχει στον σοσιαλισμό. Με την προσαρμογή του λοιπόν λειτουργικά σαν «ενδεικτικός προγραμματισμός» μπορεί ν' αφομοιωθεί άνετα. Ο κίνδυνος που περιέχεται εδώ είναι μόνο ένας μεγαλύτερος ποιοτικά ή ποσοτικά κρατικός παρεμβατισμός, που όμως μόνο διαρθρωτικές και όχι δομικές αλλαγές επιφέρει στο σύστημα. Μ' αυτό τον τρόπο λοιπόν ο καπιταλισμός δανείστηκε πολλά στοιχεία από τον σοσιαλισμό και τα αφομοίωσε λειτουργικά στον κορμό του (κρατική δράση, προγραμματισμός, κοινωνική πολιτική, συμμετοχή των εργαζομένων στις επιχειρήσεις κλπ.).

Οπωσδήποτε ο δανεισμός αυτός φτάνει συχνά στα οριακά του σημεία και συγκεκριμένα εκεί που, εκτός από θεσμικές, αρχίζει να επιφέρει και δομικές αλλαγές στο σύστημα. Αποδείχθηκε όμως στην καπιταλιστική πράξη αναγκαίος, γιατί αλλιώς η λειτουργικότητα του συστήματος θα παρουσίαζε σημαντικά χάσματα. Έτσι η οριζόντια διεύρυνση εδώ είναι μεγάλη. Δεν ξέρει μάλιστα να πει κανείς με βεβαιότητα, αν η ανάγκη αυτή έδωσε στον καπιταλισμό μεγαλύτερη ευελιξία και ικανότητα υποδοχής και αφομοίωσης ή αντίστροφα η μεγα-

λύττερη ευελιξία δημιούργησε στον καπιταλισμό μεγαλύτερη ανάγκη δανεισμού. Γεγονός πάντως είναι ότι ο καπιταλισμός αναγκάστηκε να διευρυνθεί οριζόντια περισσότερο και αναγκάστηκε επομένως —ακόμα κι αν δεν την διέθετε— ν' αναπτύξει και την αντίστοιχη ευελιξία.

Όπως είναι ευνόητο τέλος, η οριζόντια διεύρυνση αντικρούεται —συχνά μάλιστα με σφοδρότητα— από τους «συντηρητικούς» και «ορθόδοξους» κύκλους και των δύο συστημάτων. Γενικά οι κύκλοι αυτοί δεν την αποδέχονται καθόλου ή την αποδέχονται στον μικρότερο δυνατό βαθμό ή πολύ απρόθυμα, ενώ αντίθετα εκείνοι που την αποδέχονται και την προωθούν χαρακτηρίζονται σαν ρεβιζιονιστές, ανατροπείς, επαναστάτες κλπ. Αυτή η αποστροφή των συντηρητικών και των δύο συστημάτων, ανεξάρτητα αν είναι δικαιολογημένη ή όχι, είναι αφενός μεν εύλογη, γιατί η οριζόντια διεύρυνση «θολώνει» τη γνησιότητα του συστήματος με στοιχεία του άλλου, και αφετέρου εξηγείται από την πίστη των ορθοδόξων ότι όσο περισσότερη γνησιότητα χάνει το σύστημα, τόσο αποδυναμώνεται η δική του αποδοτικότητα.

Σε τελική ανάλυση, πίσω από τις καχυποψίες αυτές κρύβεται ο φόβος ότι με τη διεύρυνση αυτή είναι δυνατόν σε οριακές και υπερτροφικές διαστάσεις το κάθε σύστημα να χάσει τελικά τη φυσιογνωμία του και να κλονιστεί σημαντικά η δομή του. Με τον φόβο αυτό ωστόσο παραβλέπεται το γεγονός ότι τα στοιχεία αυτά, αν προσαρμοστούν κατάλληλα, δεν οδηγούν στη δομική αλλαγή, αλλά στη δομική και θεσμική βελτίωση. Ωστόσο το αμφιλεγόμενο σημείο είναι η «κατάλληλη προσαρμογή» που είναι πάντα σε τέτοια θέματα δυσδιάκριτη και επομένως δύσκολη στον ακριβή της προσδιορισμό. Δηλ. είναι δύσκολο να πεις με σιγουριά ότι ένα δανεισμένο στοιχείο προσαρμόστηκε πράγματι «κατάλληλα». Από την άποψη αυτή οι φόβοι των αντιπάλων της διεύρυνσης δεν είναι εντελώς ανεδαφικοί.

δ) Η θεωρία της σύγκλισης

Αν θελήσουμε να ερμηνεύσουμε σε βάθος την οριζόντια διεύρυνση των δύο συστημάτων, τότε θα πρέπει να κάνουμε τη διαπίστωση ότι τα δύο συστήματα παρουσιάζουν μια «συμπλεκτικότητα» μεταξύ τους, που στο πρακτικό πεδίο εκφράζεται με τον αλληλοδανεισμό των στοιχείων τους. Αυτή τη συμπλεκτικότητα λοιπόν αρκετοί στοχαστές την είδαν όχι μόνο σαν μια απλή «διόγκωση», ένα απλό αλληλοπλησίασμα σε οριζόντια κατεύθυνση του ενός συστήματος προς το άλλο, αλλά σαν μια πιθανή μελλοντική συγχώνευσή τους. Αναπτύχθηκε στη συνάφεια αυτή μια σειρά αξιολογών ιδεών και μελετών που μπορούν να ιδωθούν συνολικά σαν μια «Θεωρία σύγκλισης».

Η «Θεωρία σύγκλισης» δεν έμεινε όμως μόνο στην οριζόντια διεύρυνση, αλλά είδε μια πιθανή σύγκλιση των δύο συστημάτων κι από άλλες ευρύτερες

σκοπιές, όπως π.χ. από τη σκοπιά της χρησιμοποίησης υπό των δύο συστημάτων πολλών ομοειδών ή κοινών εργαλείων, των ιδίων οργανωτικών και παραγωγικών μεθόδων, ακόμα και των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Αλλά το να χρησιμοποιούν δύο στρατηγικές και πολύ περισσότερο δύο οικονομικά συστήματα τις ίδιες μεθόδους εργασίας ή τις ίδιες κατακτήσεις της τεχνολογίας δεν σημαίνει βέβαια ότι αρκεί αυτό από μόνο του να οδηγήσει στην τελική σύγκλισή τους. Έστω κι αν πράγματι οδηγήσει, είναι αυτονόητο ότι αυτή η «κοινότητα» μεθόδων και εργαλείων πηγάζει από το γεγονός ότι τα δύο συστήματα έχουν να λύσουν βασικά τα ίδια προβλήματα: παραγωγή και διανομή αγαθών. Έτσι είναι αναγκασμένα να καταφεύγουν σε πολλά κοινά εργαλεία. Ωστόσο πρέπει να πούμε ότι αυτό το τμήμα της «Θεωρίας σύγκλισης» που υποθέτει την τελική συγχώνευση των δύο συστημάτων με βάση την «κοινότητα» των εργαλείων, εκεί ακριβώς στηρίζεται. Στο ότι δηλαδή η «κοινότητα» αυτή θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ή εκείνη την τελική κατάσταση, όπου στα δύο συστήματα δεν θα απομένει τίποτε το διαφορετικό πια, παρά η τελική τους σύγκλιση.

Εν πάση περιπτώσει, σύμφωνα με τη «Θεωρία σύγκλισης» τα δύο συστήματα είναι δυνατό να πλησιάσουν τόσο πολύ μια μέρα μεταξύ τους, ώστε να εξομοιωθούν πλήρως και να συγχωνευθούν. Αυτό είναι μια βασική σκέψη της θεωρίας. Ωστόσο κατά την ευρύτερη θεώρηση του αντικειμένου της θεωρίας αυτής, τα δύο συστήματα είναι δυνατό:

- να συγχωνευθούν μια μέρα το ένα με το άλλο
- να αφομοιωθεί το ένα από το άλλο ή
- να βαδίζουν πάντοτε παράλληλα με μικρές ή μεγάλες εξομοιώσεις ή πλησιάσματα, που όμως δεν θα καταλήξουν ποτέ στην αλληλοσυγχώνευση.

Αυτές οι τρεις δυνατές περιπτώσεις συντίθενται από διάφορες υποπεριπτώσεις, ωστόσο ο γενικός στόχος όλων τους είναι είτε μια «Γνήσια», είτε μια «Μη γνήσια» σύγκλιση. Σαν «Γνήσια σύγκλιση» θεωρείται η αμοιβαία αλληλοσυγχώνευση των δύο συστημάτων, από την οποία θα προκύψει ένα τρίτο, που θ' αποτελεί σύνθεση των καλύτερων στοιχείων των δύο συστημάτων. Όλες οι άλλες περιπτώσεις υπάγονται στη «Μη γνήσια» σύγκλιση.

Στο θεωρητικό πεδίο οι απόψεις που ακούστηκαν δεν κινήθηκαν πάντα στα πλαίσια μιας τελικής και με οποιοδήποτε τρόπο σύγκλισης, αλλά και της μη σύγκλισης. Δηλαδή υπήρξε ανάμεσα στους στοχαστές ριζική διαφωνία για το υποτιθέμενο αυτό φαινόμενο. Άλλοι το απορρίπτουν εντελώς, άλλοι μ' ένα σχετικό μόνο τρόπο, άλλοι αντίθετα το δέχονται πλήρως και άλλοι σχετικά. Γενικά οι τάσεις που διαμορφώθηκαν είναι οι παρακάτω.

1. *Απόλυτη άρνηση μιας σύγκλισης.* Η τάση αυτή υποστηρίζει ότι τα δύο συστήματα είναι από τη φύση τους τόσο διαφορετικά, ώστε είναι αδύνατο να

συγχώνευσή τους ή έστω και πλησίασμά τους. Οποιαδήποτε παρόμοια μορφή απορρίπτεται καθολοκληρία. Το κεντρικό σλόγκαν της σχολής αυτής είναι ότι «δεν υπάρχει καμιά μετάβαση από το ένα σύστημα στο άλλο, μια συγχώνευσή τους είναι αδύνατη». Κύριοι εκπρόσωποι της σχολής αυτής είναι οι γερμανόφωνοι Μίζες, Χάγιεκ, Ρέπκε, Όικεν κ.ά., όλοι περίπου από τις αρχές του αιώνα μας μέχρι το μεσοπόλεμο.

2. *Δυναμική σύγκλιση.* Η τάση αυτή παρατηρεί τα φαινόμενα της γνώσής μας «Οριζόντιας διεύρυνσης», όπου τα δύο συστήματα πλησιάζουν μεταξύ τους μόνο κατά την έννοια του αμοιβαίου δανεισμού στοιχείων και υιοθετεί έτσι την άποψη ότι το κάθε σύστημα αποτελεί απλώς ένα «μερικό μίγμα» με το άλλο, τελείως ξεχωριστό και αυτόνομο, χωρίς δηλαδή προοπτικές τελικής συγχώνευσης ή «ολικού μίγματος». Επειδή η σχολή αυτή βασίστηκε ακριβώς σ' αυτά που συνέβαιναν στην καθημερινή πρακτική ζωή Ανατολής και Δύσης, θεωρήθηκε σαν μια «Στροφή προς τον πραγματισμό» ή «Πραγματιστική σχολή», οι δε οπαδοί της ονομάστηκαν «Πραγματιστές».

Αποτελούν, όπως είναι αυτονόητο, τον αντίποδα (τη «στροφή», ακριβώς από αυτό και η ονομασία τους) προς την «Απόλυτη άρνηση» και έπονται χρονικά της σχολής αυτής. Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι οπαδοί της «απόλυτης άρνησης» παρατηρούν και δέχονται ενμέρει το φαινόμενο της «οριζόντιας διεύρυνσης», αλλά δεν προσχωρούν τελικά προς την «πραγματιστική άποψη» με σαφήνεια, μολονότι υιοθετούν κατά πολύ ή δεν καταπολεμούν αποφασιστικά στην πράξη το «μερικό μίγμα».

Οι δύο σχολές αποτέλεσαν στη Δύση και ιδίως στον γερμανικό χώρο τον πυρήνα της «Σοσιαλδημοκρατίας», με εκπροσώπους τους Όικεν, Αρμάκ, Έρχαρντ κ.ά. που ξανασυναντήσαμε κι αλλού. Η δεύτερη σχολή μάλιστα, της «πραγματιστικής στροφής», έδωσε σε μεγάλο βαθμό το έναυσμα για την παραπέρα διεύρυνση και εμβάθυνση της «Θεωρίας της σύγκλισης».

3. *Απόλυτη σύγκλιση.* Η τάση αυτή πιστεύει σε μια «μη γνήσια» μορφή, σε μια «απόλυτη μορφή» σύγκλισης των δύο συστημάτων, με την έννοια ότι το ένα σύστημα θα σβύσει απλώς, θα καταρρεύσει, θα υποταχθεί, θα απομωιωθεί ή θα απορροφηθεί από το άλλο. Γενικά το ένα θα μείνει κυρίαρχο και το άλλο θα πάψει να υπάρχει.

Όπως βλέπουμε, κατά την τάση αυτή της «απόλυτης σύγκλισης» δεν έχουμε μια αμοιβαία αλληλοαφομοίωση (μια «γνήσια» ακριβώς σύγκλιση) των δύο συστημάτων σε μια τρίτη σύνθεση, αλλά τη διάλυση του ενός και την κυριαρχία του άλλου. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν τόσο αστοί, όσο και μαρξιστές οικονομολόγοι και θεωρητικοί, από τη δική τους βέβαια σκοπιά ο καθένας. Οι αστοί πιστεύουν ότι ο καπιταλισμός θα είναι εκείνος τελικά που θα αφομοιώσει τον σοσιαλισμό ή, αλλιώς, ο σοσιαλισμός θα είναι εκείνος που θα υποχωρήσει και τελικά θα «σβύσει» δίνοντας τη θέση του στον καπιταλισμό.

Οπωσδήποτε δεν παραγνωρίζεται εδώ από την αστική πλευρά (τη «Δυτική εκδοχή»), όπως λέγεται κι αλλιώς) ότι «σβύνοντας» ο σοσιαλισμός θα «κληρονομήσει» στον καπιταλισμό τα όσα θετικά στοιχεία έχει, όπως π.χ. 5ετή προγραμματισμό, εργατική συμμετοχή, κρατική παρέμβαση κ.ο.κ. Αυτή η κληρονομιά θα είναι άλλωστε το στοιχείο που θα προσδώσει τελικά στο «σβύσιμο» του σοσιαλισμού την έννοια της «αφομοίωσής» του από τον καπιταλισμό.

Η «Ανατολική εκδοχή» της μαρξιστικής πλευράς αρνείται ολότελα όχι μόνο κάτι τέτοιο, αλλά γενικά ότι τα δύο συστήματα είναι δυνατόν μια μέρα να αλληλοαφομοιωθούν —έστω— αμοιβαία. Το μόνο που θα γίνει κατά τη δική τους άποψη είναι η τελική κατάρρευση του καπιταλισμού —για την οποία πρώτος μίλησε ο Μαρξ—, το ολοκληρωτικό «σβύσιμο» του χωρίς από αυτό να κληρονομήσει τίποτε ο σοσιαλισμός, ο οποίος άλλωστε στη φάση αυτή θα περάσει και ο ίδιος στο τελικό του στάδιο, που θα είναι ο κομμουνισμός. Έτσι για τους μαρξιστές η τελική «αφομοίωση» εδώ έχει την έννοια, ότι ο καπιταλισμός θα παραχωρήσει απλά τη θέση του στον σοσιαλισμό κι από την άποψη αυτή και οι οικονομίες που τώρα τον έχουν σαν σύστημα θα «αφομοιωθούν» από τον σοσιαλισμό προσχωρώντας σ' αυτόν. Ωστόσο μια άλλη ομάδα μαρξιστών πιστεύει ότι ορισμένα στοιχεία του καπιταλισμού θα «κληρονομήσει» τελικά και ο σοσιαλισμός.

4. *Σχετική σύγκλιση.* Η τάση αυτή πιστεύει σε μια «γνήσια σύγκλιση» έτσι όπως την καθορίσαμε παραπάνω και την υποστηρίζουν βασικά (και όπως είναι ευνόητο) αστοί στοχαστές. Κατά την άποψη λοιπόν αυτή είναι πολύ πιθανόν μια μέρα η απλή συνύπαρξη των δύο συστημάτων, που παρατηρείται σήμερα, το ένα δίπλα στο άλλο, να μετατραπεί σε μια πορεία σύγκλισης και πλησιάζματος και τελικά σε μια συγχώνευση. Η συγχώνευση αυτή θα είναι αμοιβαία, με την έννοια ότι, όπως είπαμε ήδη, από τα δύο συστήματα θα προέλθει ένα τρίτο, που θα αποτελεί σύνθεση από τα καλύτερα στοιχεία και τους αποδοτικότερους μηχανισμούς των δύο συστημάτων. Ήδη άλλωστε παρατηρείται από τώρα μια τέτοια σύνθεση, χωρίς όμως να είναι και τελική συγχώνευση. Είναι για την ώρα το «μερικό μίγμα» της «οριζόντιας διεύρυνσης» που προαναφέραμε.

Κύριος εκπρόσωπος και θα λέγαμε πατέρας της «σχετικής ή γνήσιας σύγκλισης» (αλλά και γενικότερα της «Θεωρίας της σύγκλισης») θεωρείται ο οικονομολόγος Τίνμπεργκερ (1954). Δεν είναι ο πρώτος, ούτε ο μόνος που μίλησε φυσικά για την υποτιθέμενη σύγκλιση των συστημάτων, αλλά είναι αυτός που μίλησε συστηματικά γι' αυτήν κι έδωσε το έναυσμα για μια αναλυτική συζήτηση πάνω στο θέμα. Πριν από αυτόν ο Σούμπετερ (1942, 1950) διατύπωσε αξιόλογες σκέψεις, κλίνοντας όμως προς την άποψη της μαρξιστικής «Ανατολικής εκδοχής». Αντίθετα, προς τη «Δυτική εκδοχή» κλίνει ο Ρόστοβ (1960) που διατυπώνει τη γνωστή «Θεωρία σταδίων», κατά την οποία τα δύο

συστήματα διατρέχοντας διάφορα στάδια οικονομικής ανάπτυξης θα συγκλίνουν τελικά στην υποταγή του ενός (σοσιαλισμού) στο άλλο (καπιταλισμού).

Κάτι παρόμοιο υποστηρίζει και ο Μπέτχερ (1959) με τη «Θεωρία των φάσεων» καταλήγοντας κι αυτός στη «Δυτική εκδοχή». Με την ίδια εκδοχή συντάσσεται επίσης και ο Αμερικανορώσος Σορόκιν (1960) που βλέπει τη σύγκλιση από την ευρύτερη κοινωνικοπολιτική και οικονομική σκοπιά. Με την ευκαιρία θα πρέπει να πούμε εδώ ότι για τη σύγκλιση δεν μίλησαν μόνο οικονομολόγοι αλλά και κοινωνιολόγοι, πολιτειολόγοι, ιστορικοί, ακόμα και δημοσιογράφοι. Η συζήτηση είχε φτάσει στο αποκορύφωμά της τις δύο δεκαετίες 1950-1960, μετά όμως ατόνησε. Σήμερα έχασε αρκετά σε ενδιαφέρον.

Τέλος, θα πρέπει ν' αναφέρουμε εδώ και μια άλλη κατηγορία στοχαστών που θα μπορούσαν να ενταχθούν στην τάση της «Γνήσιας - σχετικής σύγκλισης» και που είδαν τη σύγκλιση των δύο συστημάτων από μια ιδιαίτερη σκοπιά. Κυριότεροι εκπρόσωποί τους είναι οι Γκαλμπραϊθ, Μπάρναμ και Αρόν, και η σκοπιά από την οποία προσπαθούν να δουν τη σύγκλιση είναι αυτή του μοντέρνου βιομηχανικού κράτους. Αυτό χαρακτηρίζεται κυρίως από την κυριαρχία των τεχνοκρατών (των Διευθυνόντων) και η κυριαρχία αυτή είναι η ίδια σε Ανατολή και Δύση.

Δυτικοί λοιπόν και ανατολικοί τεχνοκράτες θα «οδηγήσουν» τα δύο συστήματα στη «σύγκλιση», γιατί τα διευθυντικά τους καθήκοντα είναι ίδια και άρα αργά ή γρήγορα θα «οργανώσουν» και τις οικονομίες τους με τον ίδιο τρόπο — αφού οι επιχειρήσεις είναι το κύριο γνώρισμα των σημερινών οικονομιών κι αφού αυτές ήδη θα έχουν «συγκλίνει» οργανωτικά. Όσο κι αν φαίνεται απροσδόκητη αυτή η άποψη, δεν απορρίπτεται εύκολα. Δεν έχει όμως μέχρι τώρα επαληθευθεί στην πράξη, παρά ίσως μόνο σε ασήμαντα σημεία.

ε) Ο αρνητικός καπιταλισμός

Αν παρατηρήσουμε προσεκτικότερα τη διαχρονική εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά και των άλλων «συγγενικών» (προ-)συστημάτων που προηγήθηκαν (φεουδαρχία, μερκαντισμός, μεταβατικοί, φυσιοκρατισμός), θα διαπιστώσουμε εύκολα ότι κατά το πλείστον κάθε μετεξέλιξή του βασίζεται στην αποδοχή από το σύστημα κάποιου ή κάποιων στοιχείων που προηγουμένως γι' αυτό ήταν συνήθως «αρνητικά». Το σταθερό γνώρισμα στις «αναπλασόμενες» αυτές μετεξελικτικές μορφές ήταν, όπως είπαμε κι αλλού, η «Αγορά» με τους δύο «Συμβαλλομένους» και την «Οικονομική» τους αρχή. Αυτό ήταν το μόνιμο υπόβαθρο.

Πάνω σ' αυτό χτιζόταν με κάθε νέα μετεξελικτική μορφή ένα νέο εποικιστικό δόμημα, άλλοτε διαφορετικό, άλλοτε συμπληρωματικό, άλλοτε τροποποιημένο. Έτσι κάθε φορά η «Αγορά», διαθέτοντας αυτή τη δυναμική, έπαιρνε μια «νέα»

μορφή. Από «συγκεντρωτική» και «αυταρχική» στη φεουδαρχία π.χ. έγινε πλήρως και ασφυκτικά «ελεγχόμενη» στον μερκαντιλισμό και κατόπιν δειλά πρώτα με τους «μεταβατικούς» και φανερά μετά με τους φυσιοκράτες και τους κλασικούς «ελεύθερη». Τα στοιχεία που συνθέταν τη δυναμική αυτή, ή αλλιώς το εκάστοτε «νέο» εποικοδόμημα, ήταν κατά το πλείστον αυτά που προηγούμενως θεωρούνταν «αρνητικά».

Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι η «Αγορά» υφίστατο μια δική της αυτοτροφοδότηση από τον αρνητικό της εαυτό. Ιδίως αν παρακολουθήσουμε την αυτοτροφοδότηση αυτή της καπιταλιστικής αγοράς από τους κλασικούς και μετά, θα δούμε ότι από τότε μέχρι τώρα το σύστημα «χώνεψε» ή αναγκάστηκε να «χωνέψει» πολύ τέτοιο «αρνητικό καπιταλισμό». Είδαμε κι όλες ότι το κράτος π.χ. από νυχτοφύλακας που ήταν αρχικά της (μη δράσης), πέρασε στην «παθητική» και «ενεργητική» αποχή, στην κρατική δράση και σήμερα πλέον στον συνειδητό και εμφανή κρατικό παρεμβατισμό. Μ' άλλα λόγια, «ανέτρεψε» τον ίδιο τον εαυτό του με κύριο μοχλό της δυναμικής του αυτής τα αρνητικά του στοιχεία, που τώρα πλέον τα υιοθετεί πλήρως. Δεν ανέτρεψε όμως το μόνιμο υπόβαθρο: την «Αγορά». Αυτήν απλώς την οριοθέτησε με άλλο τρόπο.

Βλέπουμε λοιπόν ότι το καπιταλιστικό σύστημα παρουσιάζει στη διαχρονική του πορεία κάθε φορά ένα «νέωτερο» σχήμα, συμπληρωματικό, τροποποιημένο, μετεξελικτικό, με τη μορφή ενός, θα τον λέγαμε, «αναπλασσόμενου καπιταλισμού» που σαν κύριο παράγοντα μετεξελικτικής του ώθησης έχει τον «αρνητικό καπιταλισμό». Με άλλα λόγια, «αρνητικός καπιταλισμός» σαν εποικοδόμημα και «Αγορά» σαν σταθερό υπόβαθρο συνθέτουν ένα νέο κάθε φορά σύνολο, τον «αναπλασσόμενο καπιταλισμό» που φαίνεται να στηρίζει κατά πολύ την ανανέωσή του στην αυτοτροφοδότησή του από τον αρνητικό του εαυτό. Αυτό πιο απλά σημαίνει ότι ο καπιταλισμός δείχνει να οφείλει τη μη κατάρρευσή του ως τώρα ακριβώς στην όποια δυνατότητα έχει να αφομοιώνει τα αρνητικά του στοιχεία. Αυτή η δυνατότητα είναι η δυναμική του.

Όπως είδαμε, εκείνο από τα δύο συστατικά στοιχεία του «αναπλασσόμενου καπιταλισμού» που διαφοροποιείται κάθε φορά και διαφοροποιεί κατόπιν με τη σειρά του και τον ίδιο, δεν είναι το σταθερό υπόβαθρο της αγοράς, αλλά το εποικοδόμημα, ο αρνητικός καπιταλισμός. Αυτό φυσικά διότι αν διαφοροποιηθεί το σταθερό υπόβαθρο, θα σημαίνει ανατροπή του συστήματος, πράγμα άλλωστε που έγινε από τους σοσιαλιστές. Όμως ο αρνητικός καπιταλισμός δεν έχει τον ίδιο στόχο που έχουν και οι σοσιαλιστές, δηλαδή την ανατροπή, αλλά τη μετεξέλιξη, την τροποποίηση και τη συμπλήρωση — τελικά δηλ. τη σταθεροποίηση — του συστήματος.

Σε τελευταία ανάλυση, ο αρνητικός καπιταλισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά οι πρώην «νοθεύσεις» του συστήματος που τώρα υιοθετούνται από αυτό και μετατρέπονται έτσι σε συστατικά του στοιχεία. Θα μπορούσε λοιπόν κα-

νείς να κατατάξει τις «νοθεύσεις» αυτές — δηλ. μ' άλλα λόγια τις πηγές προέλευσης του αρνητικού καπιταλισμού — σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει εκείνες τις νοθεύσεις που προέρχονται από την παρεμβατική πολιτική του κράτους. Στην περίπτωση αυτή έχουμε τον «κρατικό αρνητικό καπιταλισμό». Οι πηγές του είναι η παρεμβατική δράση του κράτους.

Η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τις νοθεύσεις που προέρχονται από τις οργανικές αδυναμίες (κατά το πλείστον αυτές είναι οι «Αρρυθμίες» όπως τις είδαμε πιο πάνω) που περικλείει το ίδιο το σύστημα της ελεύθερης Αγοράς. Έχουμε έτσι τώρα τον «Οργανικό αρνητικό καπιταλισμό». Ένα παράδειγμα εδώ είναι ο ελεύθερος ανταγωνισμός της αγοράς που περικλείει την αδυναμία ότι επιτρέπει, αλλά και δεν αποτρέπει τη συσσώρευση κεφαλαίου και εντέλει τη δημιουργία μονοπωλίων κ.λ.π. που τα είδαμε πιο πάνω σαν έναν από τους τέσσερις «ταραξίες» του συστήματος.

Θα μπορούσαμε τον «Οργανικό αρνητικό καπιταλισμό» να τον χωρίσουμε σε δύο υποκατηγορίες. Στον «Κυρίως οργανικό αρνητικό καπιταλισμό», με παράδειγμα τον ανταγωνισμό και τα μονοπώλια, και τον «Εξαρτημένο οργανικό αρνητικό καπιταλισμό» που προέρχεται από τα κάθε φορά («νέα») δεδομένα (ιδέες, συνθήκες, καταστάσεις, εξελίξεις) της εκάστοτε «καινούργιας» εποχής. Ταιριαστό παράδειγμα εδώ είναι η τεχνολογική πρόοδος που δημιουργήσε τη μεγάλη επιχείρηση, το πολύπλοκο προϊόν, το τεχνοκρατικό κατεστημένο κ.λ.π., με αποτέλεσμα την αδιαφάνεια της αγοράς, την ανавтоνομία του καταναλωτή, τον άνισο ανταγωνισμό κ.λ.π.

Θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι τα στοιχεία τόσο του κρατικού, όσο και του οργανικού αρνητικού καπιταλισμού δεν είναι μόνο — όπως θα νόμιζε κανείς με την πρώτη ματιά — αρνητικής επίδρασης. Ήταν βέβαια αρχικά «αρνητικές νοθεύσεις» του συστήματος, αλλά αν δεν είχαν και θετική επίδραση, δεν θα υιοθετούνταν φυσικά ουδέποτε από το σύστημα. Δεν θα υπήρχε λόγος γι' αυτό. Σε τελική ανάλυση η θετικότητά τους είναι αυτή που δρα κατά το πλείστον σταθεροποιητικά μέσα στο σύστημα και για το σύστημα. Από την άποψη αυτή τίθεται το θέμα της αναγκαιότητας του αρνητικού καπιταλισμού, που αν ιδωθεί με πληρότητα κι όχι μονόπλευρα, θα διαπιστωθεί ότι είναι μεγάλη.

Πρώτα γιατί, κατά την άποψη των υποστηρικτών του, ο αρνητικός καπιταλισμός είναι για την Ελεύθερη Αγορά μια «ένδειξη υγείας». Σημαίνει, κατ' αυτούς, ότι το σύστημα δουλεύει προσαρμοστικά και δεν αντιμετωπίζει με ακαμψία τις νέες απαιτήσεις της εποχής. Η βιομηχανική επανάσταση π.χ. δεν θα απέδιδε τόσο, αν οι τότε βιοτεχνίες αντιδρούσαν με ακαμψία και δεν προσχωρούσαν στη μεγάλη βιομηχανία, έστω κι αν αυτή νόθευσε — όσο νόθευσε — το σύστημα αργότερα. Ούτε θα βρισκόταν στα επίπεδα που βρίσκεται σήμερα π.χ. ο εργατικός μισθός, αν το σύστημα αντιδρούσε με ακαμψία και δεν υιοθετούσε τη συσσώρευση εργασίας — δηλ. τον συνδικαλισμό —, έστω κι αν αυτός

είναι ο δεύτερος ταραξίας της αγοράς σήμερα. Γενικότερα ο αρνητικός καπιταλισμός έχει να καλύψει στη συνάφεια αυτή ένα κενό, το κενό ακριβώς που δημιουργούν τα νέα δεδομένα και που πρέπει να υιοθετηθούν από το σύστημα.

Έχει επίσης να αντιπαλαίψει και ένα κενό. Στην περίπτωση π.χ. της μεγάλης επιχείρησης με το μικρό κόστος παραγωγής μπορεί να εμφανιστεί ένα ανταγωνιστικό κενό για τις μικρότερες επιχειρήσεις, με την έννοια ότι αυτές δεν μπορούν να πουλούν τόσο φτηνά όσο η μεγάλη. Αυτό το κενό το αντιπαλεύει λοιπόν το κράτος μ' ένα νόμο, π.χ. κατά των μονοπωλίων, που βέβαια «νοθεύει» τον πλήρη ανταγωνισμό. Είναι δηλ. ο νόμος αυτός ένας αρνητικός καπιταλισμός, αλλά αναγκαίος για την καταπολέμηση του ανταγωνιστικού κενού. Έτσι εδώ ο αρνητικός καπιταλισμός εμφανίζεται να αντιπαλεύει ένα κενό, ενώ προηγουμένως κάλυπτε το κενό. Ευρύτερα θεωρούμενος ο αρνητικός καπιταλισμός έχει σαν στόχο τη διάνοιξη ή αποφυγή ενός αδιεξόδου και την καταπολέμηση ή κάλυψη ενός κενού. Από την άποψη αυτή και δρώντας, όπως είπαμε, σε τελική ανάλυση σταθεροποιητικά μέσα στο σύστημα, ο αρνητικός καπιταλισμός είναι για τους απολογητές του η εναλλακτική λύση, η διέξοδος για την αποφυγή της κατάρρευσης, δηλαδή τελικά ο «άλλος δρόμος» για τη Δύση.

13. ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

α) Φασιστικό και ναζιστικό κράτος

Η μεταβατική περίοδος για τον κρατικό παρεμβατισμό κλείνει με το τέλος της γερμανικής ιστορικής σχολής και με τον πρώτο —χρονικά— περίπου—παγκόσμιο πόλεμο. Η δεκαετία του 1920 χαρακτηρίζεται έντονα από ένα γεγονός: την εμφάνιση του φασιστικού καταρχάς κράτους στην Ιταλία και του ναζιστικού κατόπιν στη Γερμανία.

Ταυτόχρονα συμβαίνει και η μεγάλη παγκόσμια οικονομική κρίση στο τέλος της δεκαετίας αυτής. Η κρίση δεν έχει άμεση σχέση αυτή καθαυτή με τον κρατικό παρεμβατισμό, έδωσε όμως το έναυσμα για νέες σκέψεις πάνω στο θέμα. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι είναι το ορόσημο ανάμεσα στη μεταβατική και στη νέα περίοδο. Μετά από αυτήν εμφανίζεται ο Κέυνς και οι νεοφιλελεύθεροι στη θεωρία ακόμα, ενώ στην πράξη ο φασισμός στην Ιταλία πρώτα και κατόπιν ο ναζισμός στη Γερμανία δίνουν μια σαφή και έντονη μεταστροφή στο ρόλο του κράτους. Ιδίως μάλιστα ο φασισμός οφείλει τη στροφή αυτή σε μεγάλο βαθμό και στην οικονομική κρίση του 1929-30.

Πώς εμφανίζεται όμως το ναζιστικό και φασιστικό κράτος τώρα;

Έντονα παρεμβατικό, αυταρχικό και χωρίς εσωτερική συνοχή στον παρεμβατικό του ρόλο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι πολλά παρεμβατικά

στοιχεία είναι κεύνσιανής προέλευσης, αφού άλλωστε ακριβώς εκείνα τα χρόνια (μέσα της δεκαετίας του 1930) εμφανίζεται και ο Κέυνς. Γενικά ωστόσο το ναζιστικό κράτος επεμβαίνει αυταρχικά και καθοριστικά στο οικονομικό γίγνεσθαι, το οριοθετεί αποφασιστικά, ελέγχει τη λειτουργικότητα της αγοράς αλλά παρ' όλα αυτά δεν την καταργεί. Σε πολλά σημεία ο αυτοματισμός αναπτύσσεται ελεύθερα, σε άλλα επηρεάζεται και σε άλλα τέλος ελέγχεται πλήρως.

Η ιδιωτική πρωτοβουλία δεν καταργείται και μόνο στα σπουδαιότερα σημεία της τίθεται υπό έλεγχο. Στρατιωτικό και πολεμικό χαρακτήρα καθώς είχε το φασιστικό κράτος σαν πολιτικός οργανισμός, έδωσε και στην οικονομία του πολεμική χροιά. Και μια πολεμική οικονομία χαρακτηρίζεται, όπως είναι φυσικό, έντονα από κρατικό παρεμβατισμό, ιδίως στα σημεία των επενδύσεων και της παραγωγής (πολεμικές δαπάνες, έργα και προϊόντα). Συνέπεια εδώ είναι να εμφανίζονται οι κρατικές δαπάνες έντονα υπερεξογκωμένες.

Ωστόσο ο φασιστικός παρεμβατισμός έπασχε από έλλειψη εσωτερικής συνοχής. Δεν ανάγεται δηλαδή σε κάποιο ολοκληρωμένο σχήμα γιατί ήταν ευκαιριακός και εξυπηρετούσε κυρίως πολεμικούς σκοπούς. Η μόνη του συμβολή θα λέγαμε ότι είναι οι πρώτες πρακτικές εμπειρίες που βγήκαν από την εφαρμογή στην πράξη μερικών κεύνσιανών στοιχείων, κυρίως των κρατικών δαπανών και επενδύσεων, της πολιτικής του επιτοκίου και της πιστωτικής πολιτικής, της πολιτικής απασχόλησης (κυρίως αυτής) και άλλα σχετικά. Φαίνεται εξάλλου ότι και ο ίδιος ο Κέυνς έδειχνε να πιστεύει για την εποχή του ότι τα προτεινόμενα εργαλεία του χρειάζονταν μάλλον ένα αυταρχικό παρά ένα δημοκρατικό κράτος για να εφαρμοστούν και να αποδώσουν.

β) Κέυνς και νεοφιλελεύθεροι

Η νέα περίοδος αρχίζει, όπως είπαμε, με το φασιστικό κράτος, αλλά κυρίως με τον Κέυνς και τους νεολιμπεραλιστές. Κεύνσιανισμός και νεολιμπεραλισμός γνώρισαν δύο φάσεις. Τη θεωρητική και την πρακτική. Η πρώτη φάση ήταν στη δεκαετία του 1930 όταν Κέυνς και Φράϊμπουργκερ - Σούλε (Σχολή Φράϊμπουργκ) έθεταν τα θεμέλια του κεύνσιανισμού και του νεοφιλελευθερισμού. Η δεύτερη φάση ήταν στη μεταπολεμική εποχή, όταν τα κράτη της Δύσης μετέφεραν στην πράξη τα διδάγματα των δύο σχολών. Οι δύο σχολές ήταν διαμετρικά αντίθετες στη βασική τους φιλοσοφία.

Ο Κέυνς πίστευε ότι ο αυτοματισμός της αγοράς δεν είναι ικανός από μόνος του να (αυτο-)ρυθμίζεται για πολύ καιρό, γι' αυτό και στο τέλος απορρυθμίζεται. Ο Κέυνς δηλαδή δεν πίστευε στον «Αυτορρυθμιζόμενο καπιταλισμό» των κλασικών και άρα ούτε στην (παθητική ή ενεργητική) αποχή του κράτους. Για να κρατήσει αντίθετα η αγορά τον αυτοματισμό της σε ικανο-

ποιητικό βαθμό, θα πρέπει να βοηθηθεί από το κράτος. Έχουμε δηλαδή έτσι έναν «ρυθμιζόμενο» από το κράτος καπιταλισμό, που σημαίνει ότι χωρίς ενεργό βοήθεια από το κράτος η αγορά απορρυθμίζεται. Η αγορά απορρυθμίζεται δε, γιατί ενεργούν στον περίγυρό της αλληλοσυγκρουόμενες δυνάμεις.

Με άλλα λόγια, ο Κέυνς πίστευε ότι η αγορά λειτουργώντας από μόνη της δε τα βγάζει πέρα στην εντέλεια. Χρειάζεται μια κάποια βοήθεια. Αυτή τη ρυθμιστική βοήθεια πρέπει να την προσφέρει το κράτος με τον (κατάλληλο) χειρισμό των μεγάλων οικονομικών μεγεθών — της αποταμίευσης, της επένδυσης, της κατανάλωσης κλπ. Από τη ρυθμιστική βοήθεια, από τη ρυθμιστική παρέμβαση λοιπόν ο κεϋνσιανισμός λέγεται και «ρυθμιστικός καπιταλισμός».

Όπως βλέπουμε επομένως, για τον Κέυνς ο ρόλος του κράτους είναι όχι η κατάργηση του αυτοματισμού της αγοράς (σοσιαλιστές) αλλά η διόρθωσή του ή ο «έλεγχός» του στα σημεία ώστε να επιτυγχάνεται η εξασφάλιση της λειτουργίας του σ' όλο το εύρος του. Στη θέση δηλ. της αγοράς που δεν μπορεί να αμυνθεί από τη δράση των ταραξιών της που την απορρυθμίζουν, έρχεται, κατά τον Κέυνς, το κράτος ν' αμυνθεί, γιατί αυτό μπορεί. Αυτός είναι ο κεϋνσιανικός κρατικός παρεμβατισμός. Το κράτος ρυθμίζει, η αγορά δεν αυτορρυθμίζεται.

Οι νεοφιλελεύθεροι ξεκίνησαν αντίθετα, από την αντίστροφη ακριβώς θέση: Η αγορά αυτορρυθμίζεται, το κράτος απορρυθμίζει. Επομένως ρυθμιστική βοήθεια του κράτους, για τους νεολιμπεραλιστές δεν είναι νοητή. Η αγορά είναι ικανή από μόνη της να τα βγάλει πέρα και εκείνο που χρειάζεται από το κράτος είναι όχι η ρύθμιση, που είναι απορρυθμιστικός παράγοντας, αλλά θα λέγαμε μια «κανονιστική» βοήθεια.

Δηλαδή το κράτος, κατά τους Γερμανούς νεοφιλελεύθερους, δεν θα επεμβαίνει (δεν θα βοηθάει) ρυθμιστικά, αλλά κανονιστικά. Θα θέτει, μ' άλλα λόγια, και θα εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις (το πλαίσιο, τους κανόνες, το γενικό περίγραμμα) που χρειάζεται η αγορά (και που δεν μπορεί να το δημιουργήσει μόνη της, όπως πίστευαν οι κλασικοί) για να λειτουργήσει. Εδώ ακριβώς βλέπουμε τη διαφορά: ρυθμιστική κατά τον Κέυνς, κανονιστική παρέμβαση για τους νεοφιλελεύθερους. Είναι επίσης σαφές και η διαφορά τους από τους κλασικούς και τους νεοκλασικούς. Εκείνοι δεν έβλεπαν σαν αναγκαίο κανένα «πλαίσιο» (το είχε ή το εξασφάλιζε από μόνη της η αγορά)· αυτοί, οι νεοφιλελεύθεροι, το βλέπουν.

Και οι δύο όμως πιστεύουν στον φιλελευθερισμό, στον αυτοματισμό δηλ. της αγοράς· χωρίς πλαίσιο οι πρώτοι, με πλαίσιο οι δεύτεροι. Εισάγοντας εκ νέου τον παλιό φιλελευθερισμό των κλασικών, αλλά ρετουσαρισμένο κατά το «πλαίσιο» οι Γερμανοί διανοητές πήραν την ονομασία νεοφιλελεύθεροι. Κυριότερος εκπρόσωπος ήταν ο Βάλτερ Όικεν, με άλλα αξιόλογα ονόματα τον Μπεμ, τον Σμέλντερς, τον Μύλλερ-Αρμάκ, τον Έρχαρντ, τον Ρέπκε κ.ά. Ο Όικεν ήταν

καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Φράιμπουργκ (και οι άλλοι ήταν ακαδημαϊκοί άλλωστε), γι' αυτό η κίνηση ονομάστηκε και «Φράιμπουργκερ - Σούλε» (Σχολή του Φράιμπουργκ). Ήταν σύγχρονοι του Κένυς και πήραν επίσης την ονομασία «Ορντολιμπεραλιστές» από την εταιρεία μελέτης και το περιοδικό που ίδρυσαν με την ονομασία «'Ορντο» (ORDO - οικονομική τάξη).

Όσον αφορά το «πλαίσιο», αυτό κατά τους νεολιμπεραλιστές νοείται σαν μια διαιτητική παρεμβατική προσπάθεια του κράτους, να εξασφαλίσει στην αγορά την «ηρεμία» από τη δράση των ταραξιών της. Έτσι π.χ. ένας νόμος κατά των μονοπωλίων εξασφαλίζει τον ανταγωνισμό, η χωρίς προνόμια μεταχείριση των επιχειρηματιών τη δυνατότητα ίσης εκκίνησης κ.ο.κ. Με άλλα λόγια, κάθε μέτρο και ενέργεια που εξασφαλίζει την αυτονομία του αυτοματισμού της αγοράς είναι καθήκον σαν δράση - πλαίσιο του κράτους. Κάθε άλλη δράση - παρεμβατικότητα είναι βλαπτική.

Εδώ μπορούμε να κάνουμε μια εκπληκτική διαπίστωση. Ότι δηλ. κεύνσιανισμός και νεολιμπεραλισμός έχουν τον ίδιο στόχο: τη δράση των ταραξιών της αγοράς. Τη στοχεύουν όμως από άλλο δρόμο ο καθένας τους. Με τη ρυθμιστική βοήθεια - παρέμβαση ο μεν, με την κανονιστική οι δε. Στην πραγματικότητα όμως οι δύο δρόμοι στο τέλος πλησίασαν έντονα ο ένας τον άλλο, μολονότι κεύνσιανισμός και νεοφιλευθερισμός εξακολούθησαν μέχρι τέλος να βαδίζουν τον δικό τους δρόμο και να διαμορφώνουν ξεχωριστές στρατηγικές.

γ) Ενεργητικός και παθητικός παρεμβατισμός

Αν θελήσουμε να δούμε την ουσία της παρεμβατικότητας του κράτους στον κεύνσιανισμό όσο και στο νεοφιλευθερισμό, θα δούμε ότι οι δύο σχολές καταρχήν συνηγορούν υπέρ μιας μερικής και μάλιστα υπό τη μορφή μιας διαιτητικής παρεμβατικότητας· αντίθετα δηλαδή προς την ολική των σοσιαλιστών. Το κράτος εδώ δεν θέλει να καταργήσει τίποτε από την αγορά, παρά μόνο να καταπολεμήσει τις αντινομίες που γεννούν οι «αντιμαχόμενες» δυνάμεις της. Αν δεν υπήρχε αυτή η «αντιμαχητικότητα» (που οι κλασικοί δεν της έδιναν μεγάλη αξία, γι' αυτό και συνηγορούσαν υπέρ της αποχής), τότε δεν υπήρχε πράγματι κανένας λόγος κρατικού παρεμβατισμού. Επομένως για τον Κένυς και τους νεολιμπεραλιστές μόνο η διαιτητική, εξομαλυντική διάθεση ωθεί το κράτος να παρέμβει κι όχι η διάθεση ν' αντιπροσωπεύσει αυτό τους πολίτες του ή να πάρει τη θέση τους ολοκληρωτικά. Η διαιτητική διάθεση λοιπόν είναι καταρχήν κοινή παραδοχή των δύο σχολών. Από κει και πέρα οι δρόμοι τους χωρίζουν.

Ο κεύνσιανισμός δίνει σ' αυτή τη διαιτητική παρέμβαση του κράτους άλλη χροιά από εκείνη που δίνουν οι νεολιμπεραλιστές· επίσης κάθε σχολή διαμορφώνει όπως είδαμε για το κράτος έναν τελείως διαφορετικό δρόμο παρέμ-

βασης. Ο Κένυς εννοεί αυτή τη διαιτησία να εκτυλίσσεται μέσα στο οικονομικό γίγνεσθαι με τη μορφή της «ρυθμιστικής» βοήθειας, ενώ οι νεολιμπεραλιστές στο περίγραμμά του σαν «κανονιστική». Ενώ δηλ. ο κεύνσιανισμός κινείται ανάμεσα στις οικονομικές διεργασίες και τις ρυθμίζει, στα σημεία που αυτές απορρυθμίζονται από ατέλειες της αγοράς, ο νεοφιλελευθερισμός, αντίθετα, κινείται στο περιθώριο των διεργασιών αυτών, στον περίγυρό τους, προσπαθώντας μόνο να διαμορφώσει γι' αυτές ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο από μόνες τους αυτές κατόπιν θα εκτυλίσσονται ελεύθερα.

Ξαναγυρίζοντας στο νυχτοφύλακα των κλασικών, θα λέγαμε ότι για τους κλασικούς το κράτος ήταν πράγματι ο νυχτοφύλακας που φύλαγε το εργοστάσιο απ' έξω. Με τον Κένυς γίνεται πια ο παρεμβατικός νυχτοφύλακας που δεν το φυλάει μόνο απ' έξω, αλλά μπαίνει τώρα και μέσα στις αυλές, στα μηχανήματα και στις αποθήκες για να εξομαλύνει τις διάφορες ανωμαλίες που τυχόν προκύπτουν. Με τους νεολιμπεραλιστές τέλος ο νυχτοφύλακας ξαναγυρνάει πάλι έξω από το εργοστάσιο, όχι όμως μόνο για να το φυλάσσει, αλλά και για να το προσδιορίζει με φράχτες, δρόμους, κανάλια, όρια και πλαίσια.

Βλέπουμε λοιπόν ότι για τον Κένυς η διαιτησία είναι ενεργητική ή θα λέγαμε κι αλλιώς επιθετική, ενώ για τους νεοφιλελεύθερους αυτή είναι απλώς παθητική ή αμυντική. Πράγματι, η κρατική παρεμβατικότητα για τον Κένυς εμπεριέχει έναν ενεργητικό, έναν επιθετικό χαρακτήρα, διότι εκτυλίσσεται όχι απ' έξω αλλά μέσα στις οικονομικές διεργασίες, δρα ανάμεσά τους, τις επηρεάζει ή τις προσδιορίζει. Για τους νεοφιλελεύθερους αντίθετα ο χαρακτήρας του παρεμβατισμού είναι αμυντικός και παθητικός, γιατί δεν παρεμβαίνει ανάμεσα στις διεργασίες του οικονομικού γίγνεσθαι, αλλά απλώς στέκεται απ' έξω, τις προσδιορίζει σ' ένα χώρο και οριοθετεί το πλαίσιό τους. Είναι λοιπόν φανερό ο κεύνσιανικός επιθετικός παρεμβατισμός και ο νεοφιλελεύθερος παθητικός παρεμβατισμός.

δ) Οργανική και λειτουργική επιθετικότητα του Κένυς

Η περίοδος των θεωρητικών αναζητήσεων τόσο του Κένυς όσο και των Γερμανών Ορντολιμπεραλιστών της σχολής του Φράιμπουργκ τελείωσε με το β' παγκόσμιο πόλεμο. Αμέσως σχεδόν κατόπιν κεύνσιανισμός και νεοφιλελευθερισμός περνούν στην πράξη.

Την αρχική θεωρία του Κένυς την πήραν και την διεύρυναν οι επίγονοί του, που έχουν γενικά την ονομασία «νεοκεύνσιανιστές» και η σχολή τους «νεοκεύνσιανισμός». Δεν διαφέρουν από τον κεύνσιανισμό παρά μόνο στο γεγονός ακριβώς της διεύρυνσης του αρχικού κεύνσιανικού σκελετού, όπως συνήθως συμβαίνει με κάθε νέα προέκταση των αρχικών σχολών. Πράγματι λοιπόν,

Κέυνς και νεοκεῦνσιανοί (Χάροντ, Ντόμαρ κλπ.) προτείνουν μερικά πολύ αξιόλογα μοντέλα κεῦνσιανικῆς κρατικῆς δραστηριότητος, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀνάπτυξη και μεγέθυση τῶν οικονομίων σε σχέση με τὴν ἐργασία, τὸ κεφάλαιο, τὴν ἀποταμίευση, τὶς κρατικὲς δαπάνες, τὴν τεχνολογικὴ πρόοδο και ἄλλους παρόμοιους παράγοντες.

Ἡ ἐξέλιξη στὴν πράξη πήρε κατόπιν σχεδὸν παραμορφωτικὲς διαστάσεις. Ὅλα λέγαμε ὅτι σήμερα οἱ νεο-νεοκεῦνσιανιστὲς (νέωτεροι κι ἀπὸ τοὺς νεοκεῦνσιανιστὲς δηλαδὴ) καταλήγουν νὰ δρουν «κεῦνσιανικά» μόνον ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν πάσης φύσης παροχῶν, τῶν δημοσιονομικῶν παροχῶν, γι' αὐτὸ και ὄχι ἀστοχα ονομάζονται «δημοσιονομιστὲς». Κατὰ λογικὴ συνέπεια ὅμως, στοὺς «δημοσιονομιστὲς» ἐντάσσονται, ὅλως παραδόξως, γιὰ τὸ πιστεῦω τοὺς και πολλοὶ δυτικὸν τύπου σοσιαλιστὲς, γιὰτὶ ἀπὸ μιὰ λίγο ἢ πολὺ ἐκφυλισμένη ἀντίληψη τοῦ κεῦνσιανισμοῦ, ἡ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ τοῦ κράτους ἐκφυλλίζεται ἢ μπορεῖ νὰ ἐκφυλλιστεῖ ἀνετα και σε ἀπλὲς παροχές πρὸς τὶς λαϊκὲς τάξεις, στὶς ὁποῖες ῥέπουν τὰ δυτικὰ σοσιαλιστικὰ κόμματα συνήθως, χωρὶς νὰ ἐντάσσονται αὐτὲς οἱ παροχές παρὰ μόνον ἐπιφανειακὰ σ' ἓνα συνεκτικὸ κεῦνσιανικὸ μοντέλο. Σήμερα δηλαδὴ στὴν πράξη οἱ οἱοσδήποτε κάνει οἱοσεδήποτε παροχές (ἀκόμα και ἀπλὲς αὐξήσεις) μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ σαν νεο-νεοκεῦνσιανιστὴς ἢ «δημοσιονομιστὴς». Τὰ ἀρχικά μοντέλα ὅμως τοῦ Κέυνς και τῶν νεοκεῦνσιανιστῶν εἶχαν συνεκτικότητα και στόχους, πού με τοὺς «δημοσιονομιστὲς» δὲν ὑπάρχουν. Ἐτσι τελικά οἱ δημοσιονομιστὲς σήμερα καταλήγουν νὰ εἶναι μιὰ ἀπλὴ ἀντίθεση πρὸς τοὺς «μονεταριστὲς» τῆς γνωστῆς σχολῆς τοῦ Σικάγου, πού δρουν με κύριο ὄπλο τὰ ποσοτικὰ χρηματικὰ μεγέθη, ἐνῶ οἱ δημοσιονομιστὲς με τὰ διάφορα δημοσιονομικὰ μεγέθη. Τόσο οἱ μὲν ὅμως ὅσο και οἱ δε ἀποτελοῦν ἀπλὰ μοντέλα ἐφαρμοσμένης οικονομικῆς πολιτικῆς πού ἀποδέχονται τὸν ἴδιον ἐπιθετικὸν παρεμβατισμὸν τῆς κεῦνσιανικῆς σχολῆς — ἀπλῶς με τὸν χειρισμὸν διαφορετικῶν ο καθέννας τοὺς ἐργαλείων.

Αὐτὸς ὁ ἐπιθετικὸς παρεμβατισμὸς ὡστόσο δρὰ μέσα στὸν ὀργανισμό, ὅπως εἶδαμε, τῆς αγοράς. Αὐτὸ ἔχει τεράστια σημασία γιὰ τὴ μορφή τοῦ παρεμβατισμοῦ πού προσδιόρισε ἀρχικά γιὰ τὸ κράτος ἡ σχολὴ τοῦ Κέυνς. Διότι ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε, ὅπως εἶναι φανερό, με μιὰ ὀργανικὴ ἐπιθετικὴ παρεμβατικὴ ἢ διαιτησιὰ ἢ ἀλλιῶς θὰ λέγαμε με μιὰ ὀργανικὴ ἐπιθετικότητα τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ. Καὶ τοῦτο διότι οἱ κρατικὲς ἐνέργειες δρουν μέσα στὸν ὀργανισμό τῆς αγοράς, χωρὶς νὰ παρεμποδίζουν (ἀπλῶς ρυθμίζουν) τὴ λειτουργία τῆς.

Αὐτὴ τὴν παρεμπόδιση και ἀρα τὸν νέον ἐπαναπροσδιορισμὸν τῆς λειτουργίας τῆς αγοράς τὸν ἐπιφέρει μιὰ νέα διαμόρφωση τῆς ἀρχικῆς κεῦνσιανικῆς ἐπιθετικῆς παρεμβατικότητος τοῦ κράτους πού παρατηρήθηκε στὴν πράξη πολλῶν χωρῶν, ἰδίως ὑπανάπτυκτων και ἀναπτυσσόμενων. Αὐτὴ εἶναι ἡ λειτουργικὴ ἐπιθετικὴ διαιτησιὰ ἢ παρέμβαση ἢ ἀλλιῶς θὰ λέγαμε ἡ λειτουργικὴ ἐπιθε-

τικότητα του κρατικού παρεμβατισμού. Η λειτουργική επιθετικότητα είναι τέτοια, διότι οι κρατικές ενέργειες απευθύνονται πλέον στη λειτουργία της αγοράς και όχι στον οργανισμό της. Έτσι δεν τη ρυθμίζουν απλώς (όπως οι ενέργειες της κενυσιανικής οργανικής επιθετικότητας), αλλά και την παρεμποδίζουν, την προσδιορίζουν ή την επηρεάζουν. Πράγματι, παρατηρήθηκε στην πράξη ότι ο κενυσιανισμός ανάμικτος με ετερόκλητα στοιχεία κρατικού παρεμβατισμού που δεν έχουν σχέση με καμιά σχολή και καμιά παρεμβατική φιλοσοφία, παρά μόνο γίνονται από κάποια αναπόφευκτη πρακτική ανάγκη, οδηγήθηκε σ' ένα γενικό σχήμα κρατικού παρεμβατισμού που απευθύνεται στη λειτουργία της αγοράς. Ας αναφέρουμε πρόχειρα εδώ π.χ. τα ανώτατα και κατώτατα όρια τιμών ή μισθών και ημερομισθίων και το πάγωμά τους, οι ποσοστώσεις, τα κριτήρια, τα (δετή) προγράμματα, οι τομεακές πολιτικές, η συγκέντρωση προϊόντων (κυρίως γεωργικών) και άλλα τέτοια.

Πολλά από αυτά άλλωστε χρησιμοποιήθηκαν και σε παλιότερες εποχές από το κράτος πολύ πριν εμφανιστεί ο κενυσιανισμός και ακόμα αυτό το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα.

Όπως βλέπουμε όμως, όλα αυτά γίνονται κατά το πλείστον για να εξομαλυνθούν τα χάσματα που προκαλούν οι γνωστές αρρυθμίες της αγοράς που είδαμε ήδη σαν έναν ταραξία της, είναι δε φαινόμενα περισσότερο των υπανάπτυκτων και των αναπτυσσόμενων χωρών και πολύ λιγότερο, σχεδόν σπάνια, των αναπτυγμένων.

Θα λέγαμε, με μια απλουστευμένη γενίκευση, ότι ενώ η λειτουργική επιθετικότητα του κρατικού παρεμβατισμού εμφανίζεται συνήθως στις υπανάπτυκτες και στις αναπτυσσόμενες χώρες, η οργανική αντίθετα είναι γνώρισμα του κρατικού παρεμβατισμού των αναπτυγμένων χωρών. Είναι άλλωστε και η αρχική μορφή παρεμβατισμού που υπέδειξε ο Κένυς, η οργανική. Συνοψίζοντας λοιπόν έχουμε σαν απόρροια της κενυσιανής σχολής μια οργανική και μια λειτουργική επιθετικότητα στον κρατικό παρεμβατισμό. Και οι δύο μορφές όμως δεν καταργούν την αγορά. Απλώς η μία «ρυθμίζει» τις ανωμαλίες των οργανικών της, η δε άλλη των λειτουργικών της στοιχείων.

ε) Η «Κοινωνική Οικονομία της Αγοράς»

Παράλληλα με τη μεταφορά στην πράξη των κενυσιανικών μοντέλων έγινε και η πρακτική εφαρμογή των διδαγμάτων της γερμανικής νεοφιλελεύθερης σχολής του Φράιμπουργκ. Αυτό συνέβη σχεδόν αμέσως μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο, περί τα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1940. Πράγματι, στα χρόνια εκείνα οι τρεις δυτικοί σύμμαχοι (Γαλλία, Αγγλία, Αμερική) έδωσαν τη διακυβέρνηση της χώρας στους ίδιους τους Γερμανούς.

Έτσι στο νεοσυσταθέν δυτικογερμανικό κράτος (η ανατολική Γερμανία

εφάρμοσε ευθύς αμέσως τον μαρξισμό) εμφανίζεται και το οικονομικό νεοφιλελεύθερο οικοδόμημα της Sozialen Marktwirtschaft που θα πει κατά λέξη «Κοινωνική Οικονομία της Αγοράς» ή όπως θα το λέγαμε πιο απλουστευμένα «Κοινωνικός Καπιταλισμός». Βλέπουμε δηλ., ότι ενώ ο Κένυς έφτιαξε τον «Ρυθμιστικό Καπιταλισμό», οι Γερμανοί νεοφιλελεύθεροι έδωσαν στο δικό τους οικοδόμημα τον «Κοινωνικό Καπιταλισμό». Είναι ίσως το μόνο σχήμα οργάνωσης της οικονομίας δυτικού τύπου, τελειότερο από τον κεϋνσιανισμό, που μπορεί να αντιπαρατεθεί στον ανατολικό σοσιαλισμό και εν πάση περιπτώσει είναι το σχήμα που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη αρτιότητα. Οι ίδιοι οι Γερμανοί δημιουργοί της πίστευαν στην παγκοσμιότητά της· ωστόσο από την πράξη αποδείχθηκε ότι η Κοινωνική Αγορά δεν επαρκεί πλήρως για την παγκόσμια δυτική πράξη, διότι δεν λαμβάνει σημαντικά υπόψη τον προστατευτισμό, το δασμολόγιο και άλλα παρόμοια φαινόμενα των διεθνών συναλλαγών.

Το σύστημα γνώρισε δύο φάσεις ή καλύτερα δύο μορφές. Η πρώτη, η αρχική, ήταν η καθαυτό «Κοινωνική Αγορά» που εφαρμόστηκε από το 1948-50 μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1960 και απέδωσε 2-3 «οικονομικά θαύματα» (όπως ονομάστηκαν τότε) για τη γερμανική οικονομία. Η δεύτερη μορφή είναι η «Διαφανής Οικονομία της Αγοράς» (Aufgeklärte Marktwirtschaft) που ακολούθησε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 το αρχικό σχήμα. Τα δύο σχήματα διαφέρουν αρκετά, διατηρούν όμως τον ίδιο βασικό σκελετό. Συνοπτικά το δεύτερο σχήμα δέχεται κεϋνσιανικές επιδράσεις και μετατρέπει την αμυντική διαιτησία σε ενεργητική, με μια οργανική επιθετικότητα στον χαρακτήρα της, αυτή που συναντήσαμε στον κεϋνσιανισμό.

Θεμελιωτής της πρώτης μορφής ήταν ο καθηγητής Λούντβιχ Έρχαρντ που με την αυτόνομη διακυβέρνηση της εξουσίας στη Δυτική Γερμανία το 1948 ανέλαβε υπουργός οικονομικών. Στενός συνεργάτης του και εμπνευστής του όρου Sozialen Marktwirtschaft ήταν ο γνωστός από τη σχολή του Φράιμπουργκ καθηγητής Μίλλερ-Αρμάκ. Το σχήμα διαμορφώθηκε στην πράξη έτσι όπως προϋπήρχε στη θεωρία. Ότι δηλαδή η αγορά λειτουργεί από μόνη της ικανοποιητικά, αρκεί το κράτος να της εξασφαλίσει τις προϋποθέσεις-πλαίσιο, το «οικονομικό σύνταγμα», την «οικονομική τάξη», όπως λεγόταν αρχικά. Με αυτό τον τρόπο το κράτος είναι καταρχήν αδρανές. Επεμβάσεις είναι επιτρεπτές μόνο όταν οι άλλες λύσεις δίνουν μικρότερο αποτέλεσμα. Επομένως ο γενικός συντονιστής είναι ο ελεύθερος ανταγωνισμός της αγοράς και όχι το κράτος. Το κεντρικό θεώρημα είναι: ανταγωνισμός, μόνον ο πιο πληρέστερος· παρεμβατισμός, μόνον ο πιο στοιχειωδέστερος.

Φαίνεται λοιπόν εδώ καθαρά ότι η «Κοινωνική Αγορά» παραμένει στα αυστηρά πλαίσια της αμυντικής ή παθητικής διαιτησίας. Διορθωτικές παρεμβάσεις είναι νοητές μόνο για κοινωνικούς σκοπούς, όπως π.χ. για αναδιανομή του πλούτου υπέρ των φτωχότερων τάξεων, για οικογενειακή ή εργατική πο-

λιτική, για εξασφάλιση ίσων προϋποθέσεων επιχειρηματικής δράσης, ίσων ευκαιριών και τα παρόμοια. Με αυτό τον τρόπο το κράτος δρα πλέον και «κοινωνικά» (αφού εξασφαλίζει ή θέτει τις προϋποθέσεις και το πλαίσιο για το γενικό καλό) και ταυτόχρονα διασφαλίζει επίσης στην αγορά τη δυνατότητα να αποδώσει τα «κοινωνικά» της αποτελέσματα — ευημερία, απασχόληση, πλούτο, οφέλη, κέρδος, ανάπτυξη κλπ.

Έτσι λοιπόν ο όρος «Κοινωνική» (Soziale) Οικονομία της Αγοράς έχει διττή «κοινωνική» όψη: κοινωνική δράση ή αλλιώς κοινωνικά καθήκοντα του κράτους αφενός και κοινωνικές ωφέλειες αφετέρου που (θα) προκύπτουν από την καλή λειτουργία της αγοράς. Ακριβώς αυτή η καλή λειτουργία της αγοράς εξασφαλίζεται από το πλαίσιο που πρέπει να καθορίσει το κράτος —και μόνον αυτό—, γιατί αυτό μπορεί κάτι τέτοιο. Ένα νόμο εναντίον των μονοπωλίων π.χ. μόνο το κράτος μπορεί να θεσπίσει, τα έργα υποδομής παρομοίως, την αυτονομία του καταναλωτή το ίδιο και ούτω καθεξής. Θα λέγαμε τελικά ότι για την Κοινωνική Αγορά οι Γερμανοί προσδιόριζαν αφενός μεν «κοινωνικές ευθύνες», αφετέρου δε «κοινωνικά καθήκοντα». Ευθύνες για μια όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ευημερία και καθήκοντα για μια όσο το δυνατόν καλύτερη διανομή της.

Η δεύτερη μορφή που γνώρισε στη διαχρονική της εξέλιξη η Κοινωνική Αγορά είναι, όπως είπαμε, η «Διαφανής οικονομία της αγοράς», εφαρμόστηκε δε στην πράξη στα τέλη της δεκαετίας του 1960, με κύριο εμπνευστή τον σοσιαλδημοκράτη καθηγητή Καρλ Σίλλερ. Αυτός δίνει πλέον στην αμυντική - παθητική παρέμβαση της «Κοινωνικής αγοράς» τον επιθετικό της χαρακτήρα, την οργανική επιθετικότητα δηλαδή κεϋνσιανικής υφής που είδαμε πιο πάνω.

Δεν καταστρώνει μοντέλα, όπως οι νεοκεϋνσιανιστές, αλλά πιστεύει ότι μέσω του κατάλληλου χειρισμού των μεγάλων οικονομικών μεγεθών που χειρίζεται και ο κεϋνσιανισμός (Ζήτηση, Αποταμίευση κλπ.) οι εξελίξεις θα οδηγηθούν προς τα επιθυμητά σημεία. Επινόει προς τούτο διάφορα εργαλεία, που αποτελούν κυρίως στο σύνολό τους μορφές δημοσιονομικής και συγκυριακής πολιτικής, τέτοιες «επιθετικές» μορφές, ώστε οι υποστηρικτές της «Κοινωνικής Αγοράς» να τον χαρακτηρίζουν σαν πολέμιό της. Τα σπουδαιότερα από τα εργαλεία αυτά δημοσιονομικής και συγκυριακής υφής είναι η «Γενική κατεύθυνση της οικονομίας» (Globalsteuerung), ο «Μεσοπρόθεσμος δημοσιονομικός προγραμματισμός», ο «Ετήσιος οικονομικός απολογισμός», ο περίφημος και αρκετά επηρεασμένος από την κεϋνσιανική σκέψη «Νόμος περί σταθερότητας» κ.ά.

Με τα εργαλεία του αυτά ο Σίλλερ πράγματι ανέτρεψε σε πολλά σημεία την «Κοινωνική Αγορά» του Έρχαρντ και προσέδωσε μια οργανική επιθετικότητα στο σύστημα καθαρά κεϋνσιανικής υφής. Έβαλε έτσι το κράτος με τον

χειρισμό των δημοσιονομικών μεγεθών να δρα μέσα και όχι έξω από τον περίγυρο της Αγοράς, όπως το είχαν τοποθετήσει η σχολή του Φράιμπουργκ και ο Έρχαρντ.

Έτσι λοιπόν η «Διαφανής Αγορά» του σοσιαλδημοκράτη Καρλ Σίλλερ θα λέγαμε ότι ενσαρκώνει ένα σύστημα «επιθετικού Φιλελευθερισμού», ενώ η «Κοινωνική» του χριστιανοδημοκράτη Έρχαρντ ένα σύστημα «αμυντικού Φιλελευθερισμού». Η ρίζα του ενός και του άλλου Φιλελευθερισμού είναι η Σχολή του Φράιμπουργκ που κι αυτή ανάγεται με τη σειρά της στη γερμανική ιστορική σχολή του τέλους του περασμένου αιώνα με έντονες επιδράσεις επίσης και από τους ρεβιζιονιστές - σοσιαλιστές της ίδιας χώρας και εποχής.

14. Η ΠΡΑΞΗ ΣΗΜΕΡΑ

Απ' όλες τις μορφές της πρακτικής κρατικής δραστηριότητας ξεχωρίζουν ιδιαίτερα τρία σχήματα για τη σημασία ή συνεκτικότητα και ομοιογένεια που τα διακρίνει. Αυτά είναι το λεγόμενο «Κοινωνικό κράτος», η εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική και ο υπέρμετρος παρεμβατισμός του κράτους. Ας τα δούμε.

α) Το «Κοινωνικό κράτος»

Οι ρίζες του κοινωνικού κράτους εισχωρούν βαθιά πίσω στο ιστορικό παρελθόν. Στην πραγματικότητα πάντοτε υπήρχε ένα κοινωνικό κράτος, δηλαδή πάντοτε το κράτος δρούσε για να καλύψει κοινωνικές αναγκαιότητες.

Κοινωνικό κράτος λέμε ακριβώς το κράτος όταν αυτό δρα για να εκπληρώσει κάποιο κοινωνικό σκοπό, όπως είναι π.χ. η υγεία, η μόρφωση, η περίθαλψη του λαού κι ακόμα θα λέγαμε με μια ευρύτερη γενίκευση η άμυνα, η υποδομή, ή υποστήριξη αναξιοπθούντων και άλλα παρόμοια. Έτσι λοιπόν μια τέτοια «κοινωνική» αποστολή και δράση πάντοτε ήταν μέσα στα γενικά ενδιαφέροντα του κράτους — οποιουδήποτε κράτους, μοναρχικού, φεουδαρχικού, αυταρχικού κλπ.

Την πρώτη συνεκτική (με κάποια εσωτερική συνοχή δηλαδή) μορφή το κοινωνικό κράτος την πήρε με τους πρώτους σοσιαλιστές, με τα «κοινωνικά δικαιώματα» των εργατών και με το «κοινωνικό πρόβλημα» που ζητούσε τότε την παρεμβατική λύση του κράτους. Είδαμε ότι αυτά κυριάρχησαν στον περασμένο αιώνα. Ενώ δηλ. μέχρι την προκαπιταλιστική εποχή τα στοιχεία του αδιαμόρφωτου ακόμα κοινωνικού κράτους ήταν γενικά και ασύνδετα μεταξύ τους (άμυνα, υποτυπώδης υποδομή, μόρφωση κλπ.), τώρα με τη νέα εποχή τα στοιχεία αυτά διευρύνονται κατά το «ποσό» των διαφόρων «κοινωνικών δι-

καιωμάτων» που ζητούσε τότε η εργατική τάξη και που αποτελούσαν ειδικότερα το «κοινωνικό πρόβλημα». Έτσι στα:

1. Γενικά στοιχεία της προκαπιταλιστικής περιόδου (άμυνα, υποδομή, παιδεία, υγεία και άλλα, όλα σε υποτυπώδη ακόμα μορφή).

Προστίθενται τώρα τα:

2. Κοινωνικά δικαιώματα των εργατών, της πρώιμης καπιταλιστικής περιόδου, που ήταν, όπως προαναφέραμε ήδη, η άδεια, το δωρο, η αποζημίωση, η ασφάλιση, οι συνθήκες εργασίας κ.ά.

Σ' αυτά τα στοιχεία προστίθενται και μερικά γενικότερα:

3. Λαϊκά κοινωνικά δικαιώματα που είτε ήταν περίπου τα γενικά στοιχεία της προκαπιταλιστικής περιόδου, αλλά περισσότερο συστηματοποιημένα πλέον (υγεία, περίθαλψη, γήρας, παιδεία κ.λ.π.) είτε τα κοινωνικά δικαιώματα των εργατών που επεκτάθηκαν και στις άλλες λαϊκές τάξεις.

Με την πάροδο του χρόνου δηλαδή το κοινωνικό κράτος δεν παρέμεινε μόνο στα κοινωνικά δικαιώματα ούτε σε μια τάξη αποκλειστικά (την εργατική), αλλά άρχισε σιγά-σιγά να ενδιαφέρεται για κάθε κοινωνική προστασία κάθε λαϊκής τάξης που ενδεχόμενα τη χρειαζόταν.

Τέλος, την οριστική του μορφή το μοντέρνο κοινωνικό κράτος την πήρε μεταπολεμικά όταν μέσα από τις θεωρίες τόσο του κεϋνσιανισμού όσο και των νεολιμπεραλιστών, αλλά και των άλλων διανοητών —όχι λιγότερο μάλιστα και σαν απομίμηση των καθηκόντων του σοσιαλιστικού κράτους των ανατολικών χωρών— το κράτος επεκτείνει τα κοινωνικά του καθήκοντα και σε πεδία ευρύτερα. Προστίθενται έτσι τώρα στο κοινωνικό κράτος και τα:

4. Ευρύτερα κοινωνικά στοιχεία που δεν απευθύνονται ούτε σε μία τάξη μόνο, ούτε αποτελούν ιδιαίτερες ταξικές ρυθμίσεις, αλλά αφορούν ολόκληρη την κοινωνία σαν σύνολο. Το κράτος τώρα έχει υπό την προστασία του ολόκληρη την κοινωνία, με την έννοια ότι φροντίζει να υπάρχει απασχόληση, ανάπτυξη και μεγέθυνση της οικονομίας, προστασία των ανέργων ή αναξιопαθόντων, ευημερία για όλους, εξασφάλιση οικονομικής σταθερότητας και ανόδου, καταπολέμηση του πληθωρισμού, επαρκής παραγωγή και εφοδιασμός της αγοράς, αναδιανομή του πλούτου και άλλα παρόμοια.

Στη συνάφεια μάλιστα αυτή ιδίως στον γερμανικό νεοφιλελευθερισμό διαμορφώνεται σαν κύριο στοιχείο του μοντέρνου κράτους και το λεγόμενο «Μαγικό τετράγωνο» που αποτελείται από τα τέσσερα στοιχεία: Απασχόληση, Σταθερότητα, Ανάπτυξη και Εξωτερικές σχέσεις, από τα οποία μπορούν να προέλθουν κατόπιν με τις κατάλληλες υποδιαίρέσεις μαγικά εξάγωνα ή πολύγωνα, δηλ. ευρύτερα κοινωνικά καθήκοντα του κράτους. Η αντίληψη είναι τώρα ιδίως στη Σχολή του Φράιμπουργκ πως το κοινωνικό πρόβλημα του περασμένου αιώνα άλλαξε σήμερα.

Ενώ τότε εξέφραζε μια «κοινωνική αδικία» που έπρεπε να εξαλείψει το

κράτος παραχωρώντας στους εργάτες τα αιτούμενα δικαιώματα, τώρα στη μοντέρνα εποχή εκφράζει μια «κοινωνική αβεβαιότητα» που κι αυτή πρέπει πάλι το κράτος να εξαλείψει. Την αβεβαιότητα δηλ. του πολίτη ότι μπορεί να χάσει τη δουλειά του, αν η οικονομία περιέλθει σε κρίση. Το κράτος οφείλει έτσι να τον προφυλάξει από την ανεργία, τον πληθωρισμό και τη φτώχεια. Κι αυτό το κοινωνικό καθήκον (ευρύ πλέον και όχι περιορισμένο στην εργατική τάξη) εκφράζει ακριβώς το «μαγικό τετράγωνο».

Όπως βλέπουμε, οι τέσσερις κατηγορίες στοιχείων που απαρτίζουν το σημερινό κοινωνικό κράτος (το οποίο μάλιστα όσον αφορά ιδίως την τέταρτη κατηγορία ονομάζεται και «κράτος ευημερίας»), είναι τόσο εκτεταμένες και δίνουν τόσο διευρυμένη αποστολή στο κράτος, ώστε δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι και μόνο για να δικαιώνει τον χαρακτηρισμό του σαν «κοινωνικό» το κράτος σήμερα πρέπει να αναπτύξει ένα τεράστιο παρεμβατισμό και μια ανάλογη δράση με όλες τις μορφές που αναλύσαμε πιο πάνω, ήτοι σαν λειτουργική, γενική και θεσμική δράση, σαν οικονομική δραστηριότητα και σαν εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική. Όσον αφορά μάλιστα αυτή την τελευταία, δύο σχήματά της, που αναπτύχθηκαν με μόνο το στόχο του κοινωνικού κράτους, ξεχώρισαν για το ιδιαίτερο περιεχόμενό τους. Είναι η κρατική κοινωνική πολιτική και η κοινωνική πολιτική των επιχειρήσεων.

Η πρώτη περιλαμβάνει λίγο ή πολύ τα στοιχεία των τριών πρώτων κατηγοριών που προαναφέραμε. Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι η κοινωνική πολιτική του κράτους έχει πάρει σήμερα τόσο ευρείες διαστάσεις που σε πολλά προηγμένα κράτη συζητείται ο περιορισμός της, διότι αποτελεί αρνητικό παράγοντα, σε άλλα σημεία της οικονομίας, όπως π.χ. τα μεγάλα σε ύψος και διάρκεια επιδόματα ανεργίας που υποθάλπουν την ηθελημένη ανεργία, οι πολλές παροχές που ανατρέπουν την αντιπληθωριστική πολιτική, οι πολύ ευνοϊκές ρυθμίσεις για συνταξιοδότηση και σύνταξη κ.λπ. που ανατρέπουν την εισοδηματική πολιτική και την πολιτική απασχόλησης.

Η επιχειρησιακή κοινωνική πολιτική, αρχικά αναγκαστική από το κράτος στις ιδιωτικές επιχειρήσεις και κατόπιν υιοθετημένη σε μεγάλο βαθμό οικειοθελώς από τις ίδιες τις επιχειρήσεις, περιλαμβάνει πολλά στοιχεία που αναφέρονται στις συνθήκες εργασίας, τις μορφές μισθού, τις άδειες, το επιχειρησιακό περιβάλλον κι ακόμα φτάνουν μέχρι την ψυχαγωγία των εργαζομένων, τη μεταφορά τους από και προς τη δουλειά, την επίλυση διαφόρων προβλημάτων και αναγκών τους, όπως είναι η εργατική κατοικία, ο παιδικός σταθμός, η καντίνα, τα εστιατόρια, τα μικρά δωμάτια, επιδόματα και βοήθεια, γιατρό και φάρμακα στο εργοστάσιο, η πισίνα για ξεκούραση, η αίθουσα γυμναστικής και ρηλάξ, η βιβλιοθήκη, οι αθλοπαιδιές, οι χορωδίες, οι εκδρομές, το κατάστημα με τρόφιμα και ένα σωρό άλλα που οι εργαζόμενοι τυχόν χρειάζονται.

β) Η εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική

Η εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική μπορεί καταρχήν να εμφανισθεί με δύο τρόπους: με ρυθμίσεις ή ενέργειες και οι δύο βέβαια κρατικές. Οι ρυθμίσεις είναι συνήθως «διοικητικές». Τις παίρνει δηλ. κάποιο κρατικό διοικητικό όργανο. Οι ενέργειες αντίθετα είναι θα λέγαμε «υλικές», με την έννοια ότι κάποιο κρατικό όργανο κάνει κάποιο έργο.

Διοικητικές ρυθμίσεις είναι π.χ. η αυξομείωση του επιτοκίου, η αυξομείωση των φορολογικών συντελεστών, η επιβολή ενός δασμού κ.ά. Υλικές ενέργειες που είναι συνήθως και οι λιγότερες στην εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική είναι π.χ. τα έργα υποδομής που φτιάχνει το κράτος, τα εργοστάσια που ανεγείρει κ.ο.κ.

Το κράτος δρα σήμερα αναπόφευκτα μέσα από ορισμένα σχήματα εφαρμοσμένης οικονομικής πολιτικής σ' οποιοδήποτε βαθμό ανάπτυξης κι αν βρίσκεται. Τα φτωχότερα κράτη χρησιμοποιούν συνήθως την αγροτική και βιομηχανική πολιτική, την πολιτική τιμών και υποδομής, ναυτιλιακή και τουριστική ενδεχομένως, την πολιτική γενικής και περιφερειακής ανάπτυξης και λιγότερο τις άλλες πολιτικές (νομισματική, πιστωτική, συγκυριακή, μεγέθυνσης, τεχνολογίας κ.λπ.) που έχουν τη δυνατότητα περισσότερο οι αναπτυγμένες χώρες να εφαρμόσουν. Άλλα σχήματα είναι κοινά και αναπόφευκτα, όπως π.χ. η εισοδηματική, αντιπληθωριστική, απασχόλησης και άλλες πολιτικές.

Η εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική εμπεριέχει αυτούσια τον κρατικό παρεμβατισμό, είναι δηλαδή η ίδια κρατικός παρεμβατισμός, περισσότερο όμως κενυσιανικής και λιγότερο νεολιμπεραλιστικής χροιάς. Δηλαδή τα περισσότερα σχήματα εφαρμοσμένης οικονομικής πολιτικής οφείλονται στον κενυσιανισμό είτε άμεσα είτε έμμεσα. Από την άποψη αυτή περιέχουν τη λεγόμενη οργανική επιθετικότητα. Άλλα σχήματα όμως διακρίνονται έντονα για τη λειτουργική τους επιθετικότητα γιατί τα διαμόρφωσε η πρακτική αναγκαιότητα (πολιτική τιμών, εισοδημάτων) και πολύ λίγο η θεωρητική ανάλυση. Τέλος μερικά άλλα εκπληρώνουν την αποστολή του «κοινωνικού κράτους».

Εκτός από τα συνηθισμένα τομεακά σχήματα που συνήθως πιάνουν κάποιο κλάδο της οικονομίας (βιομηχανική, αγροτική κ.λπ. πολιτική), τα πιο αξιόλογα σχήματα εφαρμοσμένης οικονομικής πολιτικής που εμφανίστηκαν μέχρι τώρα είναι καταρχήν τα εξής δύο γερμανικά:

Η Συγκυριακή πολιτική των χριστιανοδημοκρατών νεοφιλελεύθερων που έχει τις ρίζες της στην ιστορική σχολή και συμβαδίζει με την «Κοινωνική Αγορά» του Έρχαρντ με σαφή αντικενυσιανικό προσανατολισμό και η νεώτερη εξέλιξή της, η «Συγκυριακή πολιτική των προδιαγραφών» που όπως και η «Διαφανής Αγορά» είναι δημιούργημα του σοσιαλδημοκράτη Σίλλερ κενυσιανικής επίδρασης και ενσωματωμένη στο γνωστό «νόμο περί σταθερότητας»

που είδαμε πιο πάνω. Πρέπει να τονίσουμε εδώ ότι οι Γερμανοί αντίθετα σχεδόν απ' όλα τ' άλλα δυτικά κράτη χρησιμοποίησαν επίμονα σαν κύριο όπλο εφαρμοσμένης οικονομικής πολιτικής τη «Συγκυριακή πολιτική» είτε χωρίς είτε αργότερα με προδιαγραφές. Και μ' αυτή πέτυχαν δύο-τρία οικονομικά θέματα.

Αντίθετα η Γαλλία χρησιμοποίησε ένα άλλο σχήμα κεϋνσιανικής και σοσιαλιστικής επίδρασης που ωστόσο μάλλον δεν απέδωσε τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Είναι ο λεγόμενος «Ενδεικτικός προγραμματισμός» (τα δετή προγράμματα δηλαδή) που επεκτάθηκαν γρήγορα στην εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική όλων σχεδόν και ιδίως των φτωχών καπιταλιστικών χωρών.

Οι νεοκεϋνσιανιστές διαμόρφωσαν μοντέλα πολύ αξιόλογα γύρω από την οικονομική ανάπτυξη και ιδίως μεγέθυνση. Όπως είπαμε και πιο μπροστά, μια μάλλον εκφυλισμένη κατάληξή τους είναι σήμερα οι «δημοσιονομιστές». Τέλος στο Σικάγο εμφανίζεται το γενικό σχήμα του «Μονεταρισμού» με δημιουργό τον καθηγητή Φρήντμαν. Από την πρακτική εμπειρία της εφαρμογής του στη Χιλή όμως δεν φαίνεται ότι ο μονεταρισμός είναι περισσότερο αποτελεσματικός από τα άλλα σχήματα.

γ) Ο υπέρμετρος παρεμβατισμός

Μια πολύ σπουδαία παρατήρηση που βγαίνει από τη σημερινή πρακτική όλων των δυτικών καπιταλιστικών χωρών είναι οι υπερβολικές διαστάσεις που παίρνει συνεχώς ο κρατικός παρεμβατισμός. Αναφέραμε ήδη παραπάνω ένα σημείο του φαινομένου αυτού σχετικά με την υπέρμετρη «Κοινωνική πολιτική» του κράτους που όχι μόνο επηρεάζει αρνητικά άλλα σημεία της αγοράς ή δυσχεραίνει την εκτέλεση άλλων καθηκόντων του κράτους, αλλά αποτελεί ταυτόχρονα και μια υπερβολική οικονομική επιβάρυνση του κρατικού προϋπολογισμού, της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και γενικότερα του κοινωνικού συνόλου.

Η γενίκευση της προβληματικής του κοινωνικού κράτους, σε όλο το εύρος του κρατικού παρεμβατισμού δημιούργησε τα τελευταία χρόνια σε πολλές χώρες (ιδίως αναπτυγμένες και αναπτυσσόμενες) το δίλημμα σχετικά με το αν θα πρέπει αυτός ο παρεμβατισμός να αφαιρεθεί να εξαπλώνεται κι άλλο ή αντίθετα να συρρικνωθεί. Πράγματι με βάση τη γενικότερη διαπίστωση ότι ούτε η αγορά λειτουργεί ανεμπόδιστα, ούτε ο κρατικός παρεμβατισμός ιδίως σαν οικονομική και λειτουργική δράση δεν είναι αποδοτικός, το ερώτημα είναι τώρα πια στις χώρες αυτές, αν θα πρέπει να αφαιρεθούν από το κράτος διάφορες δραστηριότητες και να δοθούν ξανά πίσω στην ιδιωτική πρωτοβουλία κι αν ταυτόχρονα πολλές διαιτητικές παρεμβάσεις του κράτους δεν θα πρέ-

πει επίσης να αφαιρεθούν από αυτό και να δοθούν ξανά πίσω στον αυτοματισμό της αγοράς.

Η δικαιολογητική βάση αυτής της επιστροφής στην ιδιωτική πρωτοβουλία και στον αυτοματισμό της αγοράς τόσο ορισμένων δραστηριοτήτων, όσο και άλλων παρόμοιων διαιτητικών παρεμβάσεων του κράτους είναι η σκέψη ότι η ιδιωτική πρωτοβουλία θα εκπληρώνε αποτελεσματικότερα αυτές τις (τώρα κρατικές) δραστηριότητες και επίσης ότι ο αυτοματισμός της αγοράς είναι σε θέση να «διαιτητεύσει» καλύτερα τις διαταραχές της αγοράς απ' ό,τι το κράτος.

Πράγματι, πιστεύεται γενικά από τους οπαδούς της «επιστροφής» αυτής ότι το κράτος είναι κακός τόσο σαν επιχειρηματίας, όσο και σαν διαιτητής. Και είναι γεγονός ότι η διόγκωση του κρατικού παρεμβατισμού οδηγεί σ' έναν, όπως λέγεται, «κρατικισμό», σε μια μορφή δηλαδή ψευδοελεύθερης αγοράς που καθορίζεται λειτουργικά από την κρατική θέληση σε μεγάλο βαθμό.

Το σύνθημα λοιπόν αυτών των νεοφιλελεύθερων οπαδών της «επιστροφής» στην αγορά και στα συστατικά της στοιχεία (αυτοματισμός - ιδιωτική πρωτοβουλία) είναι τώρα: «λιγότερο κράτος - περισσότερη αγορά».

Ωστόσο η φιλοσοφία της «επιστροφής» δεν αποτελεί νέο σχήμα αγοράς, όπως τείνουν να πιστέψουν οι οπαδοί της. «Λιγότερο κράτος» (που είναι το σύνθημά τους) δεν σημαίνει «καθόλου κράτος» ή έστω «μόνο λειτουργικό κράτος», όπως το δέχονταν οι κλασικοί, αλλά απλώς όπως το λέει και η λέξη ... «λιγότερο κράτος». Δηλαδή λιγότερος παρεμβατισμός. Αλλά λιγότερος παρεμβατισμός δεν σημαίνει παρά ρετουσάρισμα των μέχρι τώρα σχημάτων κρατικής δράσης σε νέα μικρότερα επίπεδα. Δεν σημαίνει δηλαδή νέα σχήματα, αλλά νέα επίπεδα σχημάτων —των παλιών γνωστών σχημάτων.

Το «λιγότερο κράτος» ωστόσο και την «περισσότερη αγορά» μπορείς να την πετύχεις μόνο προς την κατεύθυνση των διαφόρων σχημάτων εφαρμοσμένης οικονομικής πολιτικής ή ειδικότερα των διαφόρων σχημάτων της «κρατικής δράσης», που το ένα συμπληρώνει ή αντικατοπτρίζει το άλλο. Αν ρετουσάρεις αυτά τα σχήματα, θα έχεις αυτόματα λιγότερο κράτος και περισσότερη αγορά. Από την άποψη αυτή επιστρέφει κανείς στα αίτια που οδήγησαν το κράτος στο πρακτικό πεδίο να αναπτύξει τόσο πολύ τον παρεμβατισμό του.

Τα βασικά αίτια σαν γενικά σχήματα αυτής της παρεμβατικότητας ήταν όπως είπαμε ήδη οι πέντε γνωστοί μας ταραξίες, δηλαδή: α) η συσσώρευση κεφαλαίου, β) η συσσώρευση εργασίας, γ) οι αρρυθμίες της αγοράς, δ) η τεχνολογία και ε) το ίδιο το κράτος που θέλησε να διαιτητεύσει παρεμβατικά. Από κει και πέρα το κράτος λέει πως επεμβαίνει διότι:

1. Πρέπει να αυτοδιατηρείται αυτό το ίδιο (λειτουργική δράση).

2. Υπάρχουν δημόσια αγαθά που δεν πρέπει να τα παράγει η ιδιωτική πρωτοβουλία (κοινωνικής δράσης).

3. Υπάρχουν δραστηριότητες που δεν αποδίδουν (πάλι κοινωνικής δράσης) ή που δεν πρέπει να γίνονται από ιδιώτες (κοινωνική δράση).

4. Υπάρχουν απρόβλεπτες δυσχέρειες στην αγορά (αρρυθμίες) που πρέπει να τις εξομαλύνει το κράτος (εφαρμοσμένη οικονομική πολιτική).

5. Υπάρχουν γενικότεροι λόγοι παρέμβασης (κοινωνικό κράτος, θεσμική και γενική δράση).

6. Υπάρχουν έργα που μόνο το κράτος τα κάνει (υποδομή, οικονομική δράση) και έργα που το κράτος πιστεύει συχνά για ταμειακούς λόγους ότι θάπρεπε να τα κάνει αυτό (εργοστάσια, κρατικά μονοπώλια κ.λπ. — επιχειρηματική δράση).

Έτσι λοιπόν το «λιγότερο κράτος - περισσότερη αγορά» είναι ένας στόχος που δύσκολα κι αυτός μπορεί να οριοθετηθεί. Ο ριζοσπαστικός ή, όπως αλλιώς λέγεται, φιλελευθερισμός (για την ακρίβεια είναι νεοεοφιλευθερισμός) είναι μεν ένα νέο, ρετουσαρισμένο σχήμα οικονομικής πολιτικής και δράσης του κράτους, είναι όμως ταυτόχρονα και δύσκολος να καθοριστεί σ' ένα οριστικό σχήμα. Υπάρχει κίνδυνος να καταλήξει σ' ένα σχήμα εκλεκτικού και επιλεκτικού παρεμβατισμού που άλλα σημεία της αγοράς θα τα αφήνει τελείως ακάλυπτα και άλλα θα τα ρυθμίζει ασφυκτικά.

Αλλά τότε το αρχικό «λιγότερο κράτος» των προχθесινών κλασικών και των σημερινών ριζοσπαστικών νεοεοφιλευθερων θα γνωρίσει μια νέα διάγνωση που μόνο στο σχήμα θα διαφέρει ίσως από την παλιά που πάει τώρα να καταργήσει. Διότι και ο αρχικός παρεμβατισμός ξεκίνησε ουσιαστικά από κάποια εκλεκτική και επιλεκτική βάση που για την εποχή της ήταν απολύτως «δικαιολογημένη». Και κατέληξε να δημιουργήσει έναν τόσο διογκωμένο κρατικό παρεμβατισμό.

15. Η ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ «ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ»

α) Το κράτος στο σοσιαλισμό

ι. Η προβληματική των διευρύνσεων για το σοσιαλιστικό κράτος

Όπως το καπιταλιστικό, έτσι και το σοσιαλιστικό κράτος ακολούθησε την οριζόντια και κάθετη διεύρυνση (και πορεία) του (εδώ σοσιαλιστικού) συστήματος που υπηρετούσε και υπηρετεί. Αυτό όμως έγινε οπωσδήποτε σε μικρότερο βαθμό, απ' ό,τι στο καπιταλιστικό κράτος, κι αυτό είτε λόγω της μεγαλύτερης ακαμψίας που διακρίνει, όπως είδαμε ήδη, γενικά το σύστημα, είτε λόγω της μικρότερης ανάγκης για οποιαδήποτε διεύρυνση.

Γεγονός είναι γενικά ότι και το σοσιαλιστικό κράτος ακολούθησε μια οριζόντια και κάθετη πορεία, με την ειδοποιό και ουσιώδη όμως διαφορά από

το καπιταλιστικό κράτος, ότι εδώ κράτος και σύστημα σχεδόν ταυτίστηκαν στην πράξη, στη μορφή ενός, όπως λέγεται συνήθως, «κρατικού σοσιαλισμού», σε αντίθεση με τον καπιταλισμό, όπου το κράτος είναι μόνο ένα στοιχείο της «ελεύθερης Αγοράς» — έστω το πιο σημαντικό. Έτσι στον σοσιαλισμό, κράτος και σύστημα παρουσιάζουν στην πράξη μια θα λέγαμε ταυτόσημη διεύρυνση προς τα εμπρός (κάθετη) ή προς τα πλάγια (οριζόντια) και τούτο διότι και οι δύο διευρύνσεις ελέγχονται, επιβάλλονται και σχηματοποιούνται από το σοσιαλιστικό κράτος, που ως τώρα τουλάχιστον κατά τη μεταβατική περίοδο και μέχρι την αυτοκατάργησή του ενσαρκώνει ουσιαστικά το σοσιαλιστικό σύστημα. Και είδαμε ήδη στο σχετικό κεφάλαιο ότι στην οριζόντια διεύρυνση γίνεται προσπάθεια για να καλυτερεύσει οργανικά το σύστημα, ενώ στην κάθετη η καλύτερευση αφορά το ίδιο το σοσιαλιστικό κράτος.

Κατά την οριζόντια διεύρυνση, καθώς ξέρουμε ήδη, το σύστημα δανείζεται διάφορα στοιχεία από τον καπιταλισμό για να καλυτερεύσει οργανικά τη λειτουργικότητά του. Το «θεμελιακό πρόβλημα» είναι η «σύζευξη ατομικού συμφέροντος και συστήματος», όπως διατυπώνεται χαρακτηριστικά ακόμα και στις προτάσεις της νεοεισαχθείσας «Περεστρόικα». Δηλαδή, μ' άλλα λόγια, ο σοσιαλιστής πολίτης πρέπει να έχει ένα χειροπιαστό λόγο να πιστεύει ότι δουλεύοντας «κοινά» εξυπηρετείται ταυτόχρονα και «ατομικά». Αυτό σημαίνει, σε τελευταία ανάλυση, ότι η δική του προσφορά δεν θα εξομοιώνεται ανεξέλεγκτα (σαν από έναν «οδοστρωτήρα») μ' εκείνη των άλλων, αλλά θα εκτιμάται ξεχωριστά. Αυτή λοιπόν την «ξεχωριστή εκτίμηση» προσπαθεί το σύστημα με την οριζόντια ενπολλοίς διεύρυνσή του να του την προσφέρει με τη μορφή ενός διαφοροποιημένου μισθολογικού συστήματος (συστήματος αμοιβής) μιας «οικονομικής αυτονομίας», ενός κάποιου προσωπικού κέρδους, ατομικής ιδιοκτησίας κ.λ.π. Ειδικότερα πρακτικά σχήματα προτείνονται εδώ π.χ. οι λεγόμενες «Συλλογικές συμβάσεις» όπου μια ομάδα εργατών αναλαμβάνει την εκτέλεση ενός έργου, οπότε η αμοιβή της είναι ανάλογη με την απόδοσή της, οι «οικογενειακές συμβάσεις» με την οικογένεια στη θέση της ομάδας (σε αγροκτήματα π.χ.), οι παρόμοιες «εκμισθωτικές συμβάσεις», τα μισθολογικά πριμ, οι ιδιαίτερες αμοιβές για ιδιαίτερες επιδόσεις κ.ά. Όλες αυτές οι μορφές σημαίνουν τελικά «ατομικό κέρδος», που όμως δεν βγαίνει (δεν αποκτάται) ακριβώς ή πάντα όπως το καπιταλιστικό.

Σε τελευταία ανάλυση, το σοσιαλιστικό κράτος κατά την οριζόντια διεύρυνση δεν επιδιώκει τίποτε άλλο, παρά μια «ισορροπία συμφερόντων» ατομικών και κοινών. Με τα πρακτικά σχήματα που χρησιμοποιεί στοχεύει επομένως να συνδυάσει τα πλεονεκτήματα της «μεγάλης συλλογικής οικονομίας» και του «μικρού ατομικού συμφέροντος», γιατί πιστεύει από την πρακτική εμπειρία ότι η παραμέληση του ενός θα επιδράσει αρνητικά και στον άλλο παράγοντα, με αποτέλεσμα τελικά να «βγει χαμένη η (σοσιαλιστική) κοινω-

νία». Είναι φανερό εδώ η προσπάθεια που κάνει το σύστημα για την οργανική-λειτουργική αυτοκαλυτέρευσή του. Κύριο μέλημά του είναι η «ατομική εργατική δραστηριότητα» που αντιμετωπιζόμενη σαν το αντίδοτο της καπιταλιστικής «Ιδιωτικής Πρωτοβουλίας» προωθείται με όσους τρόπους είναι δυνατόν το σύστημα να σχηματοποιήσει τόσο (και κύρια) μέσα από τη διαδικασία της οριζόντιας διεύρυνσης, όσο και αυτόνομα.

Ο πυρήνας της προβληματικής στην κάθετη διεύρυνση είναι άλλος. Το σοσιαλιστικό κράτος εδώ αντιμετώπισε το δίλημμα της μη ακόμα αυτοκατάργησής του. Μέχρις ότου αυτή πραγματοποιηθεί, κατέφυγε, όπως είδαμε, με την κάθετη πορεία του σε μια «φυγή προς τα εμπρός» με στόχο την αυτοκαλυτέρευσή του σαν «Γενικού διαχειριστή» της «Κοινής» σοσιαλιστικής ιδιοκτησίας. Στην προσπάθειά του όμως αυτή μετατράπηκε, ίσως αθέλητα, και σε έναν «Γενικό Εργοδότη», με αποτέλεσμα η συνένωση των δύο μερών (εργοδότη - εργάτη) που ευαγγελίστηκε ο Μαρξ στο ένα και το αυτό πρόσωπο (δηλ. στον σοσιαλιστή εργάτη) να διαμορφωθεί στην πραγματικότητα σε μια «τεχνική» έννοια μόνο. Ουσιαστικό περιεχόμενο θα πάρει η συνένωση αυτή, όπως φαίνεται από τη σοσιαλιστική πρακτική, μάλλον όταν ή περίπου όταν το σοσιαλιστικό ιδεώδες πραγματοποιηθεί πλήρως, οπότε η εργατική τάξη θα αναλάβει η ίδια την πλήρη αυτοδιαχείρισή της και το κράτος θα εκλείψει.

Το σοσιαλιστικό κράτος λοιπόν δεν παρουσίασε την ποικιλία μεταμορφώσεων και διακυμάνσεων που γνώρισε από ενδογενείς ανάγκες το καπιταλιστικό, ίσως γιατί ακριβώς οι ανάγκες αυτές ήταν λιγότερες εδώ, ή ίσως λόγω μεγαλύτερης ακαμψίας του συστήματος. Την ακαμψία αυτή ωστόσο δεν είναι ανάγκη να την εννοήσουμε σαν μειονεκτική. Διότι πράγματι το σοσιαλιστικό κράτος δεν έχει ν' αντιπαλαίψει τη δράση ή την επίδραση κανενός «ταραξία», κανενός αυτοματισμού της αγοράς, κανενός εργοδοτικού αυταρχισμού, καμιάς άναρχης εξέλιξης των σημαντικών οικονομικών μεγεθών. Έχει απλώς να «διαχειριστεί», να «συντονίσει», να «σχεδιάσει». Όμως στο ρόλο του αυτό, αλλά και γενικότερα το σοσιαλιστικό σύστημα στη λειτουργικότητά του, που όπως είπαμε ενσαρκώνεται σημαντικά από το «σοσιαλιστικό κράτος», δημιουργήσε χάσματα. Αυτά τα χάσματα θα τα δούμε παρακάτω.

Αν θελήσουμε να εντάξουμε τη δραστηριότητα του σοσιαλιστικού κράτους σε κάποιο σχήμα, τότε θα λέγαμε ότι αυτή είναι η «Ολική δραστηριότητα» που αναλύσαμε ήδη σε προηγούμενο κεφάλαιο. Δηλαδή εδώ η κρατική δραστηριότητα δεν έχει μια κάποια επιμέρους, μια «μερική» μορφή, αλλά γενική, ολική, εξαπλούμενη σε όλα τα σημεία του οικονομικού γίγνεσθαι, καθορίζοντάς το αποφασιστικά. Φυσικά είναι ταυτόχρονα στα διάφορα σημεία της «κοινωνική», «κοινοφελής», «λειτουργική», καθαρά «οικονομική», ή καθαρά «επιχειρηματική» δραστηριότητα, όπως τις είδαμε στο οικείο κεφάλαιο. Όμως οι κατευθύνσεις που πήρε εδώ δεν είναι όμοιες μ' αυτές του καπιταλι-

στικού κράτους, όσον αφορά ιδίως το εύρος, τη χροιά, την ένταση, τις συνέπειες και τις εκφάνσεις της. Για παράδειγμα, η επιχειρηματική δραστηριότητα του καπιταλιστικού κράτους δεν έχει το εύρος, ούτε τη χροιά ή την ένταση της σοσιαλιστικής επιχειρηματικής δραστηριότητας. Έτσι εδώ στον σοσιαλισμό δεν έχουμε να κάνουμε με κρατικό παρεμβατισμό δυτικού τύπου και τα χάσματα που προκαλεί αυτός είναι, όπως θα δούμε παρακάτω, διαφορετικά από αυτά που προκαλούν οι «ταραξίες» της καπιταλιστικής αγοράς. Οι αρνητικές κατευθύνσεις που πήρε δηλ. η ολική δραστηριότητα εδώ στο σοσιαλισμό είναι διαφορετικές από τον καπιταλισμό. Είναι χάσματα άλλης μορφής, που σχετίζεται άμεσα με τη φύση του σοσιαλιστικού συστήματος.

ii. Η φύση του ετατισμού

Όπως γνωρίζουμε ήδη, οι δύο πνευματικοί πατέρες του σοσιαλισμού Μαρξ και Ένγκελς, σε αντίθεση με μερικούς προμαρξικούς ουτοπιστές, δεν περιέγραψαν απευθείας και άμεσα ένα σαφές πρακτικό σχήμα οργάνωσης της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Έτσι οι επίγονοι, ιδίως όταν ο σοσιαλισμός κλήθηκε να εφαρμοστεί και στην πράξη μετά το 1917, είτε προσπαθούσαν να διαμορφώσουν ένα πρακτικό σχήμα από τις πολυάριθμες, αλλά έμμεσες, αναφορές και αφορισμούς που συναντώνται σε πολλά σημεία των γραπτών των δασκάλων τους, είτε ταυτόχρονα αυτοσχεδίαζαν κάτω από την αδήριτη ανάγκη της πρακτικής καθημερινότητας, που ζητούσε ένα εφαρμόσιμο σοσιαλιστικό σχήμα.

Όπως και να έχει το πράγμα πάντως, αυτό το «κενό» της μαρξιστικής διδασκαλίας επιτρέπει σε όλα τα πρακτικά και θεωρητικά σοσιαλιστικά σχήματα (που μπορεί να είναι διαφορετικά μεταξύ τους) να στηρίζουν τη φύση τους στη μαρξιστική διδασκαλία, χωρίς να μπορεί κάποιος εύκολα ν' αποδείξει το αντίθετο του ισχυρισμού αυτού. Έτσι σήμερα τόσο στις θεωρητικές, όσο και στις πρακτικές αναζητήσεις των σοσιαλιστών διαμορφώθηκαν δύο βασικά σχήματα σοσιαλιστικής οργάνωσης: ο Ετατισμός και ο Συνεργατισμός.

Ο Ετατισμός (από τη γαλλική λέξη *Etat* που σημαίνει κράτος) ή αλλιώς Κρατισμός ή Κρατικισμός φέρνει το κράτος σε πρώτη θέση σαν διαχειριστής και γενικός συντονιστής των μέσων παραγωγής και γενικότερα του οικονομικού γίνεσθαι. Πρακτικά αυτό το ρεύμα απέδωσε τον γνωστό μας «Κρατικό σοσιαλισμό» που εφαρμόζεται σήμερα στη Ρωσία και στις άλλες ανατολικές χώρες — πλην (κυρίως) της Γιουγκοσλαβίας. Άλλοι οπαδοί του Ετατισμού είναι οι ουτοπιστές Σισμοντί, Σαιντ-Σιμόν και Πεκιέ (που αποκλείουν εμφανώς από τον «Συνεργατισμό» των άλλων ουτοπιστών), ο σύγχρονος Πολωνός Όσκαρ Λάγκε, πατέρας των σχετικών μεταρρυθμίσεων της χώρας του, κ.ά.

Ο Συνεργατισμός αντίθετα απωθεί το κράτος σε δεύτερο επίπεδο και θεω

ρεί σαν πυρήνα του τη συνεταιριστική ιδέα. Είναι αυτή που πρότειναν δηλ. οι περισσότεροι ουτοπιστές που είδαμε στο οικείο κεφάλαιο, με τη μορφή ενός «συνεταιριστικού σοσιαλισμού» και που σήμερα στο πρακτικό πεδίο ενσπράχνεται στο γνωστό μας (που θα δούμε αναλυτικά παρακάτω) γιουγκοσλαβικό μοντέλο του «Αυτοδιαχειριστικού σοσιαλισμού».

Όπως είπαμε όμως, Ετατισμός και Συνεργατισμός μπορούν άνετα να επικαλούνται σαν στήριγμά τους τον μαρξισμό. Συχνά μάλιστα σε περιόδους έντονων θεωρητικών αναζητήσεων ο ένας προβάλλεται σαν γνησιότερος από τον άλλο. Γεγονός πάντως είναι ότι στοιχεία και του ενός και του άλλου βρίσκονται εμφανέστατα στη μαρξιστική διδασκαλία. Στο «Κομμουνιστικό μανιφέστο» π.χ. (1848) συνιστάται για τα μέσα παραγωγής «να συγκεντρωνθούν στα χέρια του κράτους, δηλ. του οργανωθέντος σε κυρίαρχη τάξη προλεταριάτου». Αλλά και σ' άλλα σημεία του μαρξισμού βρίσκει κανείς παρόμοιες ετατιστικές αναφορές, οπωσδήποτε όμως για μια μεταβατική περίοδο ενεργοποίησης του κράτους (μέχρι την αυτοκατάργησή του) που δεν καθορίζεται ακριβέστερα.

Από την άλλη πλευρά, συναντάται το ίδιο συχνά στα έργα του Μαρξ-Ένγκελς και ο Συνεργατισμός με τη μορφή π.χ. των «ελεύθερα συνεργαζόμενων άμεσων παραγωγών» και τη «διάλυση της συγκεντρωμένης κρατικής δύναμης». Τέλος συναντώνται επίσης και αφορισμοί που τείνουν προς μια πρόσμιξη των δύο ρευμάτων σε ένα όχι ακριβέστερα καθορισμένο τρίτο πρακτικό σχήμα. Έτσι τελικά η πράξη τείνει σήμερα να διαμορφώσει ένα πρακτικό μοντέλο στο οποίο οι «άμεσοι παραγωγοί» (δηλ. οι εργάτες) θα αυτοκαθορίσουν την οικονομική τους δραστηριότητα στο εργοστάσιό τους, κάτω όμως από έναν γενικό συντονισμό ενός κεντρικού προγραμματισμού. Αυτό ακριβώς το μοντέλο είναι που όταν ρίχνει το περισσότερο βάρος στον «αυτοκαθορισμό» (δηλ. εδώ στην «αυτοδιαχείριση») των εργατών τείνει προς τον «Συνεργατισμό», ενώ όταν ρίχνει το βάρος στον «κεντρικό συντονισμό» παίρνει τη χροιά του «Ετατισμού».

Αν δούμε προσεκτικότερα τον Ετατισμό, θα διαπιστώσουμε ότι στην πράξη η σοσιαλιστική «Διευθυνόμενη Οικονομία» διαμόρφωσε για το σοσιαλιστικό κράτος το ρόλο γενικά ενός «Διευθυντή», είτε με την έννοια του «διαχειριστή», του «εργοδότη», του «συντονιστή», είτε όπως αλλιώς λέγεται στις διάφορες αναζητήσεις. Απέναντι από το κράτος ή πιο σωστότερα κάτω από αυτό υπάρχει η οικονομία, το οικονομικό γίνεσθαι, η βάση όπως λέγεται γενικά. Ο Μαρξ καθόρισε αυτή τη βάση (μάλιστα σαν «ρεαλιστική βάση») σαν το σύνολο των συνθηκών παραγωγής ή αλλιώς σαν την οικονομική δομή της δοσμένης κοινωνίας. Πάνω από τη βάση αυτή στέκεται (επικάθεται) ένα «νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα» με τις δοσμένες του εξουσιαστικές δομές. Στον καπιταλισμό αυτό το εποικοδόμημα είναι φυσικά το καπιταλιστικό κρά-

τος, ενώ στο σοσιαλισμό το «προσωρινό», μέχρι την αυτοκατάργησή του, σοσιαλιστικό κράτος.

Έτσι με τη σοσιαλιστική οικονομία σαν τη «Βάση» και το σοσιαλιστικό κράτος σαν το «Εποικοδόμημα» ο Ετατισμός παίρνει τώρα μια διττή έννοια. Εκφράζει αφενός αυτό που είπαμε πιο πάνω, δηλ. την «κρατική» οργάνωση του σοσιαλισμού (τον «κρατικό σοσιαλισμό») και αφετέρου τα αρνητικά στοιχεία που παρουσίασε αυτός ο «κρατικός σοσιαλισμός», όχι φυσικά σαν σύνολο, αλλά σε όσο μέρος δέχεται τη δράση του σοσιαλιστικού κράτους. Κι αυτά τα αρνητικά στοιχεία είναι δύο βασικά ειδών. Από τη μια έχουμε μια σειρά από χάσματα που δημιουργήσε ο ετατισμός κατά την ανάπτυξή του κι από την άλλη τη χασμωδία που παρατηρήθηκε στην πράξη ανάμεσα στη «Βάση» και το «Εποικοδόμημα», γνωστή σαν «ιστορική καθυστέρηση». Ας τα δούμε αναλυτικά παρακάτω.

iii. Ιστορική καθυστέρηση και χάσματα

Η «Ιστορική καθυστέρηση» αναφέρεται στον αργότερο ρυθμό «εκσοσιαλισμού» ή «σοσιαλιστικοποίησης» του «Εποικοδομήματος» (που εδώ στον σοσιαλισμό είναι το σοσιαλιστικό κράτος) σε σχέση με τη «Βάση» που είναι η σοσιαλιστική οικονομία. Κρίνεται γενικά από την πρακτική εμπειρία, δηλαδή ότι ενώ η βάση έχει σοσιαλιστικοποιηθεί σε προχωρημένο βαθμό, το εποικοδόμημα αντίθετα όχι. Κανονικά μάλιστα αυτό το εποικοδόμημα —όταν η σοσιαλιστικοποίηση θα ολοκληρωθεί— δεν πρέπει να είναι το κράτος, γιατί αυτό τότε θα σβύσει, αλλά ο «κοινός», ο «απρόσωπος» «διαχειριστικός μηχανισμός» που θα ενσαρκώνει την αυτοδιαχείριση της εργατικής τάξης στην αταξική κομμουνιστική κοινωνία. Μια τέτοια κατεύθυνση όμως όχι μόνο δεν πήραν τα πράγματα (ακόμα τουλάχιστον), αλλά αντίθετα το σοσιαλιστικό κράτος δημιουργεί με τον «κρατικισμό» του χάσματα και εν πάση περιπτώσει δεν διάνυσε ακόμα τη μεταβατική του φάση, ώστε ν' αναφανεί στη θέση του ο ολοκληρωμένος «διαχειριστικός μηχανισμός».

Έτσι σήμερα στη θέση αυτού του ολοκληρωμένου διαχειριστικού μηχανισμού αναπτύχθηκε ο ετατίστικος διαχειριστικός μηχανισμός συνοδευόμενος από πολυάριθμα χάσματα που συνήθως αποκαλούνται «πολιτικά χάσματα». Ελιτισμός, γραφειοκρατία, κομματικό, ιεραρχικό, διοικητικό, πνευματικό και τεχνοκρατικό κατεστημένο, δυσκινησία, ανελαστικότητα, ανεπάρκεια, αυταρχισμός, αναποτελεσματικότητα και άλλα παρόμοια είναι αυτά που συνήθως αναφέρονται από τους διάφορους αναλυτές, κι ακόμα από τον Κρούτσεφ παλιότερα και τον ίδιο τον Γκορμπατσώφ σήμερα, στη συνάφεια αυτή. Επιπλέον τα «πολιτικά» αυτά χάσματα δεν περιορίζονται στο οικονομικό πεδίο. Στο ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πεδίο προκαλούν έναν αντίστοιχο συγκεν-

τρωτικό ολοκληρωτισμό με τη μορφή συνήθως ενός άκαμπτου μονοκομματικού κράτους.

Αποτέλεσμα όλης αυτής της πολύπλευρης ευρύτητας των πολιτικών χασμάτων είναι, κατά τις διαπιστώσεις κορυφαίων μαρξιστών πολιτικών και θεωρητικών, η «αποξένωση του λαού» από την άσκηση εξουσίας και η παραμέληση της βασιικής σοσιαλιστικής αρχής, κατά την οποία «η εξουσία δεν πρέπει να είναι μόνο για τον εργαζόμενο λαό, αλλά και να ασκείται από τον εργαζόμενο λαό». Βασιικός «μηχανισμός τροχοπέδησης» στο αρνητικό αυτό φαινόμενο είναι το πολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικοκομματικό κατεστημένο, που με τις «μεγαλόστομες ανοησίες, την τυπολατρεία, τον φορμαλισμό και τις πομπώδεις επιδείξεις» φρενάρει τη σοσιαλιστική πορεία και υποκαθιστά στη λειτουργία τους άλλα όργανα πιο αρμόδια. Στη Σοβιετική Ένωση τα όργανα αυτά, καθοριζόμενα μάλιστα σαν κύρια όργανα πολιτικής εξουσίας, είναι τα λεγόμενα «Σοβιέτ» που συντίθενται βάσει της αρχής των αντιπροσώπων.

Συνολικά ο ετατισμός, με την έννοια εδώ του αρνητικού κρατικισμού, πάσχει, όπως συχνά επίσης λέγεται, από τη «γραφειοκρατική ασθένεια» που ωστόσο δεν είναι μόνο γνώρισμα των ανατολικών κρατών αλλά και των δυτικών, μολονότι έχει συχνά διαφορετική μορφή στη Δύση. Με βάση παρατήρησης κύρια του σοβιετικού μοντέλου, που θεωρείται το αρχέτυπο για τα υπόλοιπα ανατολικά κράτη, τα δύο βασικά συστατικά στοιχεία του ετατισμού αυτού είναι το κόμμα από τη μια μεριά και ο κρατικός μηχανισμός (με κύρια βάση του την ανώτερη υπαλληλική ιεραρχία) από την άλλη. Φυσικά η δράση αυτών των δύο στοιχείων κάθε άλλο παρά μόνο αρνητική είναι. Τα κομματικά στελέχη συγκεντρώνουν (ιδίως με τη μορφή των κεντρικών οργάνων τους) τη μεγαλύτερη οικονομική εξουσία· ο κρατικός μηχανισμός είναι, θα λέγαμε, το κέντρο της διοικητικής εξουσίας — όχι λιγότερο σημαντική κι αυτή στη διαμόρφωση του οικονομικού γίγνεσθαι.

Η τέτοια διαμόρφωση όμως στην πράξη της σοσιαλιστικής εξουσιαστικής δομής με τη μορφή αυτού του «ετατίστικου εποικοδομήματος» δεν είναι ούτε αυθαίρετη (όπως πολλοί υποστηρίζουν καταφερόμενοι στη συνάφεια αυτή κατά του «Σταλινισμού») ούτε τυχαία. Όπως είπαμε και πιο πάνω, οι Μαρξ - Ένγκελς δεν περιέγραψαν άμεσα και με σαφήνεια ένα πρακτικό και εφαρμόσιμο σοσιαλιστικό σχήμα. Έτσι οι πολιτικοί υπεύθυνοι για τη μετουσίωση της σοσιαλιστικής θεωρίας σε πράξη είχαν ν' αντιμετωπίσουν χειροπιαστές πρακτικές δυσκολίες και προβλήματα. Κατά την άποψη πολλών μαρξιστών (Σαρτρ, Τσε Γκουεβέρα κ.ά.), οι συνθήκες του 1917 και των πρώτων μεταοκτωβριανών χρόνων ήταν τέτοιες που μόνο στον «ετατισμό» οδηγούσαν.

Άλλωστε το αρχέτυπο του «υπαρκτού σοσιαλισμού», το σοβιετικό μοντέλο, δεν «σταθεροποιήθηκε» παρά μόνο πενήντα σχεδόν χρόνια μετά την καθιέρωσή του το 1917, δηλαδή κάπου στη δεκαετία του 1960. Μέχρι τότε

Λένιν, Στάλιν, Κρούτσεφ, Μπρέζνιεφ και άλλοι θεωρητικοί και πολιτικοί υπεύθυνοι έπρεπε να «αυτοσχεδιάζουν» κάθε φορά με βάση αφενός μεν τη γενική μαρξιστική διδασκαλία και αφετέρου την ειδικότερη εμπειρία της πρακτικής σοσιαλιστικής καθημερινότητας, ώσπου να βρουν κάποιο «σταθεροποιημένο» πρακτικό σχήμα. Από την άποψη αυτή κρίνεται από πολλούς νεομαρξιστές σαν «απλώς εύκολο» το να καταδικάζει κανείς τον «σταλινισμό» (που ενσαρκώνει την αυταρχικότερη μορφή ετατισμού), ενώ δεν μπορεί ν' αποδείξει ταυτόχρονα ότι ήταν και απόλυτα αδικαιολόγητος.

Γενικά λοιπόν κρίνεται ότι ο ετατισμός είναι μια μεταβατική φάση που συνοδεύεται από αρνητικά στοιχεία. Γι' αυτό και γίνεται προσπάθεια, όταν «ωριμάσουν οι συνθήκες», να εξαλειφθεί κι αυτός. Κατά την περίοδο Κρούτσεφ (τέλη δεκαετίας του '50) αυτό πιστεύετο ότι με τις εισαγόμενες τότε μεταρρυθμίσεις θα συνέβαινε γύρω στο 1980. Δεν συνέβη όμως στην πράξη, που αποδείχθηκε κι εδώ ότι διαφέρει από τη θεωρία, και η τωρινή «Περεστρόικα» είναι μια νέα προσπάθεια περισσότερο προσεγμένη και εμπλουτισμένη με πλουσιότερη πρακτική εμπειρία. Πολλοί μαρξιστές πιστεύουν αντίθετα ότι τα πράγματα έχουν σταθεροποιηθεί σε ένα νέο επίπεδο, διαφορετικό από αυτό της Βάσης-Εποικοδομήματος της αρχικής μαρξιστικής διδασκαλίας και της μετέπειτα εξέλιξής της.

Όπως, κατά τη γνώμη τους, απέδειξε η πράξη, η σοσιαλιστικοποίηση κατέληξε τώρα να «αρκείται» στη «Βάση», αφήνοντας το «Εποικοδόμημα» έξω από τις διεργασίες της. Η «Βάση» — δηλ. η οικονομία στις παραγωγικές της δομές — έχει σοσιαλιστικοποιηθεί με τη μετατροπή της ατομικής ιδιοκτησίας σε δημόσια, κρατική και άρα ο καπιταλισμός εξαλείφθηκε. Από κει και πέρα το πώς θα διαμορφωθεί το «Εποικοδόμημα» (δηλ. ο διαχειριστικός μηχανισμός της Βάσης) είναι θέμα που δεν λειτουργεί εδώ σε συνεκτική συσχέτιση με τη βάση, παρά ίσως σαν πρακτικό της επιφανόμενο. Ο Λένιν πιστεύει ότι με τη σοσιαλιστικοποίηση της Βάσης ο μηχανισμός περνάει στα χέρια των πολιτικών οργάνων της εργατικής τάξης που κατ' αυτόν είναι το κόμμα: η Ρόζα Λούξεμπουργκ το έβλεπε αυτό στα (εργατικά και στα ευρύτερα) «Συμβούλια», ο ίδιος ο Ένγκελς απέρριπτε τον «κρατικό σοσιαλισμό» σαν σταθερό σχήμα, οι Γκράμσι, Κορς κ.λ.π. ήταν κατά της «σοσιαλιστικής κρατικοποίησης», ενώ οι Γιουγκοσλάβοι εφαρμόζουν το δικό τους αποκρατικοποιημένο «αυτοδιαχειριστικό σοσιαλισμό». Αν όλα αυτά είναι σωστά, τότε η «Ιστορική καθυστέρηση» χάνει σε σημασία σημαντικά, όπως πιστεύουν άλλωστε πολλοί ορθόδοξοι μαρξιστές, γιατί όποιο κι αν είναι το «Εποικοδόμημα», θα είναι απλώς ένα πρακτικό επιφανόμενο συγκεκριμένης ιστορικής αναγκαιότητας της «Βάσης».

iv. Η φύση του συγκεντρωτισμού

Αυτό που παρουσιάζει στη φυσιολογική του διάσταση ο ετατισμός ή πρακτικότερα ο «κρατικός σοσιαλισμός» είναι ένας συγκεντρωτισμός ελέγχου της ροής του σοσιαλιστικού οικονομικού γίνεσθαι. Τα «εκφυλιστικά» φαινόμενα αυτού του συγκεντρωτισμού είναι, όπως είπαμε, όχι μόνο ο (οικονομικός) αυταρχικός ολοκληρωτισμός, αλλά και ο ευρύτερος κοινωνικοπολιτικός. Γιατί, όπως είναι φανερό, είναι εύκολο για ένα οικονομικό «κατεστημένο» με τη δύναμη που έχει στα χέρια του να μετατραπεί και σε πολιτικό ή κοινωνικό εξουσιαστικό σχήμα, ιδίως μάλιστα όταν έχει την πειθαρχημένη ιδεολογική συγκρότηση ενός πολιτικού κόμματος. Άλλωστε αυτός που πραγματώνει στην πράξη αυτόν τον φυσιολογικά αναγκαίο συγκεντρωτισμό είναι, όπως είπαμε ήδη, το κόμμα και ο κρατικός μηχανισμός, με τη μορφή διαφόρων κεντρικών οργάνων, όπως π.χ. στη Σοβιετική Ένωση η ΓΚΟΣΠΛΑΝ (Κρατική Επιτροπή Προγραμματισμού), η ΓΚΟΣΣΝΑΜΠ (Κρατική Επιτροπή Υλικού και Τεχνικού Εφοδιασμού), η ΓΚΟΣΜΠΑΝΚ (Κεντρική Τράπεζα), ή ΓΚΟΣΑΓΚΡΟΠΡΟΜ (Κρατική Αγροτοβιομηχανική Επιτροπή) κ.ά.

Για να λειτουργήσει αποδοτικά όμως αυτός ο διαχειριστικός συγκεντρωτισμός, πρέπει να έχει τη λεγόμενη «δημοκρατική διαφάνεια», να είναι δηλ. «δημοκρατικός συγκεντρωτισμός», που σημαίνει ότι το συμπληρωματικό του σκέλος πρέπει ν' ανήκει στη βάση, αρχίζοντας μάλιστα από τον πυρήνα της Βάσης αυτής που είναι η «Κολλεκτίβα», το ξεχωριστό εργοστάσιο, η ξεχωριστή γενικά παραγωγική μονάδα. Αν αυτά τα δύο σκέλη του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, Βάση - Εποικοδόμημα, δεν επικοινωνούν με τον τρόπο που πρέπει, αυτός εκφυλίζεται σε οικονομικό και σε ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό ολοκληρωτισμό. Το αντίδοτο λοιπόν του ολοκληρωτισμού ή αλλιώς η άμυνα του «σοσιαλιστικού ετατισμού» έναντι του «σοσιαλιστικού ολοκληρωτισμού» είναι ο «δημοκρατικός συγκεντρωτισμός» και είναι θέμα πραγματικών πρακτικών εφαρμογών να διαπιστωθεί κατά πόσο και σε πόσο εύρος η επικοινωνία των δύο αυτών μερών πρακτικοποιείται. Κάθε απόκλιση πάντως από την τομή ισορροπίας τους συνεπάγεται εκφυλιστικά φαινόμενα, που άλλωστε ο ετατιστικός συγκεντρωτισμός από μόνος του δεν μπορεί ν' αποφύγει.

Πρακτικά αυτό σημαίνει δηλαδή ότι αν η βάση με τα συστατικά της στοιχεία (κολλεκτίβα, παραγωγική μονάδα, συμβούλια, επιμέρους κομματικά και άλλα όργανα, τοπικές ειδικές ή κομματικές επιτροπές κλπ.) δεν συνεργάζεται με το κέντρο (με το ετατιστικό εποικοδόμημα) ή αν παραγνωρίζεται η συμβολή της, τότε ο κεντρικός διαχειριστικός μηχανισμός δεν αποδίδει όσο πρέπει. Δεν «διαισθάνεται έγκαιρα» π.χ. τα κενά ή τις ελλείψεις στα διάφορα σημεία του οικονομικού γίνεσθαι, δεν προλαβαίνει αντινομίες, αδυνατεί ν' αποσοβήσει ρήγματα και γενικότερα δεν «συντονίζει», δεν «προγραμματίζει»,

τελικά δηλαδή δεν «διευθύνει» και δεν «διαχειρίζεται» σωστά. Στον καπιταλισμό όπως ξέρουμε αυτό το έργο της «ανίχνευσης αναγκών» το έχει σε μεγάλο βαθμό (αν όχι συχνά σε αποκλειστικό) η Αγορά, εδώ στον σοσιαλισμό αυτό γίνεται με τον «δημοκρατικό συγκεντρωτισμό», με τη συνεργασία δηλ. βάσης - εποικοδομήματος. Εκείνο που παρατηρήθηκε στη σοσιαλιστική πρακτική σε μεγάλο βαθμό είναι μια «ρουτινοποίηση» των βασικών διαχειριστικών μεθόδων του ετατιστικού εποικοδομήματος (δηλ. του κρατικισμού), με αποτέλεσμα το εκφύλισμα των μεθόδων αυτών από οικονομικών σε καθαρά τεχνικοδιοικητικές. Έτσι τώρα με την «Περεστρόικα» το σύνθημα είναι αντίστροφο: μετάβαση από τις καθαρά διοικητικές στις καθαρά οικονομικές διαχειριστικές μεθόδους.

Μια τέτοια μετάβαση όμως προσκρούει στο λεγόμενο «συντηρητικό κατεστημένο», που και γι' αυτό το λόγο αποκαλείται συχνά «ψευτοσοσιαλισμός», οπαδοί του «καθαρού», «δογματικού» ή «επινοημένου» σοσιαλισμού κλπ. Κατά τη γνώμη των ανανεωτών, κάθε μορφή μετάβασης και μεταβίβασης εξουσίας είναι για το κατεστημένο αυτό «επώδυνη» και συναντάει ως εκ τούτου την «πεισματική αντίστασή» του, για τον ευκολονόητο λόγο φυσικά ότι (όπως συμβαίνει σε κάθε τέτοια περίπτωση) θα χάσει στην αντίθετη περίπτωση τα προνόμιά του.

Από την άλλη πλευρά ωστόσο αποφασιστικό αδυνάτισμα του συγκεντρωτισμού κρίνεται γενικά σαν μια πιθανή απώλεια των πλεονεκτημάτων της «Σχεδιασμένης οικονομίας». Έτσι κι εδώ στο δίλημμα αυτό, ο «δημοκρατικός συγκεντρωτισμός» κατευθύνει τις προσπάθειές του στην εξεύρεση εκείνου του σημείου τομής μεταξύ εργατικής κολλεκτίβας (που θεωρείται γενικά ότι συνενώνει τα ατομικά, συλλογικά και κοινωνικά συμφέροντα και είναι ο πυρήνας της Βάσης) και του ετατιστικού κέντρου, ώστε τα δύο αυτά στοιχεία να βρίσκονται σε ισορροπία μεταξύ τους. Άλλως, όπως είπαμε, η συχνά παρατηρούμενη στην πράξη υπερτροφική ανάπτυξη του ενός σε βάρος του άλλου οδηγεί σε εκφυλισμό.

Από τον παραμορφωμένο (και όχι φυσιολογικό και αναγκαίο για τον «κρατικό σοσιαλισμό») συγκεντρωτισμό που παίρνει στην πράξη τελικά τη μορφή του ευρύτερου αυταρχικού ολοκληρωτισμού, είναι φανερό ότι ο σοσιαλιστικός ετατισμός στην αρνητική του μορφή δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα «Παραφαινόμενο» της σοσιαλιστικής πράξης, που ωστόσο φαίνεται να είναι ένα «λογικό», «αναγκαίο» και «φυσιολογικό» σύνδρομο της κρατικοσοσιαλιστικής διαχείρισης (προσωρινής ή όχι) των μέσων παραγωγής. Με άλλα λόγια, τα οποιαδήποτε «πολιτικά», όπως τα γνωρίσαμε, χάσματα που προκαλεί ο ετατιστικός σοσιαλισμός δεν φαίνεται να είναι αναπόφευκτα. Αντίθετα μάλιστα σαν «αναγκαία κακά» που εμφανίζονται — έστω και σε μια μεταβατική φάση —, το σοσιαλιστικό κράτος με την «κάθετη» κυρίως φυγή του προς

τα εμπρός προσπαθεί ακριβώς να τα διορθώσει ή να τα καταπολεμήσει.

β) Ο εργάτης στο σοσιαλισμό

ι. Σοσιαλιστικό κράτος και εργάτης

Δίπλα στο Κράτος - «Διαχειριστή» η σοσιαλιστική «Διευθυνόμενη Οικονομία» διατήρησε ή προώθησε στην πρακτική της ζωή και την εργατική τάξη σαν ένα βασικό και θεμελιακό της συστατικό στοιχείο. Το αντίθετο φυσικά θα ήταν αδιανόητο, αφού άλλωστε κατά την ολοκλήρωση του σοσιαλιστικού ι-δεώδους η κοινωνία θα είναι αταξική και η εργατική τάξη θα αυτοδιοικείται από μόνη της χωρίς άνωθεν εξουσιαστικούς μηχανισμούς. Θα χάσει δηλ. και η ίδια τότε τον ταξικό της χαρακτήρα, αφού δεν θα υπάρχει καμιά ανάγκη να τον διατηρεί.

Ωστόσο σήμερα αν αυτή η ανάγκη δεν είναι τόσο απόλυτη, όπως στην καπιταλιστική εργατική τάξη, εντούτοις είναι ακόμα έντονα υπαρκτή και για τον σοσιαλιστή εργάτη. Αυτό ίσως οφείλεται στη μεταβατική φάση που διανύει ο σοσιαλισμός προς την ολοκλήρωσή του ή στις αδυναμίες των πρακτικών σοσιαλιστικών σχημάτων. Προσωποποίηση πάντως των αιτίων αυτών — ή οποιωνδήποτε άλλων που μπορούν εδώ να προσμετρηθούν — είναι ο γνωστός μας ετατισμός στην αρνητική του πλευρά, που τον είδαμε παραπάνω σαν αυταρχικό συγκεντρωτισμό με τη μορφή ενός ευρύτερου σχήματος ολοκληρωτισμού.

Πιο απλά, αυτό σημαίνει εδώ τον πρακτικό και συγκεκριμένο κρατικό μηχανισμό, που στο οικονομικό και στο ευρύτερο πολιτικοκοινωνικό πεδίο, αποτελούμενος από τα ανώτερα και ανώτατα στελέχη (στρατιωτική, πολιτική, κομματική, τοπική, πνευματική, εργοστασιακή κλπ. ηγεσία), διαμορφώνεται αδιόρατα ίσως σε πολλά σημεία σε έναν συμπαγή εξουσιαστικό μηχανισμό που στην καλύτερη περίπτωση αποκόπτει την εργατική τάξη από τον στόχο της (που είναι η σοσιαλιστική ολοκλήρωση) και τη μεταχειρίζεται σαν ένας απρόσωπος αλλά πολύ συγκεκριμένος «εργοδότης».

Σε τελευταία ανάλυση δηλ., το σοσιαλιστικό κράτος, με τον αρνητικό του ετατισμό που αναπτύσσει στα σπλάχνα του, θεωρείται από πολλούς μελετητές ότι μπορεί να εκφυλιστεί τελικά σε μια εξελιγμένη μορφή του αστικού κράτους, που θα προσωποποιεί ταυτόχρονα και τον σοσιαλιστή εργοδότη σαν μια αντίστοιχη έκδοση του αστού εργοδότη. Μη ξεχνάμε άλλωστε ότι ο ίδιος ο Μαρξ πίστευε ότι με την κρατική ιδιοκτησία οι εργάτες «είναι βέβαιο ότι θα παραμείνουν μισθωτοί εργάτες».

Με άλλα λόγια, εκείνο που παρατηρείται και προκαλεί καχυποψίες εδώ είναι μια τελική ρεαλιστική ανισοκατανομή της εξουσίας, δηλαδή μια μετατό-

πιση της εξουσιαστικής δομής, που από πολιτική ανισότητα (που ήταν στο αστικό κράτος), μετατρέπεται τώρα σε κατανεμητική ανισότητα, με την έννοια δηλαδή ότι η εξουσία κατανέμεται τώρα στον σοσιαλισμό άνισα σε βάρος της εργατικής τάξης και υπέρ της κρατικίστικης ελίτ. Έτσι ο σοσιαλιστής εργάτης δεν είναι μακριά από το να αισθανθεί τελικά το κράτος απέναντί του σαν έναν προσωποποιημένο «εργοδότη», παρόμοιο μ' αυτόν που έχουν απέναντί τους και οι συνάδελφοί του στον καπιταλισμό.

Βλέπουμε λοιπόν εδώ ότι ο ετατισμός στην αρνητική του μορφή εμφανίζεται απέναντι στον σοσιαλιστή εργάτη με μια διπλή αρνητική μορφή: σαν «καταπιεστικό», «ελιτίστικο» κράτος και σαν ένας «ξένος» προς αυτόν «εργοδότης». Αποτέλεσμα αυτής της διπλής αρνητικής μορφής είναι να αισθάνεται και αυτός «ξένος» και «αποξενωμένος» από το σοσιαλιστικό ιδεώδες, και να συνθλίβεται κάτω από «ηθικοφιλοσοφικούς κραδασμούς», με την έννοια ότι δεν αισθάνεται ότι έγινε «υποκείμενο», αλλά παραμένει ακόμα «αντικείμενο» της (εδώ «κρατικίστικης») εξουσίας. Μ' αυτό τον τρόπο τα χάσματα, που παρατηρούνται στην πράξη από πλευράς της εργατικής τάξης, είναι διπλά: τόσο δηλαδή ηθικοφιλοσοφικά, όσο και οικονομικοπαραγωγικά, δημιουργώντας έτσι ένα «τρίπτυχο χασμάτων» με τρίτο σκέλος τα «πολιτικά» χάσματα που γνωρίσαμε ήδη πιο πάνω σαν δημιουργήματα του σοσιαλιστικού κράτους.

Είναι δύσκολο ν' αποτιμήσει κανείς τις δύο κατηγορίες χασμάτων, για να βρει αν τα ηθικοφιλοσοφικά είναι σημαντικότερα από τα παραγωγικοοικονομικά ή το αντίστροφο. Μπορεί όμως να πει κανείς από την παρατήρηση της πρακτικής εμπειρίας ότι μάλλον τα πρώτα (τα ηθικοφιλοσοφικά) πρέπει να είναι εκείνα που προκαλούν τις διεργασίες για την εμφάνιση των δεύτερων (των παραγωγικοοικονομικών) παρά ότι συμβαίνει το αντίθετο. Στο πνεύμα όλων των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών που αναλήφθηκαν κατά καιρούς στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο και τελευταία ακόμα και της πρόσφατης «Περεστρόικα» είναι δύσκολο να μη βρει κανείς έμμεσες ή άμεσες αναφορές στον ηθικό παράγοντα. Συνήθως αυτός εκτιμάται σαν μια «πλευρά με τεράστια σημασία» που αν δεν προσεχθεί όσο πρέπει «θα οδηγήσει στην αποτυχία των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών». Και είναι γεγονός μέχρι τώρα ότι η συμπίεση του παράγοντα αυτού δημιούργησε αξιόλογα χάσματα στη σοσιαλιστική οικονομία.

Σαν θεμελιακό υπόστρωμα των χασμάτων αυτών εμφανίζονται στην πράξη τρία βασικά στοιχεία: η Αλλοτρίωση, η Αναυτονομία και η Ισοπέδωση. Τα τρία αυτά στοιχεία, εκτός από τα διάφορα επιμέρους ηθικοφιλοσοφικά χάσματα, που θα τα δούμε αμέσως παρακάτω, προκαλούν επίσης κι ένα τέταρτο στοιχείο σαν πρακτικό επιφαινόμενο τους: τη γνωστή μας «αποδοτική χαλαρότητα» που με τη σειρά της κι αυτή προκαλεί τα παραγωγικοοικονομικά χάσματα.

Έχουμε λοιπόν συνοπτικά για τα χάσματα που προκαλούνται από πλευράς του σοσιαλιστή εργάτη το παρακάτω γενικό σχήμα:

Χασματικό υπόστρωμα: Αλλοτρίωση - Αναυτονομία — Ισοπέδωση
με αρνητικές εκφάνσεις τα ηθικοφιλοσοφικά χάσματα.

Πρακτικό επιφανόμενο του υποστρώματος: Αποδοτική χαλαρότητα,
με αρνητικές εκφάνσεις τα παραγωγικοοικονομικά χάσματα.

Όπως είναι φανερό από το παραπάνω σχήμα, το χασματικό υπόβαθρο, με τα στοιχεία του και τα ηθικοφιλοσοφικά χάσματα που προκαλεί, κινείται από πλευράς διεργασιών στο ιδεατό επίπεδο, στο αφηρημένο δηλ. επίπεδο των συναισθημάτων και ειδικότερα το συνειδησιακό επίπεδο, ενώ το πρακτικό του επιφανόμενο, η αποδοτική χαλαρότητα και τα παραγωγικοοικονομικά χάσματά της κινούνται πάνω στο πραγματικό επίπεδο της υλικής παραγωγής.

Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά τα στοιχεία αυτά.

ii. Το χασματικό υπόβαθρο και το πρακτικό του επιφανόμενο

Το χασματικό υπόβαθρο είναι αυτό, όπως είπαμε, που με τα στοιχεία του που το αποτελούν συνθέτει τη βάση ανάπτυξης των χασμάτων της σοσιαλιστικής πρακτικής. Τα στοιχεία του είναι η Αλλοτρίωση, η Αναυτονομία και η Ισοπέδωση, οι δε αρνητικές εκφάνσεις τα ηθικοφιλοσοφικά χάσματα.

Από την άλλη πλευρά, το πρακτικό επιφανόμενο του υποστρώματος αυτού είναι η «αποδοτική χαλαρότητα» που την ξέρουμε ήδη συνοπτικά από τα προηγούμενα, με αρνητικές εκφάνσεις τα παραγωγικοοικονομικά χάσματα. Η φύση και η έννοια όλων αυτών των στοιχείων μπορεί λοιπόν να συνοψισθεί όπως παρακάτω:

Η «Αλλοτρίωση» αναφέρεται στην εξασθένηση των δεσμών ανάμεσα στον εργάτη και την παραγωγική του μονάδα και ευρύτερα την παραγωγική διαδικασία, στην υποταγή του σ' αυτή, στην παραγνώριση του δημιουργικού του ρόλου και τελικά στην ολοκληρωτική του υποτίμηση και ισοπέδωση και την αναγωγή του σε ένα απλό «στοιχείο» της παραγωγικής διαδικασίας κι όχι σε διαμορφωτή της διαδικασίας αυτής. Όπως βλέπουμε, η «σοσιαλιστική αλλοτρίωση» εδώ είναι κάπως διαφορετική από την «καπιταλιστική αλλοτρίωση», γιατί η τελευταία αναφέρεται βασικά στην αποξένωση του εργάτη από το προϊόν που κατασκευάζει, ενώ η πρώτη στην αποξένωση του εργάτη από την όλη παραγωγική διαδικασία, την οποία υποτίθεται ότι ο ίδιος διαμορφώνει στον σοσιαλισμό.

Η «Αναυτονομία» έχει βασικά οικονομική, αλλά και ευρύτερη κοινωνικο-πολιτική διάσταση. Στην οικονομική της διάσταση μπορεί να ιδωθεί από δύο πλευρές: σαν μη δυνατότητα αποκόμισης προσωπικής ωφέλειας (προσωπικού κέρδους) και σαν μη δυνατότητα επίσης ανάπτυξης των ατομικών του

ικανοτήτων για αποκλειστικά δικό του όφελος. Συμπυκνωμένες οι δύο αυτές πλευρές σε μία τρίτη σημαίνουν τη συμπίεση για τον σοσιαλιστή εργάτη της δικής του προσωπικής «Οικονομικής Αρχής», όπως την ξέρουμε στον καπιταλισμό, και τη μετατροπή της σε «Κοινή οικονομική αρχή», μέσα στην οποία όμως ο ίδιος λόγω της «Αλλοτρίωσής» του υποβαθμίζεται. Την ίδια υποβάθμιση αισθάνεται επίσης και με την Αναυτονομία του στην ευρύτερη κοινωνικοπολιτική της διάσταση. Εκείνο που συχνά συμβαίνει εδώ είναι ακριβώς η πολιτική και κοινωνική του παραγνώριση, η αποκοπή του από την άσκηση της εξουσίας κι όχι λιγότερο μάλιστα συχνά και η καταπίεσή του από την εξουσία αυτή. Έτσι το δικαίωμα κριτικής προβολής απαιτήσεων, διεκδίκησής των, συμμετοχής στα κοινά κλπ. απομειώνεται, η πολιτικοκοινωνική και οικονομική διαφάνεια χάνεται και ο ανθρώπινος παράγοντας υποτάσσεται τελικά στην Αναυτονομία.

Η «Ισοπέδωση» έχει εδώ κυρίως οικονομική διάσταση και συνδέεται στενά με την αντίστοιχη Αναυτονομία. Αναφέρεται βασικά σ' ένα από τα κύρια διλήμματα της σοσιαλιστικής θεωρίας σχετικά με τη διανομή των αγαθών. Στον καπιταλισμό, όπως ξέρουμε, επικρατεί βασικά ως προς τη διανομή αυτή η αρχή της αμοιβής του καθενός ανάλογα με τις ικανότητές του. Δηλαδή εδώ στον καπιταλισμό η «Αγορά» είναι εκείνη που απρόσωπα και αυτοματοποιημένα (με τους μηχανισμούς της) αμείβει τον «ικανότερο» περισσότερο και αντιστρόφως. Το «ικανότερος» εδώ όμως σημαίνει επίσης και τον ικανότερο να εκμεταλλεύεται τον συνάνθρωπό του, αφού οι μηχανισμοί της αγοράς του επιτρέπουν κάτι τέτοιο.

Στον σοσιαλισμό αυτή η αδικία έχει αρθεί, αλλά προκάλεσε μια αντίστροφη αδικία, την «Ισοπέδωση» ακριβώς που αναφέραμε. Εδώ το δόγμα της διανομής μπορεί να είναι διαζευκτικά διπλής μορφής. Δηλαδή είτε:

- Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του, είτε:
- Από τον καθένα ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με την εργασία του.

Η δεύτερη μορφή προσιδιάζει αρκετά προς αυτή του καπιταλισμού και ταυτόχρονα δεν περιέχει καταρχήν το στοιχείο της εκμετάλλευσης. Αυτό το στοιχείο όμως μπορεί να ενυπάρχει τόσο στη μια, όσο και στην άλλη μορφή. Στην πρώτη επειδή αμείβει τον ικανότερο με τον ίδιο τρόπο, όπως και τον λιγότερο ικανό ή ακόμα και τον «τεμπέλη». Στη δεύτερη επειδή η εργασία μιας κάστας πολιτών μπορεί να υπερεκτιμηθεί ή να υποεκτιμηθεί, με αποτέλεσμα η αμοιβή να είναι άνιση, ενώ δεν θάπρεπε. Η «ισοπέδωση» είναι πληρέστερη στην πρώτη μορφή, αλλά στη δεύτερη μορφή είτε θα είναι τέτοια, είτε θ' αποκλείνει προς την «κοινωνική αδικία». Κατά τη σοσιαλιστική ανάλυση η ισοπέδωση αυτή θα είναι δυνατή και θετική — αλλά και θεμιτή — μόνο όταν η

σοσιαλιστική κοινωνία περάσει στο τελικό της στάδιο του κομμουνισμού, όπου η «εξίσωση των πάντων» θα πάρει τις ιδεώδεις διαστάσεις της. Μέχρι τότε όμως στη μεταβατική περίοδο θα είναι ένα από τα τρία βασικά στοιχεία του χασματικού υποστρώματος που αναφέραμε παραπάνω.

Το δίλημμα λοιπόν για τον σοσιαλισμό είναι ποια μορφή διανομής να εφαρμόσει, ώστε και η «ισοπέδωση» ν' αποφευχθεί, αλλά και η «κοινωνική αδικία». Ας σημειωθεί ότι ενώ η «ισοπέδωση» παρατηρείται κυρίως στον τρόπο αμοιβής των ατόμων, η «κοινωνική αδικία» αντίθετα παρατηρείται στον τρόπο απολαυής των λεγόμενων «κοινωνικών αγαθών» (υγεία, περίθαλψη, υπηρεσίες κλπ.). Αυτός ο διαχωρισμός όμως δεν είναι απόλυτος και υπάρχουν πολλές επικαλύψεις μεταξύ των δύο φαινομένων στην πρακτική ζωή.

Τα χάσματα που προκαλούνται από το τριπλό αυτό θεμελιακό υπόστρωμα είναι, όπως είπαμε ήδη, ηθικοφιλοσοφικής μορφής και αναφέρονται βασικά στη σοσιαλιστική συνείδηση του σοσιαλιστή πολίτη. Η άμβλυνση της συνείδησης αυτής είναι μία από τις διαπιστώσεις που γίνονται συχνότερα στη σοσιαλιστική προβληματική. Άλλες είναι π.χ. η απομάκρυνση από τις σοσιαλιστικές αξίες, η υποβάθμιση της σοσιαλιστικής ιδέας, ο εκφυλισμός της σοσιαλιστικής νοοτροπίας, η νόθευση του σοσιαλιστικού κλίματος, η εξασθένηση της σοσιαλιστικής ηθικής, της ευσυνειδησίας και της ειλικρίνειας, ο δογματισμός και η δογματική ακαμψία, η κονσερβοποίηση της σοσιαλιστικής - μαρξιστικής διδασκαλίας, η τυποποίηση νοσηρών καταστάσεων, ο συντηρητισμός, ο ωχαδερφισμός, η αποφυγή ευθυνών και πρωτοβουλιών κ.ά.

Το θεμελιακό χασματικό υπόστρωμα έχει, όπως είπαμε, το πρακτικό του επιφανόμενο, που είναι η «αποδοτική χαλαρότητα». Αυτή την είδαμε και σε άλλα σημεία. Αναφέρεται βασικά στη μειωμένη απόδοση του σοσιαλιστή εργάτη, όταν ενεργοποιείται πράγματι, προκαλώντας έτσι χάσματα παραγωγικά και οικονομικά. Τη ρίζα της (την αιτία της) την έχει, όπως είπαμε, στα τρία συστατικά στοιχεία του υποστρώματος. Έτσι λοιπόν συχνά στην πράξη ο σοσιαλιστής εργάτης δεν αναπτύσσει την «προσωπική του εργατικότητα» όσο πρέπει, πιεσμένος από τους συνειδησιακούς κραδασμούς των ηθικοφιλοσοφικών του χασμάτων και του υποστρώματος.

Τα συνηθέστερα χάσματα που παρατηρούνται τότε στη συνάφεια αυτή, τα λεγόμενα παραγωγικοοικονομικά, είναι π.χ. η κακή ποιότητα των προϊόντων, η μη επίτευξη των τεθέντων παραγωγικών στόχων, η κακή εκτέλεση του προγράμματος, η σοβαρή απόκλιση από προγραμματισθείσες «νόρμες απόδοσης», οι ελλείψεις αγαθών, η καθυστέρηση στην επίτευξη του προγράμματος, η αδράνεια, και σε οξύτερες μορφές τα σαμποτάζ, η μαύρη αγορά, οι καταχρήσεις, οι «σιωπηλές απεργίες», η έμμεση αποχή, η υποβάθμιση των εργασιακών σχέσεων κ.ά.

Ας σημειωθεί ότι τα χάσματα αυτά το σύστημα προσπαθεί να τα αποσο-

βήσει ή απομειώσει με στοιχεία κυρίως — όχι όμως και αποκλειστικά — της γνωστής μας οριζόντιας διεύρυνσής του, που είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Χρησιμοποιεί όμως, όπως είναι ευκολονόητο από τη φύση των πραγμάτων, και άλλα στοιχεία, λειτουργικής κυρίως χροιάς του σοσιαλιστικού συστήματος, όπως π.χ. τη διαφάνεια στη λήψη αποφάσεων, τον εκδημοκρατισμό του προγραμματισμού, τις ευρύτερες συμμετοχικές διαδικασίες κ.ά., συχνά όμως χωρίς μεγάλη επιτυχία.

γ) Ο Ευρωκομμουνισμός

Μια ξεχωριστή κίνηση με σχεδόν δικά της εντελώς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που διαμορφώθηκε μέσα στο ευρύτερο σοσιαλμαρξιστικό στρατόπεδο είναι η λεγόμενη ευρωπαϊκή αριστερά ή ευρωαριστερά, γνωστή περισσότερο μάλλον με την ονομασία Ευρωκομμουνισμός.

Γέννημα και θρέμμα της μεταπολεμικής περιόδου και ιδιαίτερα της δεκαετίας του 1970 ο Ευρωκομμουνισμός θεωρήθηκε από πολλούς ότι αποτελεί τη σοβαρότερη κίνηση (ή διαφοροποίηση) ή, με άλλη διατύπωση, το πιο εντυπωσιακό κεφάλαιο στην ιστορία της εργατικής κίνησης, ιδιαίτερα κατά τη μεταπολεμική εποχή. Οι προσδοκίες που δημιούργησε ήταν σε ανάλογο βαθμό εντυπωσιακές, συχνά υπερβολικές και πάντως πολυποίκιλες. Ωστόσο πολλές από αυτές δεν έδειξαν αντοχή στο χρόνο, άλλες αποδείχτηκαν ανεφάρμοστες, κι άλλες πάλι δεν οδήγησαν πουθενά. Έτσι σήμερα ο ευρωκομμουνισμός σαν ιδεολογική και πολιτική κίνηση έχασε τις υπερβολικά φορτισμένες από ιδεολισμό διαστάσεις της περασμένης δεκαετίας και διαμορφώθηκε σε μια κίνηση θα λέγαμε φυσιολογικής μορφής, όπως άλλωστε αναμενόταν. Πήρε δηλαδή τις φυσιολογικές διαστάσεις που παίρνει τελικά κάθε παρόμοιο φαινόμενο —πολιτικό, ιδεολογικό ή άλλο— όταν καταπαύσει ο πρώτος ενθουσιασμός. Θα λέγαμε μάλιστα ακριβέστερα ότι έχασε και την αρχική του ονομασία —σπάνια σήμερα μιλάει κανείς για ευρωκομμουνισμό— και ότι αυτό που κινείται σήμερα πάνω στο παλιό του επίπεδο ιδεών αποτελεί μάλλον μια ασθενή ανταύγιά του.

Εν πάση περιπτώσει, ο Ευρωκομμουνισμός είναι δημιούργημα των κομμουνιστικών κομμάτων της Ιταλίας, Γαλλίας και Ισπανίας. Σαν Ευρωκομμουνισμό δηλαδή νοούμε την «αλλαγή γραμμής», τη «διαφοροποίηση» που παρούσιάζαν τα τρία αυτά κομμουνιστικά κόμματα στο ιδεολογικό και πολιτικό πεδίο, σε σχέση με τον ορθόδοξο, κλασικό ή εν πάση περιπτώσει «επικρατούντα» ως τότε κομμουνισμό που είχε —και έχει ακόμα— σαν κέντρο διεργασιών τη Μόσχα.

Το πρώτο επομένως και κύριο χαρακτηριστικό — και θα λέγαμε το βασικότερο απ' όλα, από το οποίο μετά προέρχονται στις λεπτομέρειές τους τα

επόμενα — του ευρωκομμουνισμού είναι η ανεξαρτησία του ή η «απόσχιση» του από τη Μόσχα, που δίνει, όπως είπαμε, τον τόνο στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα.

Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι η άρνηση της αρχής του λεγόμενου «Μαξιμαλισμού», που έχει σαν βάση το «ή όλα ή τίποτα». Κατά τους ευρωκομμουνιστές, η μαξιμαλιστική αυτή λογική είναι καταστροφική, διότι διαγράφει για την εργατική τάξη μόνο ένα δρόμο, τον δρόμο δηλ. της ολομέτωπης και ολοκληρωτικής σύγκρουσης με την άρχουσα τάξη. Μ' αυτό τον τρόπο όμως την εμποδίζει να διαλέξει μια ενδεχόμενη μετριοπαθή, ευέλικτη, κατάλληλη ή δημιουργικότερη τακτική, να ορίσει ενδιάμεσους στόχους, να συνάψει χρήσιμες συμμαχίες κλπ. Επιπλέον καταλήγει συχνά σε ήττα και διάλυση των εργατικών κινημάτων και όχι της άρχουσας τάξης.

Το τρίτο χαρακτηριστικό είναι περίπου συνέπεια του προηγούμενου. Ο Ευρωκομμουνισμός αρνείται τη χρήση βίας για την κατάληψη της εξουσίας και γενικότερα για τη διάλυση του καπιταλιστικού συστήματος, όπως το ζητάει ο μαξιμαλισμός. Η χρήση βίας είναι μόνο σε μία περίπτωση νόμιμη και νοητή: σαν αυτοάμυνα σε περίπτωση που τυχόν αστικά κινήματα χρησιμοποιήσουν τα ίδια βία για την επικράτησή τους (π.χ. στρατιωτικοί ή πολιτικοί δικτάτορες κλπ.). Από την άποψη αυτή οι εξτρεμιστές της λεγόμενης «Νέας Αριστεράς» προσάπτουν στον ευρωκομμουνισμό την κατηγορία ότι εγκατέλειψε την επανάσταση σαν μέσο επικράτησης του σοσιαλισμού.

Το επόμενο χαρακτηριστικό είναι μια αυτονόητη συνέπεια του προηγούμενου. Ο Ευρωκομμουνισμός επιλέγει τον «ειρηνικό δρόμο» για την κατάκτηση του σοσιαλισμού. Επομένως — ένα άλλο χαρακτηριστικό αυτό — αναγνωρίζεται ο πλουραλισμός, η πολιτική δημοκρατία, η πολυφωνία και τα υπόλοιπα συναφή. Κατά τη «Νέα Αριστερά» αυτή η επιλογή όμως μετατρέπει το (ευρω-)-κομμουνιστικό κόμμα σ' ένα απλό, ρεφορμιστικό κόμμα του αστικού χώρου που σπρώχνει μάλλον την εργατική τάξη στην αφομοίωση παρά στην ανεξαρτητοποίησή της από το αστικό καθεστώς.

Η κοινοβουλευτική δημοκρατία, το κοινοβούλιο, τα ελεύθερα κόμματα, ο ελεύθερος τύπος, καθώς επίσης η οικονομική δημοκρατία, η κρατική οικονομική δραστηριότητα, αλλά και η ιδιωτική πρωτοβουλία που θα εμποδίζεται όμως να καταλαμβάνει θέσεις-κλειδιά και άλλα συναφή είναι τα επόμενα χαρακτηριστικά του ευρωκομμουνισμού. Ωστόσο πρέπει να πούμε στο σημείο αυτό ότι τα τρία κόμματα που πρωτοπαρουσίασαν τον ευρωκομμουνισμό δεν εμφανίζουν ομοιογένεια στα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά, χωρίς αυτό όμως να μειώνει σε σημασία και αξία το μοντέλο τους.

Στο καθαρά οικονομικό πεδίο ο ευρωκομμουνισμός έχει σαν θεωρητικό του υπόβαθρο φυσικά τον μαρξισμό, όπως και ο ορθόδοξος, ο «υπαρκτός» σοσιαλισμός των ανατολικών χωρών. Στο πρακτικό οικονομικό πεδίο δεν εφαρ-

μόστηκε βέβαια ως τώρα, αλλά δεν φαίνεται να επιφέρει παρά μονάχα περιπτωσιακές διαφοροποιήσεις απ' ο,τι ως τώρα κατέδειξε η πράξη των ανατολικών χωρών. Η διαφορά και η απόσχισή του (ή αλλιώς η αποστασιοποίησή του) από τον ορθόδοξο, μητροπολιτικό σοσιαλισμό της Μόσχας φαίνεται να τοποθετείται κατά το πλείστον στο πολιτικό πεδίο, παρά στο καθαρά οικονομικό και θεωρητικό - πρακτικό πεδίο. Οπωσδήποτε πάντως από τους ορθόδοξους κομμουνιστές καταδικάστηκε σαν ρεβιζιονιστικός και αιρετικός.

Όπως είπαμε ωστόσο πιο πριν, σήμερα η συζήτηση γύρω από το σχήμα αυτό έχει ατονήσει κατά πολύ και εν πάση περιπτώσει έχασε τις υπέρμετρες διαστάσεις της που είχε πάρει αρχικά. Ακόμα και τα ίδια τα τρία ιδρυτικά κόμματα που τον πρωτοπαρουσίασαν σαν μια νέα ιδεολογία του σοσιαλμαρξιστικού στρατοπέδου δείχνουν να τον παραμελούν σιωπηλά. Όμως πάνω στο ευρύτερο και σχετικά ακαθόριστο κι ακόμα ασχημάτιστο επίπεδό του κινείται ένα μεγάλο τμήμα της σημερινής ευρωπαϊκής αριστεράς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

1. *Beihefte der Konjunkturpolitik*, Nr 17/1970.
2. Boethter Erich, «Phasentheorie der wirtschaftlichen Entwicklung», in: *Hamburger Jahrbuch für Wirt - und Gesellschaftspolitik*, 4/1959.
3. Του ιδίου (Hrgeb.), *Beiträge zum Vergleich der Wirtschaftssysteme. Schriften des Vereins für Sozialpolitik*, 57/1970.
4. Γκορμπατσόφ Μιχ., *Περεστρόικα*, Νέα Σύνορα, Λιβάνης 1987.
5. Cassel (Hrgeb.), *Wirtschaftspolitik im Systemvergleich*, Fr. Vahlen, München 1984.
6. *Einführung in die politische Ökonomie des Kapitalismus*, Verlag Marxistische Blätter Ffm 1973.
7. *HdWW Lfg 30 II 1981* - auch Bd. 9/1981 S. 326 Stichwort: Wirtschaftssysteme.
8. Λάζου Β., *Η συμμετοχή των εργαζομένων στις επιχειρήσεις*, έκδοση Α.Β.Σ.Θ., 1988.
9. Του ιδίου, «Μορφές κρατικού παρεμβατισμού», Πανεγυρική έκδοση *Ναυτεμπορικής*, για την 49η Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης, Σεπτέμβριος 1984.
10. Του ιδίου, «Η δυναμική του καπιταλιστικού συστήματος και η λειτουργικότητά της», *Επιστημονική Επετηρίδα Α.Β.Σ.Θ.*, τόμος IX, 1989.
11. Meissner H., «Marxismus und Konvergenztheorie», in: *Wissenschaft*, 16/1968 Ost - Berlin.
12. Μητρόπουλου Α., *Συνδικάτα και εξουσία στην Ευρώπη*, Σάκκουλας 1985.
13. Peters H. - R., «Typologie der Wirtschaftssysteme», in: *WiSt*, Sept. 1976/398.
14. *Πολιτική Οικονομία*, Έκδοση Υπ. Παιδείας ΕΣΣΔ, Gutenberg, Αθήνα 1980.
15. Pütz Th., «Zur Typologie wirtschaftspolitischer Systeme», in: *Jahrbuch für Sozialwissenschaften*, 15/1964.
16. *Politische Ökonomie. Kapitalismus - Sozialismus*. Dietz-Verlag Ost-Berlin 1974.
17. Stavenhagen St., *Geschichte der Wirtschaftstheorie*. Vandenhoeck - Ruprecht, Göttingen 1969.
18. Τερλεζή Η., «Μαρξισμός και Κοινωνιολογία», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14.9.78, 28.9.78, 5.10.78.
19. Tinbergen Jan, «Kommt es zu einer Annäherung ...?», in: *Hamburger Jahrbuch...* 8/1963.
20. Tuchtfeldt E., «Konvergenz der Wirtschaftsordnungen?», in: *Zeitschrift ORDO*, 20/1969 S. 35 ff.
21. Windhoff B., *Darstellung und Kritik der Konvergenztheorie*, H. Lang Bern - Ffm 1971.

* Σημείωση. Η βιβλιογραφία για τα επιμέρους εξεταζόμενα εδώ θέματα (μαρξισμός, σοσιαλισμός, καπιταλισμός κλπ.) είναι τεράστια. Εδώ δίνουμε μια ενδεικτική επιλογή, από την οποία κατόπιν ο ενδιαφερόμενος μπορεί να προχωρήσει σε περισσότερη έρευνα.